

Szabolcsi Bence

ZSIDÓ KULTÚRA ÉS ZENETÖRTÉNET

Osiris Kiadó –
MTA Judaisztikai Kutatócsoport

306448

1010

Szabolcsi Bence

Zsidó kultúra és zenetörténet

Zsidó kultúra és zenetörténet

Tanulmányok

Készítette és szerkesztette
Kovács György

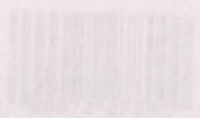
Szabolcsi Bence

Műhely

Országos Kéziratti és Nyomtatott Dokumentumarchívum

1999

RTAK

30kk

Hungaria Judaica

13

Szerkeszti

Komoróczy Géza

Megjelent

Szabolcsi Bence

születésének 100. évfordulójára

206448

Szabolcsi Bence

Zsidó kultúra és zenetörténet

Tanulmányok

Összeállította és sajtó alá rendezte
Kroó György

Budapest
Osiris Kiadó – MTA Judaisztikai Kutatócsoport
1999

MTAK

0 00672 27800 0

024073

A kötetet szerkesztette

Komoróczy Géza

Szöveggondozás és bibliográfia

Wilheim András

Előszó

Kroó György és Szabolcsi Miklós

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához kötött

© Szabolcsi Bence örökösei, 1999

© Kroó György örökösei (előszó), 1999

© Szabolcsi Miklós (előszó), 1999

© MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999

© Osiris Kiadó, 1999

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

Könyvteltár ..... 19 ..... SZ.
7250.99

Tartalom

Kroó György: Szabolcsi Bence zsidó zenei tanulmányai	7
Szabolcsi Miklós: Szabolcsi Bencéről	12

Zsidó kultúra és zenetörténet

Versfordítások (1917)

(1) A „Kóheleth”-ből	17
(2) Szirach könyvéből	22
(3) A halálról (Bachja ibn Pakuda szelicháiból)	24
(4) A Bölcsesség könyvéből	25
Zsidó zene, zsidó zenészek (1918)	30
Francia zsidók a XVII. és XVIII. században (1918–1919)	45
„Népdalok” (1921)	64
Talyiga (Egy halálra ítélt naplójából) (1922)	66
Egy XVII. századi zsidó muzsikusz: Salomone Rossi és kora (1926 / 1948)	69
Magyarországi zsidó dallamok (1927–1931)	79
Zsidó zene. Szócikkek a <i>Zenei lexikon</i> -ban (1930 / 1965)	89
A zsidó zenetörténet problémái (1931)	97
A régi zsidó népének történelmi jelentősége (1934/35)	104
[Kiegészítések Simon Dubnov, <i>A zsidóság története</i> című könyvéhez] (1935)	111
A zsidóság története Magyarországon (1935)	116
A zsidó megújulás problémái (1935 k.)	142
Krisztus (1935 k.)	147
[Levél a <i>Válasz</i> szerkesztőjének] (1935 k.)	148
A zsidó templomi zene reformjáról (1935 k.)	151
Judea, Kis-Ázsia [<i>Bevezetés a zenetörténetbe</i> (Részlet)] (1936)	152
Adatok a kelet-európai zenestílus kialakulásához (1936)	154
Egy régi zsidó hangsorról (1938)	160
Pap Károly: Azarel [Recenzió] (1938)	167
Idelsohn (1938)	169

Fejezetek „A magyar zsidóság templomi zenéje” című tanulmányból	
I. A magyarországi zsinagógai ének kultúrföldrajzi helyzete (1938)	171
II. A zsidó liturgia rövid zenetörténete (1941)	175
III. Hogyan kellene megújítani istentiszteletünk zenei részét? (1941)	189
[Liturgikus ének Palesztinában. <i>A zene története</i> (Részlet)] (1940)	192
Zsidó zenei nyelvemlék: A legrégebbi kótázott bibliadallam (1941) ...	194
Mohácsi Jenő: Hegedű és koldusbot [Recenzió] (1942)	198
Reinitz Béla (1878–1943) (1943)	199
Polifémosz barlangja (Egy deportált zenész naplójából) (1944/45)	200
[Jubal. Munkaközösség a keleti zene kutatására] (1945/46)	206
A zsidóság az emberi kultúrában (1945–1948)	208
Bevezetés a zsidó zenébe (1945–1948)	209
Héber negina-problémák (1945–1948)	212
[Az arab és a zsidó zene kölcsönhatásáról] (1945–1948)	213
Zsidó zenetörténet, I. (1945–1948)	214
Egyházi zenénk helyzete (Nyilatkozat) (1946)	215
A zsidóság és az európai zene (1946/47)	216
A zsidó dallamok ötfokúságáról (1948)	220
[Bevezetés a <i>Jewish Folk Choruses</i> című gyűjteményhez] (1948)	225
A magyarországi zsidó népdal (1949)	228
Az archaikus héber recitativ és a negina-rendszer (1962)	230
Zsidó dallamok Magyarországról (1963)	235
Kafka-problémák (Vázlat) (1964)	239
A „hirdető stílus” (1968)	248
Világi énekes formák a középkor zsidó imakönyvében (1972)	253
A Biblia és a zenetörténet (Rádióinterjú) (1972)	256
Függelék	
A szerkesztés és szövegközlés elvei (Wilheim András)	269
A tanulmányok eredeti közlésének adatai	
(Króó György – Wilheim András)	271
A Szabolcsi Bence cikkeiben említett zsidó zenei szakirodalom	
(Wilheim András)	280
Névmutató	287
Zsidó zenei mutató	296

Króó György

Szabolcsi Bence zsidó zenei tanulmányai

Szabolcsi Bence (1899–1973) a magyar zsidóság, a magyar zsidó szellemiség egyik kiemelkedő képviselőjeként jelenik meg az itt következő lapokon.

Két apafigura alakítja egyéniségét, jelöli ki életútját. Édesapját Tiszaeszlár tanította meg az igazságkereső életre. Szabolcsi Miksa az *Egyenlőség* (politikai jellegű zsidó felekezeti és társadalmi hetilap) szerkesztőjeként vezette a magyar zsidóság harcát a teljes vallási autonómiáért, a zsidó felekezet egyenjogúságáért. Az a meggyőződés hajtotta, hogy a zsidóság nem faj, nem etnikum, hanem vallás, s új nemzeti öntudatának elnyeréséhez az asszimiláció vezet el. („Azonosodjék a magyar nemzettel teljesen és kizárólagosan, és alkalmazkodjék a nemzet jó szokásaihoz, amennyiben saját hitfelekezete sarkalatos törvényei ezt nem tiltanák. De mindenekelőtt sorakozzék, tömörüljön [...], hogy az egyesült és jól szervezett erővel a hazai közművelődés mindinkább izmosodó tényezőjévé váljék [...]”, 1889.) Ugyanakkor várként őrizte a szent örökséget, ősei hitét s a hit tudását: „Tudás nélkül nincs vallás, Tóra nélkül nincs zsidóság” – vallotta. Ebben a meggyőződésben nevelte a család Benjámint is. Szabolcsi Bence héber nyelvtudását, Biblia-olvasói és Biblia-fordítói készségét a felekezeti fiúiskola alapozta, személyes elkötelezettségét a Biblia iránt a házi iskola, a „papával” végzett napi studiúmok érlelték. Gimnáziumi éve alatt a pesti izraelita hitközség Talmud-Tóra osztályait látogatta, és háromszor nyerte el a Löwy Mór és Jozefa Bibliatanulmányi Alapítvány pályadíját. Tizenöt évesen Jezsajást olvasott édesapjának, azon a napon is, amikor Szabolcsi Miksa 1915 nyarán örökre lehunyta szemét. A nyilvánosság elé ugyancsak a bibliai és apokrif irodalomból választott versek fordításával lépett 1917 tavaszán az *Egyenlőség* hasábjain. Még egyetlen nyár, és szeptembertől már Kodály Zoltán zeneszerző növendékeként indulhatott végleg megtalált útján a zenének és történetének felfedezésére. Első zenei tárgyú írása azonban néhány hónap múlva jellemzően még az *Egyenlőség*-ben látott napvilágot, s a szülői otthonban megfogalmazódott kérdésekre próbált választ adni: „Zsidó zene, zsidó zenészek”. Szintén még 1918-ban s ugyancsak a családi lap közölte folytatásokban „Francia zsidók a XVII. és XVIII. században” című cikkét, amelynek megírása azt sejtette, hogy a zsidó zene mellett állandó témája lesz a zsidó történelem s a zsidó sors is, hogy a száműzetésben élő zsidóság

történetéből és az édesapa példájából merített mély zsidó öntudata egész életén át meghatározza majd gondolkodását.

Kodályban az elvesztett édesapa helyett második, szellemi apjára lelt. Mesterét, *mutatis mutandis*, ugyanaz a két eszme (Isten és a föld) vezérelte, amely édesapja egén is csillagként ragyogott (Tóra és a haza). S ő Kodály „fogadott fiaként” ismerte fel az édesapa által hirdetett asszimiláció rá vonatkozó értelmét, azt, hogy magyar zenetörténésszé kell lennie, hogy szabad a magyar zenetörténet krónikásává válnia. Mint a doktori disszertáció írása közben Lipcséből Kodálynak küldött levelében vallotta: „most már tudom, hogy otthon mindenkinek mindenre joga van; aki tudja, hogy otthon van, az vissza fog ütni, mert otthon van; ez nem is probléma többé.”

Kodály folklorizmusa, a népzénet a zenetörténet szerves részének tekintő, a maga idején teljesen újszerű szemlélete már 1921-ben arra készítette az ifjú muzikológust, hogy a magyar zsidó városi polgárság zsidó zenei repertoárját a magyar dzsenti magyarnóta-kultuszához hasonlítva elutasítsa. Évek telnek el ezután, amíg a magyar zenetörténet útját járva a magyar zenének az ázsiai őshaza, a keleti dallamok folklóréjába merülő, merítő múltja Szabolcsit ismét a zsidó zene közelébe vezet. Feltűnő a párhuzamosság a magyar zenetörténet és a zsidó zenetörténet kutatásának feladatait kijelölő két reprezentatív tanulmány, „A régi magyar zenetörténet problémái” (1924) és „A zsidó zenetörténet problémái” (1931) című írások között. Már ez utóbbiban kimondja Szabolcsi, hogy a zsidó zenét elsősorban népi produktumnak kell tekinteni. „Megmaradt – mint a régi magyar népzene, csakhogy talaj és élő nemzet nélkül – vegetatív, »hallgató« tradíciónak, diadalmas beteljesedés, nagy jelen, teremtő egyéniség [ezzel Kodályra, Bartókra utal] nélkül.” Ettől kezdve zsidó tárgyú zenei írásainak vezérfonala az ősréteg, „a legtávolabbi Kelet s a legtávolabbi Nyugat zsidóságának népi énekében máig felismerhető” közös alap műfaji, szerkezeti, hangrendszerbeli sajátosságainak kimutatása, a Tóra-olvasás hagyományának, a bibliai *lectio*-ének jelölésének, az ötfokúságnak, az áldásmondatoknak, a „hirdető” stílusnak és a régi zsidó zene történelmi hatásának tanulmányozása.

Másik ösvénye Szabolcsi Bence zsidó zenei témájú írásos megnyilatkozásainak a magyarországi zsidó dallam-repertoár és énekes gyakorlat mentén húzódik. A kiinduló és bizonyított tézis ez esetben is nagy jelentőségű. Idelsohnnal együtt vallja ugyan, hogy a szétszórtság zsidóságának zenéje mindenütt a környező népzene befolyása alatt alakul ki, mégis tanulmányozásra érdemesnek tartja, mert nem kevesebbet „reprezentál, mint a nemzetek szerint megoszlott és külön-külön gyökeret vert zsidóságot”. Szabolcsi mint a Kodály-iskola képviselője egyrészt egész életén át gyűjtötte ezeket a melódi-

ákat, másrészt, miután kultúrtörténetileg használati funkciójuk szerint csoportosította, zeneileg Bartók és Kodály erdélyi gyűjtéseire hivatkozva a rubato és tempo giusto dallamstílus szerint osztályozta a vizsgált anyagot. Szempontjai, akár az ornamentikát veti össze egyrészt a cigány cifrázással, másrészt a régi erdélyi énekek díszítéseivel, akár a szövegekötöttség gyakorlatát és tradícióját szembesíti a zsidó és a magyar gyakorlatban, akár a hangrendszerre mint stílusmeghatározóra összpontosítja figyelmét, akár dallamtípusokat különít el – a magyar népzene kutatás eredményeit hasznosítja, annak fegyverzetét használja.

Harmadik nagy témája Szabolcsi zsidó tárgyú írásainak az istentisztelet zenéjének reformja. Lényege a műzenei réteg, a kántor-virtuozitás, a XIX. századi hangvétel és a zenei kulissza visszaszorítása, csökkentése; helyette a régi réteg fokozott érvényesítése, az imádkozó közösség bevonása az éneklésbe, a zene Istent szolgáló funkciójának erősítése.

A zsidó zene és zenetörténet mellett Szabolcsit diákéveitől haláláig foglalkoztatta a zsidó sors. Eleinte, 1919-ben, 1922-ben és 1926-ban példázatokban jelenítette meg szorongását, zsidó közérzetét, világérzését és történelmi előérzetét. Amikor a XVII. századi metzi vérvádperről ír, Tiszaeszlárt érzi a zsigereiben. Amikor „Egy halálra ítélt naplója” címmel novellát publikál, a keresztre feszített Krisztus látványa és a stigmatizálás gondolata mögött Orgovány és a *numerus clausus* valósága lüktet, s eljövendő nyilas hordák és Auschwitz felé robogó vonatok látomása sejlik fel. Amikor Salomone Rossit választja egyik legkiválóbb tanulmánya hőséne, nemcsak egy Monteverdi, Saracini és Belli kortárs-komponista portréját festi meg mintegy 1923-as doktori értekezésének folytatásaként, hanem a kor zsidóságának vitáit, a felvilágosultak és a misztikusok harcát leírva a magyar zsidóság XX. századi megosztottságának történelmi gyökereit tárja fel. Innen már csak egy lépés a teljes történelmi panoráma felfestésének igénye, amelynek kielégítésére Simon Dubnov könyvének fordítása és kiegészítése szolgáltatja az alkalmat. A történelem nem példázat. Mégis ebben „A zsidóság története Magyarországon” című jelentős írásában, bár burkoltan, már egyértelműen az 1930-as évek magyar zsidó értelmiségi fiatalságának a tragikus izoláltságból fakadó rossz, labilis közérzete fejeződik ki. Szabolcsi is ehhez a nemzedékhez tartozik, „amely egyelőre sem a romantikus értelemben vett áthasonulás (asszimiláció), sem a nemzetiségi szervezkedés (cionizmus) jelszavaiban nem talál kielégülést és megnyugvást”. A naptár 1934/35 fordulóját mutatja. A barnaingesek uralma realitás lett. Itt az ideje, hogy minden európai zsidó megfogalmazza világnézetét. Ennek egyik eredmé-

nye a *Malchut somáim*, az Isten országa prófétai gondolata még a Dubnov-könyv kiegészítéseként született. A következő felismerés, a politikai nemzet-állam vagy erkölcsi ideál dilemmájának feloldása abban a hozzászólásában rajzolódott ki, amelyet a *Válasz* című folyóirat lapjain kibontakozott vitához fűzött.

A zsidó eszmévé-halás gondolata itt Kodály magyar hellénizmus gondolatában lel párjára, s a diaszpóra „megaláztatásokkal teljes, otthontalan élete” az életnek azzal az új formájával azonosul, amelyre a „zsidó lelkiismeret Jézusban vágyott”. A Jézust őrző zsidóság gondolatát fejt tovább a „Krisztus” feliratú portrévázlat és a XVII. századi kelet-európai próféta, Baál-Sém érzékletes képe, amelyet a chaszideus mozgalom mérlege emel józan számvetéssé. A „Polifémosz barlangja” című megrendítő írás már a sötétség hét éve után készült: Egy deportált zenész naplójából. Egy újabb illúzió hullámai repítik a jövő felé a felszabadulást követő első években. Az idevágó terveket sűríti magába a *Jubal* programja, a hozzá kapcsolódó előadások sora s a zsidó zene kutatásának fonalát újból megragadó néhány tanulmány még később, 1948 és 1968 között. Élete utolsó éveiben, az infarktus árnyékában is boldogan öntözi meg még egyszer pályájának örökzöldjeként a Biblia és a zenetörténet kapcsolatának kimeríthetetlen témáját. Sőt „Kafka-problémák” című írásában a XIX–XX. század fordulójának válság-közérzetét elemezve ismét egyesíteni tudja a zenetörténeti szemléletet a zsidó problémalátással. A „Kafka-problémák” fonalára felfűzve a kor zenetörténetének számos, párhuzamba állítható vagy abba kívánckozó jelensége válik számára értelmezhetővé. Ekkor, szinte az utolsó órában találja meg a kulcsot Schoenberg, Berg, Webern és részben Stravinsky művéhez, s amit az „Isten és a föld” jegyében – nemcsak fiatalon: egész életében – elutasított, azt most, mint a katasztrófa sejtelmét, a borzalom betörésének élményét, a hallucinációk és sikolyok hangját éppen zsidó élményei nyomán elfogadja. Ha a halál nem fosztja meg a lehetőségtől, talán a magány, az éjszaka és a virrasztás költészeteként mint Bartók kortársainak üzenetét ezt a zenét is szervesen belefoglalta volna zenei világképebe.

*

A zsidó tárgyú írások itt következő gyűjteményének két körülmény ad különleges jelentőséget.

Először teszi lehetővé a magyar olvasóközönség számára az idevágó publikációk és a hagyatéék teljes anyagának elkülönített és egységes szempontú áttekintését.

Először adja át Magyarországon a szélesebb nyilvánosságnak – vagy éppen a második világháborút követően először közli hiánytalanul* – Szabolcsi tíz zsidó tárgyú írásának szövegét: „Francia zsidók a XVII. és XVIII. században”, „Magyarországi zsidó dallamok”, „Zsidó zene (Szócikkek)”, „A zsidó megújulás problémái”, „Adatok a kelet-európai zenestílus kialakulásához”, „Egy régi zsidó hangsorról”, „Pap Károly: Azarel”, „Idelsohn”, „A zsidó liturgia rövid zenetörténete”, „Zsidó zenei nyelvemlék: a legrégebbi kótázott bibliadallam”, továbbá recenzióját Mohácsi Jenő regényéről és Reinitz-nekrológiáját.

A kötetbe foglalt írások nemcsak témájuk szerint, hanem műfajukat és terjedelmüket tekintve is igen különbözőek. Könyvrészlet, önálló tanulmány, folytatásokban napvilágot látott újságcikk, kongresszuson elmondott, majd folyóiratban megjelent előadás, elő- és utószó, versfordítás, novella, kéziratban maradt vázlat, fogalmazvány, töredék, interjúszöveg követi egymást vegyesen. A rendezőelv nem lehetett más, mint az időrend. Valamennyi itt közölt írás – legyen bár a tizennyolc- vagy a hetvenéves szerző megnyilatkozása, s szóljon szűkebb szakmai vagy tágabb értelmiségi olvasóközönséghez – jellegzetes Szabolcsi megnyilatkozás: a gondolat világossága, a megközelítés eredetisége, a probléma történeti távlatba állítása, az összefüggések felismerése, láttatása és a megírás tudományos pontossággal ötvöződő irodalmi szépsége jellemzi valamennyit. Szabolcsi zsidó tárgyú írásai életművének egyik jelentős rétegét képviselik. Ám nem csak azt. Bennük tapintható ki legközvetlenebbül a tudós személyiségét mozgó emberi motiváció mélyen rejtőző szövedéke is.

Századunk legnagyobb magyar-zsidó zenetörténésze szól hozzánk e lapokról.

---

* Még Kroó György könyve, *Szabolcsi Bence* (1994) anyagához képest is teljesebben. – (A szerk.)

Szabolcsi Miklós

Szabolcsi Bencéről

A magyarság, zsidóság, kultúra bonyolult összefüggéseiről nagybátyámmal, Bencével, kamaszkoromban, a harmincas években kezdtünk beszélgetni. Ő már nő volt, a Keleti Károly utcában laktak, egy kert mélyén egy kis házban, majd a Buday László utcában, én meg a domb túlsó oldalán a Trombitás utcában. Náluk vagy végeérhetetlen sétákon folytak ezek a beszélgetések, a leghosszabb út a Svábhegyről vezetett lefelé. A harmincas években nyáron a hegyről baktattunk le a városba, árkokon, vízmosásokon, szakadékokon keresztül a Farkasrét felé – vad táj volt, ma teleépítve házakkal.

Gimnazista voltam, de egy pár dolog számomra is evidens volt: az, hogy közeleg a második világháború, és itt, Budapesten lesz az egyik hadszíntér. Ezt nyilas-voľksbundista és kommunista osztálytársaim egyaránt így tudták. Az is evidencia volt, hogy magyarok vagyunk és zsidók – sem egyiket, sem másikat nem volt okunk tagadni.

Ezekon a hosszú sétákon a magyarság és zsidóság viszonyának minden lehetséges változata szóba került, a cionizmustól a szocializmusig. A lehetséges megoldások közül Bencéhez ez időben a „kultúrzsidoság” fogalma állt legközelebb: a zsidó voltot mint kulturális és emberi missziót fogva fel, értékeit a világkultúrába és a magyar kultúrába integrálva. Nem pusztán vallás, nem pusztán nemzet, s különösen nem faj, hanem magatartás a zsidóság jellemzője – ez volt beszélgetéseink summája az időben.

Kroó György nagymonográfiájából is nyomon követhető, milyen családi környezetből nőtt ki Szabolcsi Bence, s hogy ebben a családban magától értetődő volt a zsidóság és magyarság egysége. Mindkét kulturális hagyomány, mindkét szokásrendszer egyszerre élt és hatott. Bence, a legkisebb fiú kötődése a családhoz, s különösen Szabolcsi Miksához – apjához, az én nagyapámhoz – szoros volt. Élete végéig őrizte és ápolta a családi hagyományokat, emlékeket, többször írt róluk. És ehhez járult bátyjának – Apámnak – hatása, a maga másfajta egyéniségével, életvitelével.

Ehhez a családi indíttatáshoz – amelynek tanúi Szabolcsi Bence szinte kamaszkorában írt cikkei és tanulmányai a zsidó zene világról és történetéről – járul hozzá a nagy nesztor, Kodály hatása. Apja halála, tehát 1915 után új apát kapott benne.

Mint arról Kroó György részletesen ír, a Kodály-élmény élete végéig meghatározó maradt nála, s erősítette, véglegessé tette a magyarsághoz való tartozást. Talán azzal a hangsúlyváltással, hogy immár nem apja és bátyja magyarságképe lebegett előtte, tehát nem a liberális, az éppen modernizálódó Magyarországhoz vonzódott, hanem ahhoz az igazi, autentikus – a virtuális magyarsághoz, amelyet Kodály műveiből, s elsősorban ekkor a „Psalmus Hungaricus”-ból kihallani vélte. Mint nemzedékének sok más tagja, mint legjobb barátja, Tóth Aladár számára, neki is ez a múltban meglévő, elrejtőzött, de szellemi teljesítményekben továbbélő Magyarország – a székely népballadák és Vörösmarty Magyarországa volt az ideálja. A húszas években ezt vélte megtalálni Sárospatakon és a székely falvak útjain. És ezzel a magyarsággal volt összeegyeztethető zsidósága is.

A harmincas évek egyre sötétülő korában azután a Kodály-tanítvány, a magyar zenetörténet forrásanyagának feltárója, a Mozart büvöletében élő tudós új módon kényszerül szembenézni a magyarság és zsidóság kérdéseivel. Részese lesz az akkor induló zsidó kulturális vállalkozásoknak. Mint ismeretes, a harmincas években egy új zsidó identitáskereső folyamat indult nálunk is – egy akkor fiatalnak számító, a hivatalos zsidósággal és magyarsággal is szemben álló gárda működteti a Tábor Könyvkiadót, adja ki utóbb az *Ararát* évkönyvet és a *Libanon*-t. Szabolcsi Bence közel áll a körökhöz, egy másik jó barátja, az újságíró és könyvkiadó Horváth Zoltán révén is, részt vállal e munkákban. Tanúja e korszaknak a „kis Dubnov”, tehát Simon Dubnov kis zsidó történetéhez írt utószava, a magyar zsidóság történetének rövid összefoglalása. Egyúttal ekkor fordul a keleti, illetve a zsidó zene kutatása felé.

Apámmal, családdunkkal Bencéék kapcsolata változatlanul a legmelegebb volt – azért ezekben a kérdésekben, a hivatalos hitközségi zsidóság és az újat kereső fiatalok megítélésében volt közöttük némi feszültség.

Amikor azután még sötétebbre fordult a helyzet, Szabolcsi Bence részt vett, sőt vezető szerepet játszott abban a rövid életű kísérletben, amely egy önálló magyar zsidó kulturális bázis megalakítását célozta, az OMIKE színpad munkájában való részvétellel, sok előadás tartásával és a Goldmark Károly zeneiskolában való tanítással. Utóbb munkaszolgálatra vonult be, többször is, az ezzel járó megaláztatások és szenvedések teljes sorát kellett megélnie, köztük talán a legszörnyűbbet, Gábor fia elvesztését, akit a zugligeti villamosról szedtek le, és egyenesen Auschwitzba vittek. De a „virtuális Magyarország” utánanyúlt: Kodály Zoltán és felesége tüntetően látogatták meg Bencét a munkatáborban. Erről az időszokról, erről a konfliktusról írta egyik legszebb

írását, a „Polifémosz barlangja”-t, a magyar és zsidó sors együttes vállalásának szép vallomását – amely egyúttal igaz történet is.

1945 után, amikor kinyílt előttük a lehetőségek világa, és nem egy, korábban zsidó témákkal is foglalkozó tudós, irodalmár vagy zsidó alkalmazásban álló tanár hosszabb-rövidebb időszak után abbahagyta a zsidó témákkal való foglalkozást: Szabolcsi Bence, aki néhány év után saját szakterületén a legmagasabb pozíciókba jutott, sohasem tagadta meg zsidóságát, s továbbra is publikált zsidó zenetörténeti témákról, sőt a zsidó zenetörténet korai anyaga egyik alapelemévé lett legfontosabb összefoglaló műveinek – *A melódia történetének* és az élete végén nagy gonddal készített *Musica Mundana* című hanglemez-sorozatnak. És résztvett zsidó kulturális szervezetekben, előadásokat tartott, szemináriumokat vezetett. Nem hangoztatta minduntalan zsidóságát – de persze nem is tagadta meg soha, a rá ez években jellemző óvatos bölcseséggel viselkedett – ebben is, mint a közélet más kérdéseiben. (Az összeütközéseket, támadásokat azonban így sem takaríthatta meg.)

Tanú vagyok arra, és tanú lehet a fiam is, hogy szűk családi körben végig megtartotta a szokásokat, ápolta a hagyományokat. A széderestéket apám halála után ő adta, s ezek mindig történeti előadások is voltak, zenei illusztrációkkal, olykor, szokása szerint, a zongorához ülve magyarázta egyes dallamok és szövegek eredetét. És nagyünnepken az akadémikus, a professzor Szabolcsi Bence mindig elment a Pozsonyi úti lakásához közeli Csáky utcai templomba.

Már az MTA rendes tagja, sőt osztályelnöke volt, amikor 1953 januárjában a Szovjetunióban elkezdődtek az orvospercek, s velük a cionistaellenes, antiszemita uszítás; Szabolcsi Bence hangosan tiltakozott az Akadémián. (Utóbb, amikor 1956 őszén előkerültek a káderanyagok, kitűnt, hogy egy – különben zsidó – akadémikus fel is jelentette ezért.) Nagyon korán felvette a kapcsolatot az izraeli tudományos körökkel, a magyarországi viszonyokhoz képest korán járt Jeruzsálemben.

Egész életével és munkásságával mindvégig tanúsította a magyar-zsidó magatartáskultúra lehetséges és termékeny egységét.

1973 hideg januárjában temették. Kettős temetése volt: előbb egy zsidó vallásos temetés, a Farkasréti zsidó temetőben, az 59-es villamos végállomásánál. Itt mondta el egyik legszebb gyászbeszédét Scheiber Sándor.* A „magyar-zsidó tehetség”-ről szólt.

---

* Nyomtatásban legutóbb in: *Scheiber Sándor könyve. Válogatott beszédek* (New York, etc.: Múlt és Jövő Könyvek, 1994), 328–329.

Zsidó kultúra és zenetörténet

(1) A „Zsidó kultúra”-ról

Prófa

A Zsidó kultúra, David Richman, Jeruzsálem, Széchenyi könyvtár

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Mindenki azt hitte, hogy a Zsidó kultúra

Versfordítások

(1) A „Kóheleth”-ből

Prológus

A Prédikátornak, Dávid fiának, Jeruzsálem királyának szavai:

Minden hiú! – így szól a Prédikátor –
Minden hiú! Mi hasznod van, ha fáradsz?
Hisz nemzedék megy, újra nemzedék jön,
Csupán a föld marad szilárd örökké.
A nap kel és nyugodni száll az égen,
De felkelő helyére visszatér;
A könnyű szél is egyre csak kering,
Észak felé repül és délre szárnyal,
De mindig újra fordul és forog;
Az Óceánba fut minden folyó
Ma is csak úgy, mint ősidők előtt,
De tengerét nem tölti meg soha.
Minden mozog, munkál és működik,
Nem tudja elbeszélni senki sem,
Szemed látása véle nem lakik jól,
S hallgatni azt a fül be nem telik.
Mert az, mi volt: csak az, mi újra lesz,
Mi megtörtént: megint történni fog,
S nincs semmi, semmi új a nap alatt.
Van oly dolog, miről mondják: ez új!
De megvolt már az ősidőkben is.

Ó, nincs emlékezés a régiekre,
És éppen így az egykor eljövőkrol
Nem tudnak majd az ő utódjaik.

Az élet örömeiről

És szóltam én: örülj, szegény szívem,
Élvezd a jót! – De ebben is csalódtam.
Hisz azt mondtam róla már: bolondság!
S a víg örömeire kérdezém: minek?
De eltökéltem: édes bort iszom majd
És mindig csak szívemre hallgatok,
Hadd éljek, mint a könnyüvéru balgák,
És végre hadd tudjam: mi hát a jó?
Mi hát a célja kurta életünknek,
És mit tegyünk, míg itt vagyunk a földön?
Megalkotám pompázó műveim:
Ezernyi büszke csarnokot rakattam,
És szőlőkerteket plántáltam én
És parkokat virágzó terraszokkal,
Ahol felém ezer gyümölcsfa intett,
S tavak vizében állt a dús liget.
És volt ezer szolgám és sok cselédem,
Ezer rabom, kik énnekem születtek,
És számtalan sok barmom és juhom,
Több, mint minden királynak én előttem.
Ezüst, arany kincset gyűjtöttem én,
Országok és királyok drága kincsét;
És vettem én sok énekes zenészt,
És énekes leányokat szereztem;
Hoztam magamnak ifju nőket is,
Az embereknek drága díszzeit,
És gazdagabb voltam, mint mindazok,
Akik csak eddig trónomon ragyogtak,
Mert oldalamnál állt a bölcsesség.
Bármit kívánt meg szívem és szemem,
Én meg nem vontam azt sosem magamtól
És élvezetben nem láttam hiányt,
Hisz ez volt minden fáradtság jutalma.

De tetteim felé fordultam én,
S a fáradtság felé, mit fáradoztam:
S ó, jaj, mindez hiú és hasztalan volt,
Minden hiába, meddő és üres –
Mert nincs számunkra cél és nincs eredmény,
Míg fájva küszködünk az ég alatt.

Az élet célja

Nincs úr a szél felett, ki elreksse,
És senki sincs, ki úr halála napján,
A háború nem ismer elmenekvést,
S a bűn nem védi azt, ki elkövette:
Ezt láttam én és ráadtam szívem,
Hogy megfigyeljek minden földi dolgot –
És tettem ezt azon sötét időkben,
Midőn urrá lett ember emberen,
Hogy azt kifossa és agyongyötörje.

A sors mindenkit egyformán talál,
Egyforma útja van mindenkinek:
Igaznak és igaztalan gonoszoknak,
A tiszta jóknak és a bűnösöknek,
Az áldozóknak és nem áldozóknak;
Egyforma hát a jó s a vétkező,
Ki esküszik, s ki fél az eskütől.
Ez itt a szörnyű baj minden dologban,
Mí történik velünk az ég alatt.

Az ember lelke telve van gonosszal
És balgaság a szíve, míg csak él,
S halál a vége... Senki sem kivétel!
Annak, ki él, mindig marad reménye,
Jobb sors az élő eb, mint holt oroszlán.

Mert minden élő tudja, hogy halandó,
De ó, a holtak semmiről se tudnak,
Jutalmuk többé nincs az ég alatt,
Emlékük elmerült örök homályba;
Rég elveszett már minden indulat,
Mi bennük egykor oly hevülten égett,
Nekik már nincsen részük itt a földön.

Menj hát, fiam, s élvezd a jót örömben,
Mulass, egyél és édes bort igyál,
Mert tetteid megkedvelé az Isten.
Legyen ruhád ünneplő hófehér,
Fejed hiányt ne lásson dús olajban,
S az életet, mit néked ad az Úr,
Minden napot, mi még tiéd a földön,
Élvezd a nővel, kit szived szeret,
Mert ez jutalmad itt az ég alatt,
A bér, melyért vesződve fáradoztál.
Mit megtehet kezed, mindent tegyél meg,
Mert nincs gondolkodás és nincs erő,
Nincsen tudás és nincsen bölcsesség
Az árnyak közt, akikhez elmegyünk.

Halál

Mig ifju vagy, gondoldj nagy Alkotódra,
Mig el nem jönnek rád a terhes évek,
S a rettegett, vigasztalan napok.
Mig nem borúl a nap ködös homályba,
S a kékes fényű hold be nem sötétül.
Mig tündökölnek még a csillagok,
S míg nem jönek fel lomha fellegek,
Mik bús esőt hoznak szünetlenül. –
Mert akkor megremeg kezünk, az őr,
A büszke hős: a láb a földre görnyed,
S az őrölők, a megfogyott fogak
Az őrölést örökre abbahagyják –

És elborul szemünk, e tiszta gyémánt,
Mely mint a lámpa égett ablakában;
Kapunk, a száj, most reszketően bezárul,
Az elfáradt malom zúgása elhal,
Olyan lesz, mint a szagatott madárhang,
S a dal leánya elnémúl örökre; –
Ilyenkor rettegünk minden magastól
És borzalom les ránk az útfelen,
A mandulák virága elvirul,
A fűszerek többé nem illatoznak,
S a sáska vánszorog halott mezőkön –
Örök hazába tér a fáradt ember
És kint a gyászolók jajongva járnak...
Mig életünk, e színezüst fonál,
Mig életünk, e drágakövedény,
E forgató kerék, e tiszta korsó
Még teljes ép és szerte nem törik,
Mig nem szakad meg és nem foszlik el
S ezer silány darabra nem reped szét.
A tiszta lélek visszaszáll az Úrhoz,
S a test, a föld, a földbe visszatér.

Minden hiú! – így szól a Prédikátor,
Minden hiú és minden céltalan!

(1917)

(2) Szirach könyvéből

(Az 50. fejezet)

Ő volt a főpap, Óniás fia,
Simon, népének drága büszkesége,
Testvéreink között a legnagyobb.
Ő mint világított dicső alakja,
Midőn a szentély ajtaján kilépett
A bíborszínű bársonyok mögül.

Olyan volt, mint a tündöklő sugár,
Ha szürke felhőfüggönyök között
A hajnalcsillag mécse fenn kigyúl;
Olyan volt, mint a hold, ha kikeletkor
Ezüstös hálót sző az esti égen,
És mint a nap, ha győzelmes tüzével
Ragyogva áll a csarnokok felett;
Olyan volt, mint a csillogó szívárvány.
Mint ébredő mezőn az ifju rózsza,
Mint kék tavak felett a liliom,
És mint Libánon-cédrusok tavasszal;
Olyan volt, mint a füstölőn a tömjén,
Mely illatát az ég felé bocsátja,
Mint színarany kehely, melyen rubint
És zöldszemű zafir szikrázva fénylik,
Mint dús olajfaág ezernyi lombbal,
És mint a ciprus, mely felér az égig.

Midőn magára vette szent ruháját,
S az ősi oltáron kigyúlt a tűz,
Ő hófehér palástban állt a lépcsőn,
És száz zarándok adta néki át
Az áldozatra szánt fehér galambot:
Mint egy király állott az élükön
– Így áll a pálma ciprusok között –,
S ők hódolattal néztek fel reá.
Az áldozópapok fénytől ragyogva
Mint ifju hercegek vették körül;

A lángok közt felszállt az áldozat,
S ha már a füst az ég felé gomolygott,
S fürdött a csarnok édes illatokban,
Az oltár csillogó kövére önté
A színarany kehely piros borát.
S a nép hangos fohással hullt a földre
És felharsantak mind a trombiták
És megzendültek kürtök és gitárok
És csengve szólt a régi büszke ének.

Ekkor leszállt a főpap. Ám a lépcsőn
Megállt a végtelen tömeg felett.

S kitérta áldón két fehér kezét...

(1917)

(3) A halálról

Bachja ibn Pakuda szelicháiból

I.

A halál szól:

„Leszek, mi most vagyok, vagyok: mi voltam.

Nyilam hegyét ki senki sem kerüli.

Enyém a föld, az élet és idő,

Enyém a tér s a változó anyag,

Mert létezésük bennem ér megoldást,

S erőm kizárja más erők hatalmát.

Az élet lényegét magamba' hordom.

S teljessé válik minden általam,

Mert teljes és örök csak én vagyok.

A mindenséget én tartom kezemben,

Ki élők millióin trónolok.

A kezdet: én, s a népek vége: én!

Minden, mi él, csak bennem él; hiszen

Száz meghalásból áll az emberélet.”

II.

Az ember szól:

„Ó, jaj, mit ér e fáradalmas élet,

Ha a halál reményt, hitet leront,

Ha magadat már gazdagnak remélted,

A pusztulás most mindent szertebont,

S kik végre-végre boldogulni véltek,

Reájuk száll a lomha, szürke gond:

Ó, minek hát az ujjongó dicsének,

Mi jó akadhat életünkbe', mondd?

Hiába most a gőg s a balga vétek,

Hiába küzd a százezer bolond:

Embert sem az, sem ez meg sohse védett,

S a végső cél: egy puszta síri domb.”

(1917)

(4) A Bölcsesség könyvéből:

Chochmath Selomoh

(1, 2, 5, 7, 9, 13, 17 és 19. fejezet)

I.

Ti föld bírái, halljátok szavam:
Legyen jelszótok: Isten és igazság!
Ne hozzatok halált és szenvedést
Sok balga tettel és hazug beszéddel –
És értsétek meg végre, emberek:
Nem Istentől való a pusztulás,
Nem ő küldötte ránk a bus halált,
Az ember műve minden rossz a földön,
A szenvedés az embertől ered.
Mert Ő mindent az életért teremtet
És azt akarja csak, hogy éljete,
S ne marjatok, mint örült állapotok
Egymásba, vértől reszkető ajakkal –

Ó föld bírái, halljátok szavam,
Legyen jelszótok: Isten és igazság!

II.

De ők így szólnak balgatag szívükben:
Oly céltalan s oly bús az életünk,
Szegény lelkünket nem válthatja meg
A végzetes haláltól senki sem.
Semmik vagyunk és semmivé leszünk,
Az életünk: csak füst és könnyü pára,
Az életünk: felhő, mely elrepül,
Sorsunk, a szél nem hozza vissza többé.
S mihelyt kihuny az öntudat tüze,
Mely bennünk, mint egy égi fáklya égett,
Testünk, a tűzhely hamva szerteomlik
És szellemünk a légben oszlik el.
Nevünk: ki tudja? életünk: mi volt?
Ó, minden eltűnt, mint a köd, ha reggel

Kilép a tengerből a büszke nap.
Fel hát, jerünk és élvezzük, mi van,
S mi jut nekünk: éljünk az ifjúsággal!
Övezze mirtus ifju homlokunkat,
Hadd élvezzünk, míg itt a nagy tavasz,
Örülj a bornak és a dús kenőcsnek
S a rózsákat ne engedd elvirulni!
Legyen jogunk a tomboló erő,
Mert ő az úr; az emberek között
A gyenge és a védtelen nem élhet.

III.

De eljön majd a nap, hogy így beszélnek:
Ó jaj, mi volt az életünk, a célunk?
Mi haszna volt a büszke kérkedésnek?
Mi haszna volt a pénznek és a gőgnek?
A balga rossznak, mit vakon követtünk?
Mert minden elmulik, mint pusztá árnyék;
Az Óceán nem őrzi meg vizét
A távozó hajó sötét nyomát,
A szálló nyílnak útja nem marad meg
S a légben nincsen megjelölve többé,
Hogy merre járt a szárnyaló madár, –
Mi volt az életünk, mi volt a célunk?

IV.

A bölcseséget Isten adta nékem,
Ő oktatót a végtelen tudásra,
S minden titoknak belső lényegét,
Az alkotó erőt Ő fedte fel
Tudásra vágyó, nyugtalan szívemnek,
Hogy felfoghassak minden változást
S a létezés törvényeit kutassam.

Egy szellem hatja át a végtelent,
Egy eszme az, mi mindent lenni késztet:
A Bölcsesség, mely áttör mindenben,

S mely lelket önt a holt anyagba is.
Egyetlen ő, de teljes és hatalmas,
Ujjáteremt, de mindig változatlan;
Alakja száz, hatása: millió,
Hazája lenn a föld és fenn az ég,
A mindenségnek minden cseppnyi része,
A szín, a fény, a hő, a hang, az éter, –
A mindenség örök vallása ő
A földön, égen és a csillagokban,
Ő tartja fenn a végtelen világot
És őt szolgálja minden alkotás.

Leszáll a hold és elmerül a nap,
Kihúny a fény és elrepül a hang:
A Bölcseség örökre fennmarad.

Hozsánna néked, nagyszerű erő,
Te ember öntudatlan ismerése,
Te égi szikra, szent, örök Tudás!
Hozsánna néked, Értelem, te élet,
Te alkotás a rombolás felett,
Te cél a semmiben, te tiszta Jó,
Te teljesség, te végtelen... te Isten!

V.

Ki tudhatná szándékod, Istenem?
Ki ismer Téged itt, e kis göröngyön?
Ó, honnan tudjuk hát, mi rossz, mi jó?
Ó, hogy merünk itélni és beszélni
És szónokolni szent, örök nevedben,
És hogy mondhatjuk: Isten így akarja?
Hisz azt sem értjük, hogy mi van körülünk,
Hisz azt sem tudjuk, hogy miért vagyunk,
Hogy foghassuk fel hát, hogy mit kívánsz?
Hogy mit tegyünk, mit és miért akarjunk,
Mily célnak élünk és miért vesződünk,
Ki válaszolhat, ó ki mondja meg?

VI.

A balgák látták fenn a tiszta holdat
És bámulták az izzó nap tüzét,
A csillagot s a messzi kék szivárványt,
És így szólottak: Ó mi szép az élet!
A szépség az, mi mindenek felett
Hatalmas úr a végtelen világon.
Csak ő hozhatta létre ezt a földet:
Imádjuk őt s nevezzük istenünknek.

És elvakulva nem gondoltak arra,
Hogy föld és ég, ha ily tökéletes,
Mily végtelen, ki mindezt létrehozta.

VII.

Az egyiptomi éj

Ott álltak ők a rémitő sötétben,
S az földre vonta őket, mint az ólom,
És mint a foglyok súlyos vasbilinecse
Megbénította minden tagjukat.
Ily éjszakája nem volt még a földnek,
Ilyet még emberek nem éltek át.
Órjító rettegés szállott szivükbe
S a borzalom fojtotta torkukat,
Mert bőgve és sikoltva szállt közöttük
Ezernyi furcsa rém, sötét kobold,
Bolygó kísértet, – szárnyas fantomok,
Rikoltó szörnyek nagy vörös szemükkel,
S hol itt, hol ott tüzelt a zöld lidérc.
Most mintha izzó fáklya intene
És kigyó nézne át az ablakon,
Vagy elnémul az éj és mintha mágus
Közelve hosszú, bűvös vesszejével,
A nagy sötétben minden tárgy megindul
S a csend dörömböl kinn a régi ajtón...

A pásztorok s a földet művelők
A dús mezőkön és a réteken
Foglyokká lettek, mint a többiek,
A szörnyű éj elfogta őket is.
A vizesés, sakálok ordítása,
A csattanás, ha szikla hullt a mélybe,
S a messzi visszhang rég kihalt hegyekből
Most úgy hallatszott, mint halotti ének.

Ott álltak ők a sűrű, mély sötétben,
Mint sápadt holtak síri éjszakán,
Mert rémitő és gyilkos volt ez éjük
S legrémitőbb volt mindegyik magának.

VIII.

A mindenség egy bűvös régi hárfa,
Mert mindig más a dal, mely róla kél,
S a húrok mégis változatlanok.
És zengve szól e tiszta égi dallam,
Az életünk dicső, örök zenéje
Tul minden átkon, minden éjszakán –
A megnyugvás, a földi cél: – a szépség.

(1917)

Zsidó zene, zsidó zenészek

I.

A zsidó zene fogalma ma annyira határozatlan és elmosódott, hogy a zsidó zenéről a legkülönbözőbb és sokszor a legtevésebb nézetek uralkodnak. Ezért, ha a fogalom tisztaságának rekonstrukciójához fogunk, mindeneke-lőtt tisztában kell lennünk azzal, hogy amit ma legáltalánosabban szoktak zsidó muzsikának nevezni, a lengyel-zsidó népzene: az igazi zsidó zenén alapul ugyan, de semmi esetre sem azonos azzal. Ámbár – és ez természetes is – a zsidó zene mindig népzene volt, hiszen a zsidóságnak sohasem akadtak Wagnerjei, de még Griegjei sem, akik a maguk egyéniségén át pregnánsan és határozottan kifejezték és képviselték volna a zsidó faji zenét. És éppen ily természetes, hogy minden újabb nemzetiségi teória ellenére nem nevezhetjük zsidó zenének zsidó hitű zenészek műveit általában. Mert az „Afrikai nő”-t és „Ördög Róbert”-et sohasem fogjuk faji zenének nevezni, és a „Sába királynője” távolról sem olyan keleti zene, mint az „Aida”, tudatosan használt zsidó motívumai ellenére. Sokáig a „Szulamith”-ot szerettük tipikus zsidó zenének feltüntetni, míg kiderült, hogy ami ebben a daljátékban keleti: az arab, a többi pedig lengyel-zsidó motívum. Meg kell tehát állapítanunk, hogy zsidó zene alatt a zsidóság eredeti faji zenéjét értjük, a régi Palesztina zenéjét, és így voltaképpeni zsidó zene ma már nem létezik, mert mindenütt, ahol feltűnik, már csak mint történeti reminiscencia szerepel.

Hol keressük tehát ma a zsidó zenét, a régi keleti muzsikát? Honnan rekonstruáljuk,¹ honnan rekonstruálták azok, akik felhasználták? A régi zsidó zenéből egynéhány töredék, nagyon csekély számban, inkább azt mondhatnók: néhány ütem – fennmaradt. E töredékekhez nem tudunk elég óvatossággal közeledni. Mint alább ki fogjuk fejteni, a zsidó népzene maradványait, éppúgy, mint a középkori és újkori lengyel-zsidó, olasz-zsidó és német-zsidó zenei

---

¹ *Zsidó eredetűek* az első keresztény himnuszokon kívül a halleluja-énekek és a későbbi jubiléciók is.

elemeket rendkívüli mértékben befolyásolta az illető korszak világi zenéje. És itt nemcsak például a lengyel-zsidó népdalokat, de a zsidó vallási zenét is értem. Ezek az összevegyült elemek pedig belekeveredtek a régi zsidó zene töredékeibe, azokat lépten-nyomon befolyásolták – mert ezek a daltöredékek tradícióképpen szállottak nemzedékről nemzedékre, úgy, hogy ma már azokkal végképp egyévtáltak, s ma már csak a véletlen vezethet rá, hogy melyik elem az eredeti és melyik újabb származású.

A régi zsidó zene kutatásánál van egy többé-kevésbé megbízható útmutató-sunk: a szefárd, askenáz és egyiptomi zsidó rítusban közösen fennmaradt töredékek. Az ilyen módon nyert eredményekre nem szabad magunkat vakon rábízunk, mert hiszen az előbbi két árnyalat sűrűn érintkezett, és gyakran állott azonos befolyások alatt. Mindazonáltal ez a módszer ad valami nyomot, melyet azután az összehasonlító ethnografikus zenetörténet útmutatása mellett tovább követhetünk.

És itt megállapíthatjuk azt, hogy a régi faji zsidó zenének és az újabb nemzetiségi (lengyel-orosz) zsidó népzene két közeli rokona van: az arab és a magyar zene.

Akár Villoteau gyűjteményét, akár az újabb Capellen-féle gyűjteményt vizsgáljuk meg (*Exotische Mollmusik*, II), rögtön szemünkbe ötlük, hogy az arab népzene mennyire megegyezik a mi templomi zenénk némely motívumával. Különösen feltűnő ez a hasonlatosság az arab vallási zenénél. Mi sem bizonyíthatja jobban ezeknek a motívumoknak keleti eredetét. Ami még érdekesebbé teszi e rokonságot: semmiféle más keleti zenénél ezt az egyezést nem találjuk. Kétségtelen, hogy a hosszú egyiptomi tartózkodás alatt a régi zsidó zene teljesen az egyiptomi kultuszzene hatása alá került. Ez az egyetlen keleti befolyás, melyet azonban ma már kimutatni nem lehet. Az asszír és babiloni zenétől a régi zsidó zene lényegesen különbözött, amit már azoktól elütő rendeltetése is megmagyaráz. A zsidó volt az első nép, mely magasabb és emelkedettebb célra használta a zenét: az istentisztelet kísérőjéül. Annál feltűnőbb tehát, hogy egy újabb eredetű keleti nép és az eredeti földjétől régen elszakadt zsidóság istentiszteleti zenéje között ilyen közeli rokonságot tapasztalunk.

Nem kevésbé érdekes a másik rokonság is: a magyar zenéhez való hasonlóság. A magyar skála, mint egyúttal keleti skála, megegyezik az eredeti zsidó zenén alapuló újabb zsidó népzene skálájával. Ez a moll hangsor az általános alaktól abban különbözik, hogy negyedik foka egy félhanggal fel van emelve. Igen érdekesen bizonyítja ezt a rokonságot nem egy lengyel-zsidó népdal,

melyet daljátékokban is felhasználtak, s melyet éppúgy gondolhatnánk valamilyen kuruc éneknek.²

Ezeket a nyomokon haladva rendkívül értékes eredményekre jutunk. Fogalmat alkothatunk magunknak, már nemcsak megközelítőleg, de sokszor pontosan is, hogy milyen volt az eredeti zsidó zene, sőt ami még érdekesebb: megállapíthatjuk, mennyire hatott a zsidó zene a középkor és újkor nevezetes zenei termékeire.

A régi zsidó zenéről kevés pontos adatunk van. Eltekintve néhány mondától, hipotézistől és sok érdekes, de semmi esetre sem megbízható leírástól, majdnem minden, amit tudunk, a hangszereik, így a *sófár*, a *nebel-asszur* (később: psalterium) és a *kinnór*, voltak ütőhangszereik is, mint a dob és a castagnetteszerű *cilceles*. Ismerték a fuvolát, a triangulumot is. A Bibliában számtalan zenei vonatkozás van, melyekről Herder és Forkel is megemlékeznek. A zsidó zene fénykorát kétségkívül Salamon alatt érte el, kinek a zenekara Flavius túlzó adatai szerint negyvenezer hárfából és kétszázezer trombitából állott. A zene ekkor már kizárólag a kultuszt szolgálja. A szentélyben naponként tartott istentiszteleteken állandó zenekar működött, mely fuvolásokból és hárfásokból alakult. Luther Biblia-fordítása vonós hangszerekről is megemlékezik.³ De semmiféle írott dallam nem maradt ránk, melyből zenéjük jellegére közvetlenül következtethetnénk. Mindenesetre csak a homofón zenét ismerték. Az ének és tánc egymással szoros kapcsolatban állottak.

---

² A keleti hangnemekre vonatkozólag rendkívül értékes felvilágosítással szolgál a Decker-Schenk-féle keleti dallamgyűjtemény. Ez a mű egy eddig még nem tisztázott rokonságra mutat rá: a perza és a zsidó (zsinagógai) dallamok feltűnő hasonlóságára, sőt sokszor azonosságára. A hangnem, a menetek, a záradékok és cifrázatok teljesen ugyanazok. A lengyel-zsidó skálával megegyeznek abban, hogy mindkét hangnem szereti hangsúlyozni a bővített másodot (és ilyen ebben a moll skálában, a negyedik fok fel lévén emelve, kettő van). Van egy érdekes eltérés: a lengyel záradék a második fokot leszállítja, a keleti sohasem. (A szubdominális kadenciát, melyet Sulzer gyakran használ, egyikben sem találjuk. Hogy Sulzer ezt honnan vette és mire alapította, nem tudom.) Az 5.-4.-1. fok kadencia egyezik a magyarral.

³ A régi zsidó hangszereket illetőleg Musiol-Hofmann érdekes adatokat közöl. A fúvóhangszerek közül felemlíti a kürtöt (*sófár*), a trombitát (*chacócroth*) és a következő fuvola alakokat: *chóvil* (kis fuvola), *nekeb* (nagy fuvola), *ugab*, *maheleth*; végül egy ritkán említett fáfúvót (*tabub*). A húros hangszerek közül: a *kinnór*-t (hárfá, Flavius Josephus szerint 10, Szent Jeromos szerint 24, Saalschütz szerint 3 vagy 8 húrral), a *nebel*-t (kisebb hárfá) és *asszur*-t (tízhúrú lant). Ütőhangszerek: a *tauf* (dob, csörgökkel vagy érclemezzel), a *celcilim* vagy *mecilthaim* (csörgődob vagy cimbalom) és a *menanim* (botra akasztott rézkarikák, vagy ércgömbökkel ellátott húros hangszer, némelyek szerint hegedű vagy rézfúvó). Utóbbiak a ritmus hangsúlyozására és különösen a tánc kíséretéül szolgáltak.

Ez minden, amit a régi Palesztina zenei életéről tudunk. De azok a következtetések, melyekről fentebb említést tettünk, határozottan mutatják, hogy a zsidó zene, melyről általuk némileg tájékozódhatunk, máshol is nyomot hagyott, és máshol is megtalálható, mint a ránk maradt dallamtöredékekben: e motívumokat az európai zenébe a középkori keresztény zene vitte be.

II.

Emlékezzünk meg röviden azokról a kísérletekről, melyek a régi, elveszett templomi zene rekonstruálására történtek. Ismerjük Speidel, Anton, Haupt, Arends és Saalschütz többé-kevésbé kalandos elméleteit; de Rossi, Portaleone, később Pfeiffer és Friedmann nagy érdeklődéssel és szeretettel foglalkoztak e témával; Ackermann nagybecsű művében a kórusbeosztást is rekonstruálni próbálja. De a kísérletek kísérleteknek maradtak, nem vezettek soha pozitív eredményekre. Ragadjunk ki azonban e kutatásokból néhány figyelemreméltó momentumot. Ma már kétségen kívül áll, hogy a zoltárfeliratok, melyeket egy ideig hangszerekre vonatkoztattak, ismert dallamokra utalnak. Nagyon valószínű, hogy e feliratokra mennek vissza a minnesängerek dalainak és a későbbi protestáns koráloknak hasonló feliratai. Philo egy helyen említést tesz a zoltárénekek kórusbeosztásáról, amiből kitűnik, hogy a régi templomban ismerték a váltakozó vegyes kórust. Ez a beosztás Horatius „Carmen saeculare”-jének kórusaira emlékeztet. Még érdekesebb útmutató nyom a következő: a talmudi korban kifejlődött a deklamációszerű beszéd-ének, melynél az éneklés együtt jár a beszéd, a szavak teljes érvényesülésével. Ennek a nyomait már Ezra idejében megtaláljuk, és ebben az időben az istentiszteletek mellett már a tanulás rendes külső formája volt. (Ebben a korban fejlődött ki a Semauno eszrének, a Kaddisnak és valószínűleg a maariv-ima jellegzetes kadenciájának recitálása is.) Ez a tény csak megerősíti azt a nézetet, melyet Ambros és Naumann után már minden újabb zenetörténész elfogad: hogy az első keresztény egyházi énekek, sőt a gregoriánus himnuszok túlnyomó része is zsidó eredetű. Csakis ebből magyarázható, hogy a görög egyház rítusában zsidó dallamok fordulnak elő, és hogy Luther zoltáros könyvében zsidó énekekre bukkanunk. Luther tudvalevőleg sok régi népdal mellett régi egyházi énekeket is nagy számban dolgozott fel – amit egyik híres, Notkertől eredő korálja is bizonyít –, és kétségkívül a gregorián énekgyűjteményt is felhasználta. A zenetörténet ugyanis Nagy Gergely pápának tulajdonítja azt az újítást, hogy a templomi énekekben meghonosította a szónoki recitálást. De éppúgy

zsidó eredetűek a Gergely pápát jóval megelőző antifónák⁴ és túlnyomó részben az ambroziánus énekek is. Figyelemreméltó jelenség, hogy Alexandriai Kelemen, az egyházatya, híveit a pogány zenével szemben a tiszta zsidó diatonikus zenéhez való visszatérésre inti. – Ami a zene Talmud-kori virágzását illeti, számtalan adatot találunk Szukka, Sebuóth és Erubin traktátusokban. Ezeknek túlnyomó része azonban a hangszerekre vonatkozik, ami bennünket kevésbé érdekel. Ackermann néhány szép és költői mondatot gyűjt össze a talmudi agádából, melyek a zene szeretetét és nagyrabecsülését bizonyítják: „Niszán havában, ha a tavaszi szél végigfut a szántóföldeken, felhangzik a kalászosok éneke.” „Három dologgal választotta el Isten az embereket egymástól: hangjukkal, zenéjükkel és külsejükkel.” „Isten, ki felszabadítja a foglyokat, visszaadja nekik dalaikat is.”

A neginák sokat vitatott kérdéséről, négy évszázaddal az Elija Levita-féle heves disputáció⁵ után, Luzzatto kutatásai kiderítették, hogy e hangjegyeket a Talmud még nem ismerte. Natronáj gáon tesz róluk először említést, ami arra enged következtetnünk, hogy a VIII. század folyamán fejlődtek ki. Eredeti rendeltetésük az összefüggés megjelölése volt, csak később léptek a beszéd-ének helyébe a Tóra-olvasásnál, épp ezért sem az egyiptomi, sem a görög kottairásból le nem vezethetők. És mégsem szerepelhetnek újítás gyanánt. Eltekintve attól a körülménytől, hogy eleinte különböző könyveknél (a Tóra, próféták, Eszter) különféle értelemben szerepelnek, közeli rokonaikat már kétszáz évvel azelőtt megtaláljuk – Európában. A szentgalleni Antifonarium neumái már ugyanolyan rendszerben tűnnek fel a sorok között, mint a zsidó neginák. Azok is hangcsoportokat jelentenek, azok is az egyes szavakra vonatkoznak. Vajon melyik vett a másikból? Mégis, a legvalószínűbb, hogy egymástól függetlenül fejlődtek ki. A neginák az előbb említett három rítusnál értelmükben egymástól elütően alakultak, aminthogy e három rítus hangsorai is lényegesen különböznek egymástól. A német–lengyel–oroszcsoportban a lengyel-zsidó népdalok, mint már említettem, a magyar skálát, a német-zsidó zene az általános dúr skálát veszi alapul. A szefárd dallamok közeli rokonai az arab dallamoknak, a legtisztábban megmaradt egyiptomi zsidó zene pedig a dór skálán épül fel. Különösen érdekes az általánosan ismert Tisobeov-dallam, melyet az egyház is némi változtatással elfogadott, s melyet hajlandók volnánk

⁴ Váltakozó kórusokra írt egyházi kompozíciók.

⁵ Elija Levita XV. századbeli tudós volt, aki tagadta, hogy a neginák a Talmud előtti korból származnak, miért kortársai hevesen megtagadták.

hypodórnak⁶ minősíteni, holott tulajdonképpen egy arab mellékskálán alapul, s valószínűleg egy elveszett arab dalban kell eredetét keresnünk.

A középkori zsidó zene elvesztette keleti, faji eredetiségét, és nemzetiségek szerint kifejlődött zsidó zenévé lett, amennyiben különböző befolyások alá került. A német, a magyar, a lengyel és az orosz zsidóság zenéje: elszlávosodott. Ennek az okai nagyon világosak és érthetőek.

A zsidóság mindig szeretett tanulni. Ami szépet máshol tapasztalt, igyekezett a magáévá tenni, miután előbb átalakította zsidó jellegűvé. Elsősorban áll ez a zenére nézve, melyhez – mint újabban Ribot és De Candolle érdekesen fejtegetik, szemben Wagner antiszemitizmusával – a zsidóság tehetségénél fogva mindig kiváltképpen vonzódott. A zene iránt való fogékonysága ekkor is, a középkor elnyomatásai között, szembetűnően nyilvánul. Seholy nem foglalkoznak annyit a zenével, mint épp a zsidóknál. Legnagyobb számmal theoretikai művek keletkeznek, melyek kétségtelenné teszik, hogy úgy ekkor, mint a XV. és XVI. században, szemben a Talmud és Majmuni szigorúan elítélő nézeteivel, melyek a nemzeti gyász szomorú jellegét és az istentisztelet emelkedettségét féltik bizonyos általános zenekultusztól, a zsidók között élénk érdeklődés él a zene iránt. Szaadja a különböző hangnemeknek az emberi lélekre való hatását fejtegeti. Mások a zene művészeti jellegét igyekeznek tisztázni. Ha Majmuni nézete lesz uralkodóvá, a zsidó zene éppúgy elsatnyul és megszűnik, mint a többi zsidó művészetek. De szerencsére nem ez történt. A templomi zene nagy fejlődésnek indul. Viszont egyre jobban elveszti tisztaságát. A pijut-irodalom újításokra szolgáltatott alkalmat. Az a körülmény, hogy az ének művészi előadására súlyt kezdtek fektetni, döntő befolyást biztosított a kántoroknak. Ez volt, ami végzetessé vált. Idegen dallamok kezdtek feltűnni, a keresztény egyházi zene is kezdett tért hódítani, ismert dallamokat új szövegre, ismert szövegeket új dallamokra kezdtek alkalmazni. A komponisták többnyire a kántorok voltak. Ezek pedig mint vándorénekesek sok helyen megfordultak, és amit így barangolás közben hallottak – népdalokat, népszerű áriákat, világi énekeket – a maguk ízlésére átformálva, a templomban is elénekelték. Az eredeti, tiszta és tradicionális zene inficiálódott. Ilyen szokásoktól már Abraham ibn Ezra tudósít. Lonsano is megemlékezik a kántorok újításairól. Majmuni, Alfászi, Archevolti, Ascher ben Jechiel, Profiat Duran, Salamon Alami (*Iggereth muszar*), Manuello, Káro József, Minz Mózes, Jesaja Hurwitz, Efraim Salamon hevesen vagy gúnyolódva, szigorúan

---

⁶ Középkori egyházi hangnem.

vagy elkeseredetten lépnek fel a kántorok ízléstelen újításai és öntelt túlzásai ellen, de csak a Leon da Modena korában megindult reformmozgalom volt képes a kántorok által eredeti jellegéből kivetkőztetett istentisztelet rendjét visszaállítani. De már későn. A zsinagógai zenét akkor már évszázadok óta befolyásolták a népdalok és az egyházi dallamok. Már apáról fiúra szállottak. Az olasz zsidó templomokban már recitativókat és operarészleteket énekeltek. Spanyolországban arab, Franciaországban a trubadúroktól eredő szerelmi dalokat vettek fel a zsidó templomokba, a német-zsargon⁷ dalok pedig végleg elvesztették zsidó jellegüket. Időközben volt ugyan a zsinagógai zenének egy kiváló alakja, a moelni Rabbi Jákob Lévi (*Maharil*), ki a XV. században nagy buzgalommal igyekezett szép templomi kompozícióival az istentisztelet fényét felújítani, de ő sem fordított rá elég gondot, hogy a régi dallamokat megmentse. Kérdés tehát: mi maradt meg és hova lett? Ackermann szerint egyes fordulatok, melyek úgy a zsidó, mint a keresztény templomi zenében fennmaradtak, közös forrásra: az ősi zsidó rítusra mennek vissza. Érdekes, de ellenőrizhetetlen útmutatás ez: aminthogy minden, amit ma e zenéről mondhatunk, többé-kevésbé hipotézis; időközben pedig nem gondoltak e nyomok kutatására, hiszen például de Rossi a Palestrina-zene alapján teremtette újjá a zsinagógai zenét. És az idegen hatások befogadása ezzel sem szűnt meg: Bach korában az ő stílusa lett uralkodóvá a zsidó templomokban, és a német „Eli Ción”-dallam is ennek az áramlatnak a hatását viseli magán. Viszont nem értjük, honnan vette Bach határozottan zsidó témáit: a *Máté-passió* „Erbarme dich, mein Gott” kezdetű híres alt áriáját; az e-moll háromszólamú invenció és a „Wohltemperiertes Klavier” fisz-moll fugájának gyönyörű motívumát. Ha a korabeli zsidó zenét vizsgálta, az már régen nem viselte magán a keleti jelleget.

III.

Hogy mennyire elvesztette az európai zsidó népzene eredeti tisztaságát, miből sem látszik jobban, mint például a lengyel-zsidó zsargon népdaloknak Mazin-féle londoni kiadásából és a *Hazómir* varsói gyűjteményéből, melyek, úgy látszik, kifogyhatatlan forrásai a mai magyarországi és galíciai zsinagóga-dallamoknak. Egymás után bukkanunk rá közöttük – különösen a Mazin-kiadásokban – ismert operák témáira. (Nem egy az érdekes fríg skálát használja

---

⁷ Ti. jiddis. – (A szerk.)

alaphangnem gyanánt.) Ha ezek az operák esetleg népszerűtlenek és elvesznek, egy pár száz év múlva e témákat kétségkívül zsidó dallamoknak fogják tartani!

Mindennek csak az lehet a magyarázata, hogy a zsidóság soha nem idegenkedett a zenei újításoktól. Bizonyos, hogy sohasem átkozta volna ki „modernizáló” muzikusait, mert tudatában volt annak, hogy mindig ők éltek túl koruk fáradt és életképtelen jelszavait.

És most, mielőtt rátérnénk az egyes dallamok tárgyalására, hadd idézzük Saint-Saënsnak egy híressé vált mondatát: „A zene elérkezett mai fejlődésének határához, a tonalitás pusztulóban van; (...) a Kelet zenéje és hangnemei fogják a melódiát új elemekkel gazdagítani, óriás változatosságukkal... és bevonulásukat tartják a művészetbe” (Servières, *La Musique française moderne*-jében).⁸

*

Zsidó világi zene a Talmud korában minden valószínűség szerint létezett, de a Talmudnak már említett tilalmai következtében a régi templomi zenével együtt teljesen eltűnt. – A Talmud ugyanis – mint ebből a mondásából (Sabbat 56b) kitűnik: „Ezer egyiptomi dalt hozott az egyiptomi nő Salamonhoz, és ezek segítségével bálványimádásra tanította őt” – félt a világi zenétől. De míg a templomi zene azután újra kezdődött, és új életre kelt, addig a zsidó világi zenét senki sem támasztotta fel többé. Az istentisztelethez kell tehát újból fordulnunk.

Mai liturgiánk számtalan tradicionális dallamból áll. Ha azonban ezeket vizsgálni kezdjük, rögtön kitűnik, hogy sok dallam másokból van összetéve, és közülük talán három sem idősebb öt-hatszáz esztendőnél. Ezt a bizonytalanságot a középkori kántorok újításai okozták. Az ilyen újítások különben ma sem ritkák a zsidó templomokban.

Néhány általánosan ismert dallam:

A sokat vitatott 144. zsoltárnak, melyet mi szombat esténként szoktunk énekelni, általunk ismert melódiája nem lehet idősebb kétszáz évnél. A tulajdonképpeni dallam első fele egy Gluck-operában, másik fele Händel „Saul”-

---

⁸ Az utolsó évtizedek komponistái tényleg mind nagyobb érdeklődéssel fordulnak a keleti témák s egyúttal a keleti és egzotikus zene felé. Nemcsak a „Butterfly” és „Lakmé” szerzőire gondolok, hanem az újabb német és francia muzikusokra is. (Saint-Saëns: „Sámson és Delila”, Bizet: „Djamileh”, Debussy: „L'enfant prodigue”, Massenet: „Lahore királya”, Ravel: „Seherezáde”, Strauss Richard: „Salome” és „József legendá”-ja). Händel vallásosságából fordult a Kelet felé, a XVIII. század modoros egzotikum-kereséséből; Weber („Oberon”) még komoly meggyőződés nélkül; az újabbak már sokkal tudatosabban, a fent kifejtett elmélet alapján.

indulójában található meg. Németországból származott hozzánk. A közép-európai szefárdok nem ismerik, a spanyoloknak és olaszoknak más dallamuk van, melyet Benedetto Marcello olasz zeneszerző (1686–1739) a Giustiniani-féle zoltárátiratokhoz írt zenéjében a 9. zsoltár bevezetése gyanánt felhasznált, és héber szöveggel adott ki.

A roshasonoi és engesztelőnap dallamok a középkorból erednek. A Neila dallamát Mendelssohn használta fel a „Szentivánéji álom” zenéjében.

A tisobeovi Echo-melódiáról már megemlékeztünk.

A Semauno eszré és a Kaddis recitálása a talmudi korból ered.

A szombati zemirósz csaknem kivétel nélkül lengyel-zsidó népdalokból származnak.

A jellegzetes schumanni kadenciával ellátott Jigdal talán a múlt század közepéről ered. Az ismert kiddus-dallam valószínűleg sokkal régebbi. Az utóbbihoz feltűnően hasonló és okvetlenül zsidó téma fordul elő Meyerbeer „Hugenották”-jában (III. felvonás, 17. jelenet: „Rentrez, habitans de Paris...”).

A már említett maariv-kadencia eredetiségét az arab szúra-dallamokhoz való hasonlósága bizonyítja.

A széder-esti dalok közül az egyik, szomorú keleti kadenciával, valószínűleg igen régi. Egy másik (Él bené) valamely újabkori népdal zenéjét őrizte meg számunkra.

A chanuka-esti „Móauz cur” érdekes dallama nem zsidó eredetű. Zunz és Kaufmann szerint már a XV. század közepén ismerték, sőt dallamára más verseket is énekeltek. Viszont Böhme *Altdeutsches Liederbuch*-jából kitűnik, hogy egy ónémet népdalból származik: „So weiss ich eins, das mich erfreut.” Még érdekesebb, hogy Luther énekeskönyvében a következő szöveggel bukkant fel: „Nun freudt euch lieben Christen gemayn.”

Egy-egy ilyen zsidó népdalnak, mint látjuk, igen viszontagságos története van. De tán legérdekesebb a „Kol nidré” problémája. Dr. Bloch nagyérdékű tanulmányában a nyugati gót uralom alatt erőszakkal áttért zsidóktól származtatja. Tudjuk, hogy újabban Wolff és Marksohn elméletével szemben azt vitatják, hogy a régi zenei tradíciók nem a szefard, hanem épp Maharil működésénél fogva a német és francia zsidóságnál maradtak meg tisztán. Akárhogyan áll is a dolog, nagyon valószínű, hogy a nyugati gót királyságban élő megkeresztelt zsidók egy Keletről magukkal hozott dallamra alkalmazták a rájuk kényszerített eskü alól feloldozó formulát. Ezt bizonyítja e dallamnak más keleti dallamokhoz való hasonlósága, különösen pedig megegyezése az arab és szíriai dalokkal. Jellege azonos a Villoteau által feljegyzett egyiptomi, elsősorban egyiptomi zsidó motívumokkal. Mindezek a körülmények igazol-

ják azt a feltevésünket, hogy a „Kol nidré” a legrégebb dallam, melyet ismerünk. Bizonyos, hogy a szöveg és a dallam két egészen különálló valami. Aki zeneértő és a „Kol nidré”-t először hallja, rögtön tisztában lehet vele, hogy a szöveget ráerőszakolták a dallamra. A zene pontot tesz ott, ahol a szöveg még folytatódik. Ezt a népdaloknál soha nem találjuk. Valaki, aki meg akarta menteni a dallamot, ráalkalmazta az újabb szöveget. És így a szöveg a dallammal együtt terjedt el. Egyébként itt a híres dalnak csak első részéről beszélünk, mert az ismert cifrázatokat, ha sok is bennük a keleti vonás, valószínűleg a középkori kántorok komponálták hozzá.

A zsidó dallamok kutatásánál legalább néhány középkori eredetű teljes zsidó dalt kellene ismernünk. Amint a magyar zenét kétszáz év alatt elrontotta a cigányzene, úgy, hogy az igazi magyar stílus megismerése végett a kuruc népdalokhoz kell visszatérnünk, éppúgy elrontotta a zsidó muzsikát is az ezerféle idegen befolyás. De kuruc dalaink vannak, zsidó dallamok helyett azonban csak hipotéziseket találunk.

IV.

Három zsidó zenész a XV. században

A renaissance forradalmi jelszavai: szabadság, természet, élet, egyéniség – feldúlták Európa békéjét. A lázadás gyökerei mélyen visszanyúlnak a középkorba, a keresztes hadjáratok alatt hirtelen meggazdagodott olasz városok harcáig; de hatalmas és mindent elsöprő erővel csak a XIV. század közepén indult meg a mozgalom, a Giotto századában, az olasz irodalmon és az ars nován keresztül, hogy a XV. század végén, újjáteremtő ereje teljében, elérje fénykorát.

Hogy milyen volt ez az öntudatosan érett és épp ezért önmagáért rajongó század, azt egy Burckhardt, Pater, Symonds vagy Hasse is csak reszkető ecsettel festhetik meg nekünk. Még messze volt a kor, melyben torzzá és fagyossá dermedt a renaissance minden lüktetése. Ez a század, mely új filozófiával és új erkölccsel köszöntött a világra, minden forradalmak legteljesebbjéet hozta; ez a század rehabilitálta Rómát és Athént, feltámasztotta a rég eltiport pogány isteneket, és hadat üzent a középkornak; ez a század azt kiáltotta: tagadok!, és felfordította Európát. S a feldarabolt Itália pártharcain átragyogott a véresen pazar Firenze és Velence vagy Ferrara, s mindnyájuk felett Róma, mint koronás hérosz, ezer karnevál fényében. S végül az emberek: a humanizmus komoly tudósai, velük szemben a zseniális és erőszakos, a felvilágosodott

és amellet elvetemült egyéniségek, a különállók, a fanatikusok és fondorkodók; az uralkodók (Medici család), a rajongók (Savonarola és Leonardo) s a mindent akaró és mindent elérő kalandorok (Borgia Caesar).

Ez az aranykor – mondották az emberek. Később is sokszor hitték ezt, mindig a nagy viharok és összeomlások előtt.

*

A renaissance a zsidóságra nézve is nagyon sokat jelentett. A szabad áramlat, mely Európán végigsöpört, nem állott meg a gettók előtt sem. Az elkülönítő falak omladozni kezdtek. Európában ráeszméltek arra, hogy nyolcszáz évig élt közöttük a kontinensen egy egész világ, mely legfeljebb akkor érdekelte őket, ha lakóit máglyára cipelték. Most, a gettók omladozó falain keresztül bepillantottak ebbe a meglepő és egzotikus világba. És valóban, a romok közül emberek nőttek ki, csodálatos és mély tudással, régi irodalommal, különös és zengő lírával. Ekkor hirtelen feléjük fordult az érdeklődés; az emberek lázasan kezdtek pótolni minden mulasztást, egyszerre akarták megismerni a héber irodalmat, most már könyveket írtak és előadásokat tartottak róla, hiszen az ókor, melyet előttük könyvek és szobrok képviseltek, itt volt és élt és lélegzett egy népben, mely kortársa volt Platónnak és Lucretiusnak, Apellésnek és Theokritosnak, és azóta – csodálatos módon – egyáltalában nem változott.

Hogy maga a zsidóság felett sem ment el nyomtalanul ez a század, legérdekesebben az az adatgyűjtemény bizonyítja, melyet Burckhardt nagy jelentőségű munkájában, legnagyobbobbrészt Steinschneider nyomán közöl. Voltak közöttük olasz költők és német könyvnyomtatók; vatikáni orvosok, provenci orgonisták és török államférfiak; holland tudósok és firenzei írók; francia bölcsészek és spanyol csillagászok. Mindenütt, a kulturális élet minden ágában, melyet számukra megnyitottak, elsőik igyekeztek lenni. S közöttük nem utolsó helyet foglal el az a három zenész, kik a XV. század második felében és a XVI. század elején hosszabb-rövidebb ideig Olaszországban éltek.

Közülük kettőről alig tudunk többet nevüknél. Ha mégis említem őket, azért van, mert nem tartom érdektelennek rámutatni arra a tényre, hogy zsidó művészek – tehát nemcsak zsidó orvosok – már a XV. század folyamán eljuthattak az olasz hercegek és a pápa közvetlen környezetébe, ahol a legnagyobb és legismertebb olasz tudósok és művészek társaságában fordultak meg. A zsidó orvosokkal tehát éppen nem valami különös kivételt tettek, mikor a pápa udvari orvosává nevezték ki őket. Bizonyos, hogy a zsidó tömegek nem érezhették az egyenjogúságot. De az emancipációt elvben, bár csak egyes emberekre nézve, a renaissance hozta meg először.

Az első muzsikus: Giovanni Maria di Medici. Működésének java része valószínűleg a XV. század kilencvenes éveire esik. Később X. Leó pápának, a renaissance nagy szabadgondolkodójának, a nagy mecénásnak udvarában élt. Ebben az időben történt, hogy Leó pápa lovagi rangot adományozott neki, és a pápai udvar legfőbb zenészévé nevezte ki. Ekkor vette fel a pápa családi nevét, és azóta Conte di Medici volt a címe. Több kompozíciója maradt fenn, melyek azonban nem jelentékenyek.

A párizsi Rothschildok birtokában van egy festmény, mely régebben a római Sciarában függött. Fiatal hegedűst ábrázol kezében vonóval. Ez a festmény évtizedekig vitás volt, minthogy régebben Rafael művének tartották – Morelli és Symonds még ezen a véleményen vannak –, de újabban bebizonyították, hogy Sebastiano del Piombo alkotása (Wölfflin, Semrau, Ehrenberg stb). Dátuma: 1518. Hogy ki ez a muzsikus, sokáig egyáltalában nem tudták, nemrég azonban az a nézet alakult ki, hogy a „Hegedűs” Jacopo Sanseondót, a festő egyik jó barátját ábrázolja, ki római zsidó családból származott, és mint hegedűvirtuóz volt népszerű a közép-itáliai városokban. Hogy így van-e: megállapítani többé nem lehet. De maga a verzió mindenesetre érdekes és figyelemre méltó.

A harmadik a XV. század második felének legnagyobb muzsikus-alakjai közé tartozik: Henricus Isaak. Régibb és újabb zenetörténészek és egyházi komponisták egyaránt szívesen foglalkoztak vele számos munkában és számos adattal. Mindennek ellenére életét még ma sem ismerjük teljesen, mindig újabb nyomokra bukkannak rá különböző városokban, kompozícióit, melyek közül sok csak kéziratban van meg, most katalogizálják, bár a XVI. század eleje óta több száz munkáját adták ki, Petruccitól és Ludwig Senfl tanítványától kezdve a kitűnő Wolf Jánosig és Forstertől Webernig, újabban Waldner írt róla alapos tanulmányt (1895), de a sok ellentmondó adat, melyet a kritikusok összehordtak, még most sem találkozik, s nem fedí egymást.

Talán az a fő oka ennek a bizonytalanságnak, hogy Isaak nevének nem volt határozott formája. Olasz munkákban Arrigo Tedesco (Német Henrik), sőt: Arrhigus a neve, holland források az Ysach és Izac alakhoz ragaszkodnak (ami könnyen más kiejtésre vezetett), a németek Isaacknak írták. Eleinte nem is tudták, hogy ugyanarról a komponistáról van-e szó. Végrendeletében Ugonis de Flandriá-nak mondja magát, tehát holland születésűnek, mások azt vitatják, hogy Prágában vagy Olaszországban született. Musiol szerint Rómában halt meg. Riemann Firenzét vitatja, Hollenberg évszámait ellentmondanak mindkettőnek. Mint legpontosabbak, talán mégis Riemann (1916) és Musiol-Hofmann (1905) adatai szerepelhetnek, s ezért a következőkben az ő eredményeikhez tartjuk magunkat.

Németország mindig több individuális tehetséget produkált, Franciaország népe tehetségével túnt ki, Olaszország azonban mindkettő felett áll, bármelyik szempontból. Különösen pedig a XV. században volt így, mikor Itália a legnagyobb egyéniségeket produkálta, míg Németország teljesen elmerült a polgárháborúkban, és szétforgácsolta minden nemzeti erejét és tehetségét. A zene terén ebben az időben kezdték átvenni a vezetést az olaszok, mellettük mint hatalmas és kimagasló vetélytársak állottak a németalföldiek. Minden nagy és halhatatlan tehetség dacára, melyet produkált, ez a nemzeti iskola mégsem a helyes utat követte. A zene, melyet kiváló mesterei kultiváltak: matematikus zene volt, a száraz ellenpont és kifogástalan szólamvezetés elvei alapján. Ennek a nemzeti iskolának kimagasló tehetsége Henricus Isaak. A korszak, melyben felnőtt, borús volt és sivár: törökök döngették a háborúkba merült Európa kapuját, és a kontinens komor egén csak Itália napja ragyogott minden művészetével és pompájával. 1450 volt ez az idő, a korszak minden erjesztő forrósága lüktetett Európa testében. A fiatal muzsikus Itáliába került, ahol hamar alkalmat nyílt az érvényesülésre: orgonista lett Ferrara városában. De itt csak rövid ideig maradt, Nagy Lorenzo, a Medici-ház legkiválóbbja hamar felismerte Isaak tehetségét, és Firenzébe hívta maga mellé. E firenzei periódus, mely Isaak életében kétségtelenül a legfontosabb, alig pár évig tartott (1480–1484, Musiol szerint azonban: 1477–1489). Ez az időszak ugyanis egybeesik a század legnagyobb németalföldi zeneszerzőjének, Josquin de Prés-nek római tartózkodásával (1477–1484, a pápai énekhar vezetője volt), s nagyon valószínű, hogy ebben az időben ismerkedett meg Isaak Josquinnel, kinek művei tanúsága szerint egyik legjelesebb tanítványa lett. Firenzében azonban más oldalról az olasz népzene is hatott rá, s ez már magában véve is megmagyarázza azt a többféle stílust és irányt, melyet munkáiban megkülönböztetnek. 1484-ben Zsigmond főherceg innsbrucki udvarában tartózkodik, 1492-ben I. Miksa császár szolgálatába lép. Életének ebben a most kezdődő második korszakában hatott rá a német polifonikus zenei irány, melynek hatásai szintén kimutathatók kompozícióiban. Huszonkét évig lakott német földön. 1496-ban Augsburgban találjuk, 1497-ben Bécsben. Itt érte a legnagyobb kitüntetés, mely zeneszerzőt az udvarnál érhetett: a császár udvari zeneszerzőjévé nevezte ki (symphonista regius), s egyúttal reábizta az udvari zenekar vezetését. Mint királyi karmester 1515-ig működött Bécsben. Lehet, hogy a politikai viszonyok következtében, vagy talán azért, mert visszavágyó-dott Itáliába: életének két utolsó évét Firenzében töltötte. Mennyire más volt ez a visszatérés, mint első érkezése! Mint ismeretlen és szegény orgonista jött Firenzébe 35 év előtt, most mint európai hírv zeneszerző tért oda vissza.

A stílusa is egészen megváltozott, a zenéje más irányban fejlődött, többé nem volt olasz muzsikus, de hollandi vándorzenész sem. A német Isaak volt, a „Germanus”, az „Arrigo Tedesco”, vagy, amint az olaszok csodálattal nevezték: a német Orfeusz, kinek a zenéje a sziklákat is megindítja. E két év Isaak apoteózisa volt: úgy látszott, már túlnő Dufay nemes hagyományain, Agricolán, sőt a forradalmi Willaerton is. 1516-ban halálosan beteg már; decemberben végrendelezik („tisza öntudattal, de megtört testtel”); s a következő évben, 1517-ben, 68 éves korában befejezi szép és gazdag életét.

Isaak hátrahagyott műveit⁹ három csoportra szokták osztani. A németalföldi, az olasz és a német irányú művekre. Ennyi irány és stílus között hol marad a muzsikus egyénisége? Egy ideig szerették epésen azzal vádolni, hogy mint zsidó: kozmopolita volt. Hivatkozzunk rá, hogy minden művészet kozmopolita? Azt hiszem, ez hiábavaló és céltalan vita lenne.¹⁰

A németalföldi csoportba tartoznak egyházi kompozíciói: többnyire misék és motettek. Ezek Josquin, illetőleg az Okeghem-iskola tradíciói nyomán készültek, s a kontrapunktikában való kitűnő jártasságát bizonyítják. Az olasz csoportok firenzei dalai alkotják. Isaak ugyanis a századnak egyik legjelesebb dalkomponistája volt. Medici Lorenzo udvarának páratlan fényű ünnepélyeinél neki is szerep jutott: Lorenzo alkalmi verseihez ő komponálta a kísérfő zenét. Így ahhoz a híres dalhoz is, melyet a karneválok felvonulásai alkalmával énekeltek, s melynek refrénje így hangzik:

*Quant' e bella giovinezza.
Ma si fugge tuttavia,
Chi vuol esser lieto, sia,
Di doman non c'è certezza.*

---

⁹ Öt mise, melyeket 1506-ban Petrucci adott ki: *Chargé de deul, Misericordias domini, Comme femme, La Spagna, Quant j'ay au cueur*; Graphaeus 1539-i misegyűjteményében két egyházi ének. Petrejus 1539-i gyűjteményében: *O praeclara*; Rhaw-gyűjtemény, 1541, *Carminum* és *Une musique de Biscaye*. Számátalan kézirat a bécsi, müncheni, brüsszeli és olasz könyvtárakban, mely utóbbiakat csak Wolf fedezte fel. Senfl Lajos tanítványa által 1550-ben kiadott *Chorale Constantinum*. Petrucci *Odhecaton*-jában és Kreisstein gyűjteményében (1540) négy-öt szólamú motettek: kimagasló alkotások többszólamú kórusra írt dalai, mint Ott 1544-i és Forster 1539-i gyűjteményében (*Auszug guter teutscher Liedlein*). Világi kompozícióit Wolf János adta ki (*Denkmäler der Tonkunst in Oestreich*. 22 német, 5 francia, 10 olasz dal, 5 latin ének, több mint félszáz hangszeres tétel és 29 különböző tabulaturákról másolt dallam). (Riemann)

¹⁰ Impresszionistának ezért természetesen nem nevezhető, hiszen Bach, a zenetörténet legnémetebb zsenije is írt francia szviteket, angol táncokat és olasz koncertet.

(Radó Antal fordításában:

*Ó be szép az ifju kornak
Sebtiben tűnő varázsa!
Még ma rajta, vígadásra,
Nem tudod, mit ád a holnap!)*

Számos németalföldi dalt is írt, főképp világi jelleggel. A német csoporthoz tartoznak többszólamú német dalai, közöttük a leghíresebb: az „Innsbruck, ich muss dich lassen” kezdetű, mely eredeti tabulaturában maradt fenn, s melyet később, a XVI. század végén „O Welt, ich muss dich lassen” vagy „Nun ruhen alle Wälder” címmel egyházi dalnak dolgoztak át. (Ez különben számtalan profán dallal megtörtént, s a XVII. század folyamán már sokan erélyesen tiltakoznak is e módszer ellen. Werckmeister András 1691-ben ezt írja: „Amit már egyszer a világ vagy a sátán szolgálatára írtak, azt hagyják ki az Isten templomából, mert felháborítja az embert.”) Isaak többszólamú világi dalai közül itt közöljük háromnak a témáját:

Vivace
(Donna di dentro)

Allegretto

(A mi fülünknek ez már nyersen hangzik, de ne felejtjük el, hogy a zeneszerzők Palestrináig vagy egyáltalában nem használtak előjegyzést, vagy transzponáltak a dallamot a fríg hangnembe [1 leszállítójellel].)

A „német Orfeusz” dicsősége teljében, de egy átalakuló világ küszöbén halt meg. Palestrina fellépését s a németalföldnek zenei felsőbbségének eltűnését már nem érte meg. De gazdag és sokoldalú munkásságával sok utód számára tört utat, és előkészítette Itáliában a világi ének uralmának korszakát.

(1918)

Francia zsidók a XVII. és XVIII. században

A nagy század

Ha a józanság nyugodt szemlélődésével nézzük e korszakot és benne azt, ami egy korszaknak mindig egyik elsőrangú fokmérője: a zsidóság helyzetét, ez a század azt a benyomást teszi ránk, mintha dühöngő örültek cellájába kerülnénk. A barokk kor a teljes erkölcsi, vallási és kulturális bomlás képét mutatja. Egész Európában különböző ürügyek alatt gyilkolják egymást halomra az emberek. Háborúk és üldözések, elnyomott s ezért rosszindulatú, fanatikus tömegek, hisztérikus tanok – mindezek a momentumok egy megérése előtt erjedő társadalomra mutatnak. A háborúk közvetlen eredménye az a beteges és perverz idegélet, mely az egész kontinensen úrrá lesz. Az emberek idegeire mindig nyomasztólag hatottak a háborúk. Egyrészt hajlamuk támadt egy egészségtelen romantikára, másrészt a vér látása a miszticizmust mutatta nekik egyetlen menedékkül. Mindezekben a tanokban valami végtelen vágyódás csillan fel a béke és nyugalom után; voltaképpen csak ezt jelenti az a motívum, hogy Európa minden országában, keresztények és zsidók egyaránt: messiásra vártak. Ez minden boldogtalan korszak ismertetőjele. Paulus Felgenhauer 1654 körül azt írja, hogy most már el kell következnie a messiási kornak, hiszen előjelei: a harmincéves háború, a kozák lázadás és az 1618., 1648. és 1652. év üstökösei. A skót halászok 1665 őszen a sziklák és zátonyok közt, a tenger ködében selyemzászlós hajót pillantanak meg, melyen a matrózok héberül énekelnek, s a zászló felirata: Izrael tizenkét törzse. A zsidók elsősorban hajlamosak minden miszticizmusra. Soha annyi szélhámós még nem élt, mint ebben a században, de a zsidóknál minden könnyen érthető. Európa vallási tébolyban őrzöng, ugyanekkor új filozófiai forradalom Descartes-tal és Spinozával, a déli országokban az inkvizíció, egy szétdarabolt és vérző német császárság, Keleten a kabbalisztikus tanok túlzásai, Angliában viszont liberális kormány és Cromwell, Hollandiában Amsterdam mint új Jeruzsálem, az ezeresztendő szent-birodalom puritán prófétái, Lengyelországban porosz, kozák és svéd csapatok versenyt gyilkolják a lakosságot. Közép-Európában Tilly, Mansfeld, Galla és Aldringen, és a zsidóság – egy Sabbatai-mozgalomban! Baruch Gad 1665-ben elhíreszteli Jeruzsálemben, hogy Perzsiában felfe-

dezte a Szambatjont és az eltűnt tíz törzset. Kairóban és Észak-Afrikában véres csaták folynak a katonaság és a Sabbatai-rajongók között. Párizsban, a külvárosok lámpái alatt, éjszaka összegyűlnek a zsidók, hogy az eget lessék. Isaac le Peyrere azt követeli, hogy XIV. Lajos, a francia király, az egyház legidősebb fia, vezesse a zsidóságot, Isten legidősebb fiát az ígélet földjére. Ez a rajongó bordeaux-i hugenotta kétségkívül előkészítette a talajt Sabbatainak. (Mert a francia királynak, úgy látszik, pillanatnyilag fontosabb dolga akadt.) Antonio de Montezinos egy dél-amerikai indián törzsben Reubén elveszett törzset találja meg. Manasse ben Izrael Mandzsurián és Nyugati Kínán át keresi az utat, melyen e törzs Brazíliába jutott. (Öntudatlanul közel járt a valósághoz.) Hamburgban hatlovas hintókon járnak a zsidók, Bassewi von Treuenburg és Immanuel Rosales II. és III. Ferdinánd hű udvaroncái. Ugyanekkor Madridban egy tizenhét éves leány térdre roskadva könyörög bourboni Mária Lujza királynőnek, hogy ne égettesse el a vallása miatt. De nincs kegyelem, s a király maga gyűjti meg a máglyát. Francia udvarhölgyek irtózva írnak az esetről. De azért Metzben is két zsidót kínoznak halálra vérvád miatt. A marannusok a legromantikusabb pályát futják meg. Mária infánsnő gyóntatóatyja, Vicente de Rocamora, egy napon eltűnik a császári udvarból, és Amsterdamban tűnik fel mint jámbor zsidó. Manuel Fernando de Villa Poel, a párisi portugál nagykövet: marannus, 1651 decemberében végezteti ki az inkvizíció. Orobio de Castro, az egyetemi tanár és Enriquez de Paz, a sima udvari költő: marannusok. Az inkvizíció hatalma teljében tombol. Éli Nazareno marannust elégetik Peruban, mert senki sem tud vele vitatkozni. Isaac de Castor Tartast, a gascogne-i marannust, a görög és latin irodalom jeles művelőjét elfogják Brazíliában és Lisszabonban elégetik. „Lope nevű eretnek száját fel kellett peckelnünk – írja Moscoso inkvizítor egy más alkalommal –, hogy ne kiált-hassa a máglyán Mózes igéit. Soha nem láttam ily lelki erőt...”

E viharos és dühöngő világban talán a legnyugodtabb pont: Franciaország.

Francia zsidók

A zsidókat 1394. szeptember 17-én, Jom kippur napján űzte ki Franciaországból VI. Károly. A száműzöttek Keletre indultak, többnyire Németország és Olaszország felé. Egyes francia vidékeken azonban ezután is lakhattak: elsősorban azokon, melyek különböző, félig-meddig független grófságokhoz vagy városokhoz tartoztak, és éppen úgy az egyházi területen is. Marseille-ban és Toulouse-ban, a Provence városaiban, Carpentrasban, Bayonne-ban, Avig-

nonban, Bordeaux-ban, később egy ideig Nantes-ban is, kisebb-nagyobb megszorításokkal és különböző hatásági zaklatások mellett megmaradhattak. Mindazonkon a területeken, melyek nem tartoztak szorosan a francia koronához, szabad volt azután is letelepedniök. A később Franciaországhoz csatolt tartományokra nézve ugyanez állott. A pápai Venaissin is nyitva állott előttük. A délnyugati városokban, melyek azelőtt angol fennhatóság alatt állottak, megmaradtak, bár azokat már VII. Károly Franciaországhoz csatolta, sőt a bordeaux-i és bayonne-i hitközségek idővel gyarapodtak is a spanyol bevándorlókkal. Párizsban azonban nem volt szabad lakniok. Később lassanként, állandó zaklatások közben, ott is letelepedtek, minthogy a vidéken egészen 1784-ig középkori törvények alatt kellett élniök. A rendszabályokat, mint mindenütt, itt is egyes kiváltságosak törték át először.

A zsidó tudományok iránt mindig megvolt az érdeklődés. Leon da Modenának két franciaországi keresztény tanítványa volt, kik nála héberül tanultak: az egyik Jacques Plantavicius püspök, a másik egy valószínűleg Olaszországból bevándorolt és később Párizsban megtelepedett kalandor, Gafarelli Jakab, ki híres volt misztikus különködéséről. Az utóbbi nyomatta ki Párizsban Modena *Sulchan áruch*-fordítását, melyet a velencei francia nagykövetnek ajánlott.

IV. Henrik korából három érdekes adatunk van. Az első a nantes-i letelepedésre vonatkozik. A Spanyolországból és Portugáliából elmenekült marannusok ugyanis, hivatkozva más országokban megtűrt telepeikre, azt kérelmezték a királytól, hogy engedje őket Nantes-ban letelepedni. Ez a város kereskedelmi központ volt, s minthogy a király már hallott arról a jólétről, melyet a spanyol menekültek egyéb telepeiken felvirágoztattak, készségesen teljesítette kérésüket. De a marannusok nem sokáig élhettek nyugodtan. Papok, szerzetesek, kereskedők és bankárok egyaránt rossz szemmel nézték őket. Bár telepük már jelentős nagyságúvá fejlődött, még mindig a kereszténység álarcában kellett élniök. 1613-ban, IV. Henrik meggyilkolása évében, tehát tizenhárom évvel letelepedésük után, az anyakirályné kitiltotta őket a városból.

Másik két adatunk két marannusra vonatkozik, kik IV. Henrik alatt a francia udvarnál éltek. A királynak volt egy gyermekkori játszótársa, Manuel Pimentel, spanyol marannus, kit a király később is rendkívül kedvelt, és egy egykori anekdota szerint így nyilatkozott róla: „Én csak Franciaország királya vagyok, de Pimentel minden játékosok királya!” E kitűnő játékosnál sokkal jelentősebb szerepet vitt az udvarnál Elia Felice Montalto, Európa legnagyobb orvosainak egyike, a marannus, ki később visszatért a zsidó hitre. Medici Mária királynő még otthonából ismerte a nagy tudóst, és később örömmel ragadta meg az

alkalmat arra, hogy Párizsba hívja. Montalto azt szabta feltételül, hogy ő és családja szabadon követhesse a zsidó vallást. Az udvar beleegyezett, és Montalto jött. Évekig működött Párizsban. Ismeretes az anekdota, mely elbeszéli, hogy egy alkalommal el kellett utaznia Párizsból, sürgősen hívták egy nagybeteg hercegnőhöz. Montalto aggodalmaskodott, hogy – péntek lévén – meg találja szegni a szombatot, ha az út sokáig tart, mire a király minden állomáson váltott lovakat és új fogatot küldött elébe, hogy idejekorán érkezzen. Ugyanilyen vallási motívum tűnik fel egy későbbi anekdotában, mely Cerfbeerrel, egy vidéki zsidó hitközség elnökéről szól. A vakmerő megismételt egy híres talmudi mondást a király előszobájában, miközben kihallgatásra várt. Az anekdota, mely különben számtalan verzióban ismeretes, úgy adja elő, hogy Cerfbeerrel együtt vártak Vauban, Colbert, Lyonne, Louvois és még több fontos személyiség. Már mindenki bent volt a királynál, de Cerfbeer most felállt, és elmondta az esti imát. Az ajtónálló sürgette, Lajos király még este Versailles-ba akart utazni – hasztalan. A király – mondja az anekdota – kénytelen volt várni, mert Cerfbeer kijelentette, hogy a legfelsőbb király előbbre való XIV. Lajosnál. – Montalto IV. Henrik halála után is Párizsban maradt. 1616-ban halt meg Tours-ban, miközben az udvart kísérte egy téli utazásán. A királyné bebalzsamoztatta a nagy tudós holttestét és rokonainak, valamint Saul Morteira tanítványának kíséretében ünnepélyes kegyelettel vitték Quedecereque-be, innen pedig – egyes források szerint Amsterdamba.

1654 júniusában Cuencában nagy autodafé volt. Az elégetettek között volt Lopez Balthazar marannus is, ki híres nagy vagyonnal bírt. Évekig lakott a bayonne-i zsidó hitközségben, s az inkvizíció hatalmába oly módon került, hogy egy öccsének zsidó hitre való áttérítése végett visszatért Spanyolországba. Az adatokból kiderül, hogy Bayonne-ban már virágzó marannus község létezett, és az minden valószínűség szerint magába olvasztotta a francia zsidók önálló községét.

Hogy a franciaországi zsidók hogyan viselkedtek a Sábbatai-mozgalom alatt, nem tudjuk bizonyossággal megállapítani. Csak azt tudjuk, hogy Avignonban, hol a pápai tisztviselők sokat zaklatták a zsidókat, a község 1666-ban már minden előkészületet megtett arra, hogy elhagyja Franciaországot, és Palesztinába vándoroljon.

Majdnem mindazok a zsidók, kik a XVII. század folyamán Franciaországban feltűnnek és szerepet játszanak, Spanyolországból menekült marannusok. Ennek a magyarázata igen egyszerű. A szabad Németalföldre Franciaországon át vitt az út.

A rajongó, az udvaronc és a tanácsos – Pénzemberek (1650–1670)

A tömegek idegessége a XV. század közepén abban nyilvánult meg, hogy a városok utcáit szilaj táncban őrjöngő emberek lepték el. Ebben a korban az elkínzott emberi idegek abban találtak kielégülést, hogy fantasztikus és lehetetlen álmokért rajongtak. Hinni; ha a vallásban nem lehet, keresünk titkos tanokat, és azok prófétái gyanánt lépünk fel. A bölcsek köve és a mesterséges arany, a csillagjósolás és az örök élet széruma Galilei századában újból aktuálisak lettek. A renaissance azért fordult a zsidók felé, mert kereste az ókort és hirdette a szabadságot; a XVII. század azért, mert érdeklődött kabbalisztikus tanai iránt. Mióta a XVI. század horizontja elborult a zsidók felett, mind buzgóbban vetették magukat a misztikus stúdiumokba.

Felgenhauer 1643-ban azt írja, hogy minden népek között a zsidóknál található a legmélyebb és legrégebb kabbalisztikus tanok. Az angol puritánok és az apokalipszis-rajongók elsősorban szintén ezért érdeklődtek a zsidóság iránt. És máris felbukkan a cionista gondolat Le Peyrère irataiban. A század ötvenes éveinek ez az egzaltált alakja megérdemli, hogy visszatérjünk rá. Richard Simon szerint marannus vérből eredt. Bizonyosan csak azt tudjuk róla, hogy Bordeaux-ból származott, és 1650 körül, mint hugenotta, Condé herceg szolgálatában tűnt fel. Egyik munkája 1655-ben jelent meg. Ebben kifejtette, hogy a jövő világ kialakulásában a zsidóknak lesz a legfontosabb szerepük. Ami eredetüket illeti, azt a különös hipotézist állította fel, hogy már Ádám előtt is éltek a földön emberek: a praeadamiták; és míg a zsidók Ádámtól erednek, a többi népeknek és fajoknak a praeadamiták az ősei. Ezért a tételéért az inkvizíció börtönbe vetette. Különben is már régebben gyanús volt. *A zsidók visszatérése (Rappel des Juifs, 1643, névtelenül)* azt a gondolatot veti föl, hogy a zsidók sietve gyűljenek össze a világ minden részéből, térjenek vissza – a francia király vezetésével – a Szentföldre, és alakítsanak független zsidó államot. Vajon olvasták-e a zsidók ezt a könyvet? Nem valószínű. Hogy szerzője mikor halt meg, nem tudjuk; de ha megérte azt az általános felfordulást, amely a zsidóságban huszonekét évvel később támadt, nagy elégtételt érezhetett meghurcoltatásáért.

Spanyolországból és Portugáliából még egyre érkeztek a menekülők. Franciaország azonban még nem volt az a talaj, mely nyugodt életet biztosíthatott volna számukra. De itt, mint kétszáz évvel azelőtt Olaszországban, mégis keresztülvitték már gyakorlatban is az egyesek emancipációját. A tömegek még sínylődtek és vergődtek az elnyomatás alatt; de a különállók, akik csak-

nem kivétel nélkül megtagadtak hitfeleikkel minden közösséget, már sütkérezhettek az udvar verőfényében. Olyan században, melyben a parlament így fogadja a királyt: „Felség, a királyok az emberiség látható istenei!” – a királyi kegy nagyon sokat, mindent jelentett. Ez elsősorban a gazdagokra vonatkozott, mert az ő aranyaikat az udvar sem vetette meg. Másodsorban pedig egyes marannusokra, akik menekülésük alkalmával Franciaországban állapodtak meg egy időre. Érdekes adat, hogy senki sem maradt itt közülük sokáig, mind mentek tovább – Amsterdam felé. A sok közül két jelentősebb menekültnek jutott érdekesebb szerep Franciaországban. Egyik Enrique Enriquez de Paz volt, a spanyol kapitány, a másik Balthazar Orobio de Castro, az orvos.

Az előbbi: harmincéves koráig Madrid és Segovia ünnepektől vígjátékírója, a „zsidó Calderón”, amellet jeles katoná és a San Miguel-rend lovagja. Szellemes és víg komédiáinak lelkesen tapsol a spanyol közönség. Sokan nem is tudták, ki a szerző, mert az Antonio Enriquez de Gomez álnevet használta. E ragyogóan induló pálya azonban váratlan fordulatot vesz. Az inkvizíció rájött valamire. És Gomez menekül, oly gyorsan, ahogyan csak lehetséges. Ez – de los Rios biográfiája szerint – 1636-ban történt. Egy év múlva Párizsban bukkan fel. Mint keresztény él a francia udvarnál, és hódol a királynak. Huszonhárom évet tölt el itt fényben és – úgy látszik – gondtalanul. Néha – a borúsabb pillanatokban – mégis eszébe jutnak a madridi koszorúk. És pár év alatt mindez oly messze van. Ebben az időben írta ezt a pár híressé lett sorát:

*Átkeltem én sok zúgó tengeren.
Sok birtok, drága kincs jutott nekem.
De mint e dús ezüst, mely mit sem ér,
Már hajlott fém is bús ezüst-fehér.*

„Conquisté el interes, surqué los mares” – írta szomorúan, és vágyódott vissza Spanyolországba. De Párizstól csak 1660 körül tudott megválni. Az udvar, mely az ötvenes évek közepén még tele volt kétes származású és bosszantó parvenükkal, ebben az időben már fénykora felé közeledett. A színházakban Lully-operákat játszott a királyi társulat, néhányszor Molière is feltűnt a színpadon. Henriette hercegnő és Montpensier asszony mint Vénusz és Diána jelentek meg a versailles-i baletteken álklasszikus ligetek között, ünnepeyles alkalmakkor Racine túlzott komolysággal vonult fel a galériákon, a kastélyba tavasszal olasz színészek és egzotikus követek érkeztek, és néhány udvaronc epés jegyzeteket írogatott... A király ebben a korban már szinte elérhetetlen magasságban lebegett a többi halandó felett. A költők rajongó szonetteket írtak

hozzá, és közben gondosan vigyáztak a rímre, hogy lehetőleg előfordulhasson a Cupido név. Mikor Gomez Párizsba érkezett, még Richelieu volt az úr Franciaország felett. Gomez őt is megénekelte, később pedig sietett XIV. Lajost és a szép, szomorú királynőt, Mária Teréziát hódolatáról biztosítani. Néha az is eszébe jutott, hogy zsidónak született, és verset írt Lope de Veray Alarcón mártírhaláláról.

1660-ban Sevillában úgy látszik, megsokallták, hogy már régen nem volt zsidóégetés, és siettek újabb hatvan marannust megégetni. Az autodafé körmenetében elszökött marannusok arcképeit vitték, és in effigie kivégzésképpen azokat is a tűzbe dobták. Köztük volt de Paz-Gomez arcképe is, a kapitányé, akit harminc évvel ezelőtt tapssal ünnepelt a madridi publikum. Az autodafé híre azonban már nem találta a költőt Párizsban. Már Amsterdamban lakott mint megtért marannus, s mikor az autodafé egyik szemtanúja elbeszélte neki a sevillai esetet, nevetve mondta: „Hadd örüljenek neki.”

Éppily kedvező fogadtatásra talált Franciaországban egy még romantikusabb életű szökevény: Orobio de Castro. Szülei már marannusok voltak, s gyermekük részben a zsidó, részben a keresztény vallásban nevelkedett. Először filozófiával foglalkozott, és metafizika-professzora volt a salamancai egyetemnek. Később az orvostudományt kedvelte meg, és Medina-Celi herceg udvari orvosa lett Sevillában. Gazdag volt, és elismert orvosi szaktekintély. Ekkor csapott rá az inkvizíció. Börtönbe hurcolták, és rettentő tortúrának vetették alá, hogy titkos zsidóságát bevallja. Három gyötrelmes év teljesen összetörte és megfosztotta minden életerejétől. Hetven napig kínlódott a tortúra után, s végül is két évi san-benito-viselésre ítélték. (Groteszk vezeklőruhát kellett hordania annak jeléül, hogy bűneit megbánta.) 1659-ben végre elhagyhatta Spanyolországot, és Franciaországba érkezett. Nem sokkal később XIV. Lajos tanácsosa, és orvosi tanszéke van a toulouse-i egyetemen. Nyolc évet töltött Franciaországban, és éreznie kellett, hogy más ég alá került. A legmélyebb tisztelet jeleivel halmozták el, kitüntették és becsülték; 1665-ben de Barrios költő a *Flor de Apollo* című versgyűjteményében egy szonettet ír hozzá: Don Baltazar Orobio, medico y poeta insigne. S az ünnepelt professzor 1667-ben elhagyta Toulouse-t, és ment a többiek után – Amsterdamba. Ott, mint ismeretes, zsidó lett, felvette az Isak de Castro nevet, és még hosszabb ideig élénk részt vett az irodalmi életben és a Spinoza-polémiákban.

*

A XVII. század végén jelentős változáson ment át Franciaország. XIII. Lajos nyers és bizarr udvara csiszolt és elmés udvaroncok, précieuse-k és gáláns gavallérok otthonává lett. A harcias erkölcsöket elpuhultság, a katonai egyszerűséget fényűző pazarlás váltotta fel. A háborúk és hadvezérek többé nem voltak fontosak. Mindennél lényegesebb volt Sévigné asszony egy-egy szellemes mondása vagy a Jardin de Rénard spanyol szerenádjai. „Versailles passe tout” – írta egy külföldi hercegnő az udvarról. A nagy király utolsó éveiben álszent és nyárspolgári áramlat ütötte fel a fejét az udvarnál Mme Maintenon irányítása alatt, de ez az általános szellemet többé nem befolyásolta. Az emberek megunták a heroizmust, a nagyképűséget és a királyságot, egyáltalán mindazt, ami nagystílű, és valami újat, finomabbat és változatosabbat kerestek.

És, mint minden ilyen átalakuláshoz, pénz kellett, sok-sok pénz és nagy vagyonok, akármilyen valószínűtlen úton. Ez magyarázza meg, hogy miért játszottak a pénzemberek Franciaországban már évtizedek óta fontos szerepet, másrészt pedig honnan eredt az a spekulatív szellem, mely 1680-tól körülbelül a XVIII. század közepéig feltűnően dominált Európában. Bizonyos, hogy erre, mint mindenre, ami már akkor Európában történt, Anglia lényeges befolyást gyakorolt. Az első nagyarányú humbug, a Law-féle, is onnan indult ki. Ebben a pénzáramlatban és aranyzárporban, mely éppoly természetellenes és beteg tünet volt, mint a mai, a zsidó pénzemberek fontos szerephez jutottak. Különben is már régen szerepeltek Franciaországban. Morin le Juifnek, az adóbérlőnek a leánya: d'Estrée marsallné. Az udvarnál hetekig beszéltek arról, hogy XIV. Lajos egy nyilvános estélyen mélyen és tüntetőleg köszönt Sámuel zsidónak, az udvar tőkepenzesének. Még egy érdekes adatunk van. Levis herceg és Duclos memoárjaikban felemlítik – az ő nyomukon Carlyle is közli –, hogy XIV. és XV. Lajos alatt élt az udvarnál egy zsidó tőkepenzes: Bernard nevű, kinek a király, ha nagyobb pénzüsszegre volt szüksége, megengedte, hogy a királyi parkban sétáljon. A királyi parkban, szökőkutak és Le Nôtre-fasorok között! Mit szólt ehhez Richelieu herceg és Vintimille hercegnő vagy Chateauroux, aki tízmillió értékű gyémántfejdísszel jelent meg az opera páholyában, mit szólt a marly-i társaság és a régens és Saint-Simon, ehhez a parvenühöz, akinek az unokája annyi bajt hozott a francia királyságra? Mit szóltak az udvaroncok, az előkelők, a finomak, az arisztokraták?

Egy fejezet az *Æil-de-bæuf*-ből

Bernhard Samuelről, az udvari tőkepénzesről Voltaire is ír a *XIV. Lajos századában*¹¹); egyik legérdekesebb esetét az udvar botránykrónikája, az *Æil-de-bæuf* (Ökörszem; így hívták a király hálótermének előszobáját, ahol reggelenként összegyűltek az udvaroncok a királyt várni) jegyezte fel. Mint kuriózum is figyelmet érdemel. Az idevonatkozó rész itt következik teljes terjedelmében. Előzmények: az ország a hosszas háború folytán teljesen összetört, a termés elfogyott, a kincstár kiürült, hitel nincs, az adókat emelni nem lehet, a vidék éhezik, egyik vereség a másik után. Pénz kell sürgősen – vagy béke. De Anglia még hallani sem akar békéről. Tehát pénz kell, ha a föld alól is. Idő: 1709 tavasza.

„... Szükség törvényt bont. Egy titkos tanácskozás után, mely a király és Desmaret, a pénzügyminiszter közt folyt le, Desmaret egy szép reggelen Marlyba hozta fogatán Európa első bankárját és pénzemberét, Bernhard Samuelt. A pénzügyminiszter kijelentette, hogy vele együtt akar dolgozni, és a gazdag zsidó, ki voltaképpen nem is tudta, mit akarnak tőle, némi vonakodás után beleegyezett. Mihelyt Desmaret és Samuel egy percig együtt voltak, hirtelen hozzájuk csatlakozott a király. Ófelsége üdvözölte a bankárt, melegen érdeklődött családja iránt, és azután, mintha hirtelen eszébe jutna valami, így szólott: »Azt hiszem, ön még nem látta Marlyt; jöjjön, és tekintse meg társaságomban.« Samuel engedelmeskedett. A király állandóan az oldalán maradt, csakis vele beszélt, elvezette mindenüvé, és megmutatott neki mindent a legkisebb részletekig. Az udvaroncok eleinte csodálkoztak a királyi méltóságnak ilyen megalázásán; de csakhamar megsejtették a dolog igazi okát, és a király cselét kitűnőnek találták. A dolog így állott: Desmaret nem tudta, honnan vegyen pénzt. Minden kísérlete, mellyel a többi pénzembereknél megpróbálkozott, kudarcot vallott, mert senki sem volt többé hajlandó erszényét a pénzügyminiszter számára megnyitni. Bernhard éppúgy, mint a többiek, minden könyörgésre süket maradt, és a legkitűnőbb feltételeket is visszautasította. De a zsidó szívének mélyén volt egy érzékeny húr, és Desmaret ezt felfedezte: hogy ezt a húr megszóllaltassa, vitte Samuelt Marlyba. »Hiú ember

---

¹¹ Voltaire – mint ismeretes – zsidóellenes érzelmű volt, amihez bizonyára főképpen az járult hozzá, hogy nem egy zsidó bankárral állott összeköttetésben. Többek között homályos és kétes jellegű üzleteket kötött Nagy Frigyes udvarában Hirsch berlini bankárral, akit később Don Iszakhár neve alatt kegyetlen gúnnyal pellengérezett ki a *Candide*-ban.

– mondotta a miniszter a királynak –, felségednek csak egy kissé hízelegnie kell neki, és akkor a mi emberünk.« XIV. Lajos pedig kitűnően játszott szerepét ebben a komédiában. Bernhard elragadtatva tért vissza a sétáról. Desmarests egy percet sem vesztegetett, ismét elébe terjesztette a kérelmet, melyet már annyiszor megtagadott, és a zsidó nem is gondolt többé visszautasításra. »Inkább a vesztembe rohanok – mondotta –, hogysesem cserbenhagyjak egy fejedelmet, ki ennyi tisztességben részesített...«»

Így szerzett pénzt a francia udvar 1709-ben.

Metz

(1670)

Az udvar már nem volt komolyan vallásos, és Maintenon pietizmusa még nem kerítette hatalmába a királyt; de ez a korszak, mely szerette a hősi gesztusokat és a formák elcsavarodását, semmi megvetendőt nem talált a vallási üldözéseken. Ahogyan helyeselte később a nantes-i edictum visszavonását, éppoly könnyel nézte a metzi zsidóhajsát is; mert még nem a Voltaire-ék és Helvetius meggyőződéses vallásellenességét vallotta magáénak, hanem tisztán társasjátékképpen kacérkodott és játszott az ateizmussal mint a renaissance egyik két századon átnyúló hajtásával. Az olasz templomok a XVI. században orgyilkosok és szerelmesek találkozóhelyei voltak; a vallástalanság, mely azonban még túlságosan divat volt ahhoz, hogy fölényes cinizmussá váljék, az ellenreformáció százéves reakciója után most kezdett dominálni. Igen érdekes La Bruyère feljegyzése: az udvari kápolnában a kíséret háttal az oltárnak helyezkedik el, hogy állandóan láthassa a királyt s az is őket. Egyébként pedig az udvar azt a helyes politikát követte, hogy a tömegeket meg kell hagyni a maguk butaságában, különben feltámadt kritikájuk megtámadja a trónt és az egyházat.

Minden gyűlölt kormány rendőrruralomra támaszkodik, ha pedig a forradalom jelszavával került fel, maga lesz a legnagyobb elnyomóvá. De minden erőszak meddő, mert önmagát emészti fel. Ha az elégedetlenség a tömegekben már jelen van, az uralkodó osztály kiszemel egy olyan csoportot, mellyel semmi gazdasági közössége nincs, tehát odadobhatja martalékul, és teremt egy felvezető kutat, amelyen át a tömeg – öntudatos vagy öntudatlan – elégedetlensége és dühe felszínre jut. Minden vérvád ilyen felvezető kút volt, akkor is, mikor a tömeg már megtanulta ezt a mulatságot a vezető osztálytól, és maga rendezte. Ahol a nép elégedett, ott nincs szükség sem politikai hajszára, sem antiszemitizmusra, sem vérvádra. Ahol ez nem áll, ott az uralkodó osztály

kénytelen mesterségesen izgatni a tömeg ellenszenvét, amely kisebb mértékben amúgy is megvan mindenütt, ahol egy nagyobb embercsoport maga közt tud egy kisebb embercsoportot a teljes beolvasztás reménye nélkül.

Ez a kútpolitika az azonos érdekűek egymás ellen való uszításán alapul, tehát a gazdasági harcban a domináló osztályt juttatja győzelemre. Mindaddig beválik, míg az egymás ellen uszítottak belátják, hogy nem az az ellenfél, aki ellen harcolnak. Ezzel egyidejűleg tisztába jönnek gazdasági harcuk céljával. Ezért volt veszedelmes minden abszolút monarchiára nézve a zsidók és a jobbágyok emancipációja. A szellemi harc fegyvereit a felvilágosodás adta kezükbe, s ezzel kezdődött az összeomlás. Ez az, amit az uralkodó rend nem vett észre; a forradalom belőle indult ki, hogy halálra marja saját szülőjét.

*

Ugyanegy időszakban bukkant fel a zsidóüldözés és a vérvád Berlinben, Páduában és Metzben. Közvetlen előidézőjük a féktelen kereskedelmi konkurencia volt. Páduában öltötte a legnagyobb méreteket (1684); Berlinben a felvilágosodott választó azonnal elnyomta (1682). Metzben előbb bukkant fel, mint e két városban

S mikor elnyomták, már késő volt.

*

Metz két évszázadon át fokmérője az európai zsidóság helyzetének. A XVII. század második felében egy vérvádpör révén lesz nevezetessé. Száz évvel később jelentékeny reformmozgalmak színhelye. Ebben az időben már egy évszázad óta tekintélyes hitközség alakult ki a városban. 1590 táján saját rabbija van. Ismeretes tény, hogy a rabbi kinevezése körül állandó összeütközésben volt a francia király hatalma a strassburgi püspökével. 1657-ben egy időre a királyi tekintély győzött, s a választás csak XIV. Lajos jóváhagyásával lett törvényessé. Néhány évtized múlva azonban a püspök javára dőlt el a küzdelem. Tudjuk, hogy a metzi zsidók viselkedésével az udvar mindig meg volt elégedve; a király egy alkalommal nyilvánosan is kifejezést adott elismerésének, s megerősítette a zsidók privilégiumait. A tőlük befolyó jövedelmet épp ebben az időben nyerte el különös kegyképpen két udvari főméltóság. Úgy látszott tehát, hogy a metzi zsidók helyzete szilárd és biztos. A politika azonban hibás volt. Az elzászi zsidók kíméletlen üzérkedéseinek Metz állott a közép-pontjában, s míg gazdagságuk révén egyrészt megkedveltették magukat az udvarral, addig másrészt magukra vonták a német céhek feneketlen gyűlöletét. Ezek mindent elkövettek, hogy a gazdag zsidókat helyükből kitarják, s miután

számtalan kísérletük kárba veszett, sikerült végül egy véletlent felhasználniok, hogy céljukat elérhessék. A következmények megmutatták, hogy a zsidók számára mindig előnyösebb volt, ha nem királyi udvaroknak, hanem közvetlen környezetüknek jóindulatát nyerik el.

A porre vonatkozó adatokat Richard Simon levelein, Grégoire és Beguins tanulmányain kívül egykorú és XVIII. századbeli rosszakaratú röpiratok és fércművek szolgáltatják. Egy metzi krónikás, kinek művét a város könyvtára őrzi (Desportes közli a *Vértitok* című, gyűlölködő és ostoba ponyvairatában), egy Feller nevű író az 1778. évi *Journal Historique et Littéraire*-ben¹² a hazug Eisenmenger és az *Abrégé du procès fait aux juifs de Metz* című egykorú, névtelen röpirat szerzője egyaránt hisznek a vérvádban. Ily megbízható és szavahihető források alapján valóban nehéz megállapítani, hogy miképpen is folyt le Metzben a nagyszerű embervadászat.

1669. szeptember 25. Glatigny faluban Gilles le Moine kerékgyártó felesége fehérneműt mos a kútnál. Vele van hároméves fia is. A gyermek rövid idő múlva eltűnik. A faluban nyoma sincs. Az anya a gyermek lábnyomait követi. Férje nyomra bukkan. Egy lovas azt mondja neki, hogy a fiút egy Metz felé vágatató szakállas zsidónál látta. Az apa Metzben tudakozódik, és megtudja, hogy a zsidó: Lévy Rafael (néemelyek szerint egyszerű házaló, mások szerint Boulay község rabbija). Feljelentést tesz a törvényszéknél. A metzi zsidók levélben felszólítják Lévyt, hogy azonnal igazolja magát Metzben. Lévy jelentkezik a törvényszéknél, mire börtönbe zárják. Vádlott elmondja, hogy a kérdéses napon (egy zsidó ünnep előestéjén) Boulay-ból Metzbe lovagolt. Tanúk állítják, hogy egy gyermeket láttak nála. A krónikás itt megjegyzi: „Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy (a zsidók) keresztény gyermekek elrablását vallási aktusnak tekintik, mely sokkal érdemesebb, mint a vallási szertartásnál való jelenlét. Az utóbbit az előbbiért elmulasztani a zsidónál nem lelkiismeretbe vágó dolog, sőt ellenkezőleg, egyenesen bűnnek tartaná a vallási szertartáson való jelenlétét, ha ezáltal egy keresztény gyermek elrablá-

---

¹² Egy helyen kétségbeesetten panaszkodik: „A mi tudósaink véleménye szerint pusztán fanatizmusból történt, hogy a zsidókat egyáltalán ilyen barbár rémtettek elkövetésével vádolták. Mikor 1775-ben azzal vádolták őket, hogy Lengyelországban újra elkövettek ilyen gyalázatos tettet, akkor e tett tanúit rémlátóknak próbálták feltüntetni, és félbolondoknak jelentették ki mindazokat, akik a tanúk vallomásainak csak némi hitelt is adtak.” Íme, a felvilágosodás hatása. A világnézetek mégis átalakulnak. Feller azonban bizonyára azt óhajtotta volna, hogy az állítólag meggyilkoltnak éppúgy szobrot emeljenek, mint az 1650-ben eltűnt Tillich Mátyásnak, kinek állítólagos gyilkosát sietve kerékbe törték és III. Ferdinánd az elhunytak emlékművét állíttatott.

sának el kellene maradnia.” (Szeretnők a figyelmet felhívni arra, hogy e perverz fantáziacsapongás pathologikus tünet, és ez a minden körülményre való gondolás a mániákusok sajátja.) A metzi zsidók mindent elkövetnek, hogy Lévyt megmentsek. Díjakat tűznek ki a holttest megtalálására. Közben Lévy börtönében titkos leveleket találnak héber és német nyelven, melyekről remélik, hogy a vádlottra terhelőek. Egyik levél a hitközség elöljáróinak szól, és így hangzik: „Hitközségünk drága elöljárói! Kérlek benneteket, adjatok hírt arról, mit határozott tegnap a törvényszék. Mert az állami főügyész jelen volt, és ezért folyton aggódom. Egyáltalában izenjétek meg nekem, miről tárgyalt a törvényszék... A börtönfelügyelő szolgálója azt mondta, hogy a gyermeket megkötötték. Írjátok meg, miképpen állanak tanúim, és közöljétek ezt velem valami módon, de pontosan, hogy legalább némi vigasztalásom legyen. Küldjétek papírost. Hámán (a krónikás jegyzete: a zsidók legdurvább szidalma, itt az államügyész jelenti) ma itt volt a börtönben, és úgy nyilatkozott, hogy halomra fog dönteni mindent, amit a törvényszék határozott. Kövessétek ezért figyelemmel a tárgyalások menetét. Kérlek, jöjjetek segítségemre, hogy megszabaduljak szerencsétlen helyzetemből. Fontoljátok meg, nem számolhatnék-e le Metzben az ellenőrrel (Lévy adósa volt az illetőnek), és nem beszélhetnék-e kedves nőmmel és gyermekeimmel? Csak egy falat kenyerek legyen nőknek és gyermekeimnek, akkor örömmel meghalok mint Izrael fia, és megszentelem Isten nevét. Csak annyit kérek, hogy már eljegyzett Blimele leányomat adjátok férjhez, és hogy nőm és gyermekeim ne maradjanak magukra... Én a közjóért döntöttem magam bajba, és a nagy Isten segíteni fog. Zsidó temetést kívánok...”

A törvényszék meglepő logikával a következőkben talált terhelő bizonyítékot: a gyermeket megkötötték. Tehát: a gyermek a zsidónál van. Megszentelem Isten nevét: tehát a gyermeket vallási célra ölték meg. Végül: Lévy nem mondja ki nyíltan, hogy ártatlan.

A krónikás feljegyzi, hogy Lévy-nél egy varázsszöveget is találtak, melyet a zsinagóga elöljárója írt Lévy-hez. Így szól: „Én zsidó, zsidó én, él egy zsidó, egy zsidó él, meghal egy zsidó, egy zsidó meghal.” Értelme nincs, de nem is fontos, hogy legyen. Egy bizonyos: hogy terhelő bizonyíték.¹³

Ilyen széles látókörrrel, biztos és felvilágosult logikával folyik a vizsgálat. Valamivel érthetőbb lesz a dolog, ha tudjuk, hogy a törvényszéknek egy

---

¹³ Valószínűleg az egész eset hazugság. De ha igaz, sincs rajta csodálkozni való. A zsidók éppoly babonások voltak, mint környezetük, s Lévy talán hitte is, hogy a varázsszöveggel hozzájárulhat az igazság kiderítéséhez.

megbecsülhetetlen segítőtársa akadt. A titkos leveleket két kitért zsidó fordította le. Egyik Paul du Vallié volt, fia egy híres elzászi zsidó orvosnak; azelőtt maga is buzgó zsidó, ki úgy nyilatkozott egyszer, hogy inkább elégetteti magát, semhogy áttérjen. Később, úgy látszik, anélkül hogy elégették volna, mégis áttért. Anyja, Antoinette e hírre teljesen összetört. Megható levelekben könyörgött a fiának, hogy térjen vissza a zsidósághoz. Hasztalan. Du Vallié már megtalálta a maga hivatását abban, hogy a metzi törvényszéknek héber leveleket fordított. Fordításában pedig annál is inkább megbíztak, mert tudvalevő volt, hogy a zsidókat senki sem gyűlöli úgy, mint ő.

Most azonban olyasvalami történt, ami a vizsgálat eredményét komolyan veszélyeztette. November 20-án megtalálják egy erdőben a gyermek holttestét. Kiderül, hogy vadállatok tépték szét. Csak nagy nehezen sikerül beigazolni, hogy a holttestet a ruhákkal együtt a zsidók csempészték az erdőbe, s ők helyezték el ily feltűnően, hogy meg kellett találni. Amellett disznópásztorok és orvosok egyaránt vallják, hogy a sebek egészen újkeletűek, sőt állítólag a ruhákon nincsen vérfolt. Hol is lehetett a test ilyen sokáig? Az apa ráismer a gyermek ruháira. Lévy tagad. „Valahányszor egy keresztény gyermek elvész – mondja –, mindig a zsidókat vádolják.” A metzi zsidók gyakran látogatnak el Hayes-be egy Lévy Gedeon nevű ottani zsidóhoz. Ez már magában is elég súlyos vád. De ezenkívül Lévy Gedeont néhány nappal a holttest megtalálása előtt látták, amint az erdőbe ment. Lévy Gedeont tehát szintén börtönbe zárják. Ő is tagad, de azután beismeri, hogy jutalmat ígért annak, ki a hullát megtalálja. Közben Lévy Rafaelre is terhelően vallanak. Kiderül ugyanis, hogy a kérdéses napon fehér lovon, köpönyegben lovagolt Metz felé, nem 6 órakor, mint ő állította, hanem 5 órakor. Látták azt is, amint egy lovas ember gyermeket vitt. E tanúvallomások alapján Lévy Rafaelt kínpadra vonják, és ámbár az utolsó percig tagad, és hangoztatja ártatlanságát, Lévy Gedeonnal együtt 1670. január 17-én elevenen megégetik. A krónikás megírja, hogy utolsó percéig nagy lélekerőt tanúsított. Mikor a metzi zsidóktól elbúcsúzott, eskü alatt kötelezte őket, hogy özvegyét és árváit támogatni és oltalmazni fogják. A haldoklók gyertyáját visszautasította, a kapucinus atyát pedig, kit melléje rendeltek, s ki a túlvilági élet fényességével vigasztalta, eltaszította magától, és azt kiáltotta: „Én zsidó vagyok, és mint zsidó akarok meghalni!”

Megégettetésük után a metzi parlament folytatni akarta a hajsztát, mert kitűnő alkalom kínálkozott újabb és újabb vádlottak bevonására, ami által a zsidó vagyont és zsidó kereskedelmet tényleg sikerült volna tönkretenni. Egyetlen remény maradt: Párizs. Talán a király hírére veszi annak, ami történt.

Talán odaküld valakit. Talán intézkedik. Talán eltiltja a hajszát. Ha nem: a zsidók kénytelenek vándorbothoz nyúlni.

Így következett el 1671 tavasza.

*

A tavasz majdnem mindig fejszéket adott a tömegek kezébe. Ezen a végzetes tavaszon is zsidóüldözéstől zajongtak és kavarogtak a csendes lotharingiai utcák. A kibontakozás azonban már nem sokáig váratott magára. Épp ebben az időben érkezett Párizsba egy vagyonos pigneroli kereskedő, a vállalkozó szellemű Salvador Jónás, ki egy dohánymonopóliuma ügyében fordult az udvarhoz támogatásért. Párizsi tartózkodása alatt érintkezésbe lépett Richard Simonnal, a forradalmi szellemű katolikus teológussal, ki hozzá fordult héber tanulmányaiban való útmutatásért. Salvador jártas volt a talmudi tudományokban. Annak idején Sabbatai híve volt, és lelkes zsidó érzés töltötte el. Rögtön arra gondolt, hogy a tudós szerzetessel való összeköttetését felhasználja a metzi zsidók érdekében. Sikerült rábeszélnie Richard Simont, hogy a vérváddal szemben hathatós és erélyes védőiratban szálljon síkra az üldözött zsidóságért. Az iratot benyújtották az udvarnál. Azonnal támogatásra talált. 1671 végén eldőlt a per: a királyi kormányzótanács átvizsgálta a metzi aktákat, megsemmisítette az ítéletet, kimondotta, hogy Lévy végzetes igazságtalanság áldozata lett, s csakhamar királyi rendeletben hagyta meg, hogy zsidókra vonatkozó főbenjáró perben csak a királyi kormánytanács dönthet.¹⁴

Érdekes, hogy egy század múlva Elzász volt az utolsó tartomány, mely ellene szegült a zsidók emancipációjának.

A felvilágosodás

A XVIII. század dekadens korszak volt. Az elpuhultság minden rafinériája varázsolta derűssé és gondtalanná az udvar életét. És az udvar annyi volt, mint: az emberiség. Csak szín és csak játék, csak felület és csak ragyogás. Szinte

---

¹⁴ A francia kormány ebben a korban igen érdekes viszonyban áll külföldi zsidókkal is. A XVII. század második felében török-zsidó ügynöke van: Náthán ben Saddy, ki a külföldön diplomáciai tárgyalásokat vis. Többek közt az a feladata, hogy a magyar felkelők ügyét támogassa Ausztriával szemben, megnyerje számukra a török pártfogást, és forradalmat szítson Magyarországon. Így érintkezésben áll II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, Zrínyi Péterrel, Nádasdyval és később Thökölyvel.

egész szellemében ismétlődött 1871-től 1912-ig. Ugyanaz a végsőig finomultság és beteges érzékenység, az emberek élni vágyása és életművészete, ugyanaz a baljós nyugalom és újra a pompa. Elvetése minden rideg és klasszikus póznak; a kedves és intim formák szeretete: impresszionizmus, arisztokrácia, szkeptikus világnézet; játék a színekkel. Couperin, Watteau és Marivaux – Verlaine, Manet és Debussy. A társadalom vezetői franciák. Boldogság nincs, az emberek unatkoznak. Ilyen a beteljesülés százada. A társadalom pihen, elnyúlva háborús századok árnyékában, gondolkodik, néha nyugtalan, azután újra végigdől az emlékein és a jelen élvezésén. A jövőre nem gondol. Sziesztázik. Álmában a kultúra gazdag parkja környezi. Íme: a faun délutánja. Túlfűtött világ, hamar hervadásnak indul. Már ássák az aknát: Rousseau és Marx. Pár évtized, és mindennek vége van.

*

Minden új, a proletárság jegyében születő vallás fellépte előtt bizonyos arisztokrata jellegű spekulatív-panteista világszemlélet uralkodott; így a kereszténység előtt a platonizmus, a bolsevizmus előtt a bergsoni világnézet és a monizmus. A XVIII. században, tehát a szocializmus megszületése előtt, szintén kialakult egy ilyen arisztokratáknak való világszemlélet: az ész-kultusz, mely a forradalomban elfajult és ízléstelenné lett, mert terrorrá alakult át, és egy színésznő volt a bálványa. Ennek a tannak fölényes pesszimizmusa végig dominált a századon, és csak Kantban s a romantikában találta meg ellenhatását. A XVIII. század istene: az ész, apostolai: a felvilágosodottak.

*

Az első érzés, mely az emberekben a zsidóság iránt a felvilágosodás csíráival együtt megjelent: a csodálat volt. Csodálták a zsidókat, hogy átéltek az üldözés fekete századait, hogy épségben állanak, mikor a világ minden hatalma szövetkezett megrontásukra. Ami tehát rokonszenvenessé tette előttük a zsidóságot, az eredetileg nem a zsidó vallás volt, hanem a zsidó történelem. Ez természetes is, hiszen az az áramlat, mely a XVII. század második felében filozófiai formában jelentkezett, majd – eleinte különösen Angliában – a vallási kétkezdést eredményezte, akkor már Franciaországban a mindenben való kétkezdésig jutott. Kiforrott alakjában ez a hit az ésszerű paternalizmust vallotta, tehát semmi esetre sem válhatott belőle egy vallás csodálója. A XVII. század utolsó éveiben egy ilyen áramlat is indult. A zsidóság fanatikus rajongókra talált a kereszténységben. Pierre Jurieu, a hugenotta az 1685-ben megjelent *Prófétai beteljesedés*-ében a zsidóságot a jövő nagy nemzetének hirdette, és azt írta,

hogy a zsidóüldözés volt az igazi Antikrisztus. Oliger Pauli, a dán fantaszta, milliókat tékozol el, hogy a zsidóknak Palesztinába való állítólagos visszatérését elősegítse, és 1697-ben felszólítja a francia trónörökösöt s az angol királyt, hogy a nagy visszatérést ők szervezzék meg. Csak e buzgóság által remélheti Franciaország – írta –, hogy a Szent Bertalan-éj vétkét levezekli. Jacques Saurin prédikátor nem győzi magasztalni a zsidó jótékonytágot. Számosan térnek át a zsidó hitre. Richard Simon, a párizsi Oratoire szerzetese, a Biblia-kritikának ez a tudós és jelentékenyen alapvető munkása rendkívüli módon hozzájárult a zsidó irodalom megismertetéséhez és népszerűsítéséhez. Szembehelyezkedve a protestáns teológia írásmagyarázatával, hirdette a zsidósággal rokon és zsidó tanban gyökerező tisztultan katolikus Biblia-értelmezést. Eleinte, különösen Bossuet heves ellenzése mellett, később fokozódó érdeklődés és feltűnés között folytatja tudományos munkásságát. Modena rítusgyűjteményének fordításában bátran hirdeti, hogy a kereszténység a maga egészében zsidó eredetű, és ehhez az eredethez vissza is kell hasonulnia. A római kardinálisok kollégiumát a színhedron másolatának, a pápát a nászi utódjának tartja. A zsidók, írja, fontos államfenntartó elem. Imájukban az ország és az uralkodó üdvéért fohászok. Franciaországból, ahol pedig kulturális centrumot teremtettek, mégis kiűzték őket. A felvilágosodásnak ezt a kezdeti irányát (mikor az írók még megállanak a tudománynál és az elméletnél) betetőzi Jacques Basnage-nak 1707–1711 megjelent *Zsidó történet-e*. Még bizonytalanul, még fátyolozottan, sokszor zavarosan látja meg az eseményeket, a keze még remeg, mikor ehhez a vakmerő témához nyúl. De már szembe mer szállani a sok sötétséggel és sok vaksággal. És ami fő: az emberek más világításban kezdik belőle látni a dolgokat, mint ahogy eddig nekik megmutatták. Íme néhány mondat a bevezetésből: „A népek és a királyok, pogányok, keresztények és mohamedánok, akik oly sok tekintetben egymással szemben állanak, megegyeztek abban a szándékukban, hogy ezt a népet kiirtsák – és mégsem sikerült nekik. Mózes tüskebokra e lángok között egyre égett anélkül, hogy elemésződött volna. A zsidókat a világ minden városából kiűzték, s ez csak azt eredményezte, hogy minden városban elterjedtek. És élnek még, a gyalázat és gyűlölet ellenére, mely mindenüvé követi őket, míg a legnagyobb államok úgy enyésztek el, hogy ma már nevüket sem tudjuk.”

*

A felvilágosodás romboló jellege már tudományos alakjában megvolt, hiszen ez csak előkészítette a talajt az új tanokra, melyeket belevetettek. A kételkedés végre minden vonalon győzött. Most pozitívumot kellett adni, az új államel-

méletek nyomán egy új és erőszakos politikai tant, mely gyökerükben ássa alá a királyságokat. A gondolatok most alakot öltöttek, és a társadalom, melynek elég ideje volt gondolkodni, most feleszmélt, és tette feszítette az öklét. Ez már forradalom volt a forradalomban, ez már Voltaire erőszakos és Rousseau félszegen álmódzó világa volt, Katalin, József és Frigyes levegője. Valami vulkán készült itt kitörni, és morgását előre hallották. Majdnem mindenki tudta, hogy mi jön. „A forradalom elkerülhetetlen” – írták egymásnak az arisztokraták a nyolcvanas években. Az első, aki Franciaországban teljes erővel rázta meg a királyság oszlopait, Montesquieu volt. A *Perzsa levelek*-ben (1721) már feltűnik a századnak egész világfelfogása, szabad és okos liberalizmusa. Következzék itt néhány részlet.

(46. levél) „Volt egyszer egy ember, aki mindennap így imádkozott az Istenhez: Uram, én mit sem értek azokból a vitákból, melyeknek szüntelenül téged tesznek középpontjává. Szívesen szolgálnálak téged akaratom szerint; de mindenki, akitől tanácsot kérek, azt követeli, hogy én Téged az ő akarata szerint szolgáljalak. Ha Hozzád akarok imádkozni, nem tudom, milyen nyelven szólítsalak meg. Éppoly kevésbé tudom, milyen helyzetben imádkozzam; egyik azt mondja, hogy állva kell imádkoznom, a másik azt, hogy üljek; a harmadik azt kívánja, hogy térdeljek le. És ezzel még nincs vége: némelyek azt írják elő, hogy minden reggel hideg vízben mosakodjam, mások azt állítják, hogy utálattal fogsz elfordulni tőlem, ha nem vágatom le egy darab húsomat. Legutóbb egy karavánszerájban (keleti vendégfogadó) egy ürüt fogyasztottam el; ekkor hárman, kik közelemben voltak, rettenetesen rám ijesztettek. Mindegyikük azt állította, hogy súlyosan vétkeztem ellened: az egyik szerint, mert az állat tisztátalan volt, a másik szerint, mert az állat fojtás által pusztult el, a harmadik szerint pedig azért, mert az állat nem hal. Véletlenül épp arra járt egy brahmin, és én azt kívántam, hogy ő döntse el a dolgot. »Egyiknek sincs igaza – dörögte –, hiszen az állatot valószínűleg nem magad ölted meg.« »De igen« – feleltem. – »Akkor jaj neked, mert szörnyű bűnt követtél el, melyet Isten sohasem fog neked megbocsátani – szólott fenyegető hangon. – Honnan tudhatod, vajon nem apád szelleme lakott-e az állatban?« Mindezek a dolgok, ó Uram, kínzó gonddal töltötték el szívemet; már talán a fejemet sem tudom megmozdítani anélkül, hogy haragodat magamra vonjam. És mégis oly szívesen nyerném el a Te tetszésedet, és szentelném az életemet, mely a Te ajándékod, ennek a célnak. Nem tudom, talán tévedek: de azt hiszem, ezt akkor érem el a leginkább, ha derék polgárként élek a társadalomban, melyben a Te végzésed folytán születtem, és mint derék apa abban a családban, melyet nekem adtál.” – Íme, ez már a Bölcs Nátán gyűrümeséjének a szelleme. (Ne felejtjük el, hogy a felvilágosodás – eltekintve Nagy Frigyes híres mondásától – „Boldoguljon mindenki a maga hite szerint” – még nem jutott arra az Anatole France-i magaslatra, hogy egyformán

élvezni tudta volna minden vallásban az ethikai és esztétikai szépet: a chaszid meséket éppúgy, mint Brahma csodáit és a Mária-legendákat; a priori elvetett minden tételes vallást és ezek közé tartozik – a Majmuni-féle hitágazatok alapján – a zsidóság is.)

(60. levél) „A zsidó vallás régi törzs, és a két ág, melyet hajtott a mohamedánizmus és a kereszténység, kiterjeszkednek az egész világra. Vagy még inkább olyan, mint egy anya, kinek testén két leánya ezer sebet ütött; mert a közelrokon vallások a legelkeseredettebb ellenségei. De bármily rosszul bántanak is vele, ő nem szűnik meg dicsőségének vallani, hogy azokat a világra hozta. Neki csak eszköze mind a kettő, hogy általuk az egész világot átfogja, míg másrészt tiszteletreméltó kora minden időt magában foglal.”

(86. levél) „Megfigyelhetjük, hogy a csupán megtúrt vallások követői hazájukban általában hasznosabbaknak bizonyulnak, mint az uralkodó vallás hívei; mert, miután a főtisztségekből ki vannak zárva, és csak tehetségük vagy gazdagságuk által kerülhetnek fel, ez utóbbiak elnyerése vagy bizonyítása végett rá vannak utalva a munkájukra és a társadalom legsúlyosabb feladatai az ő vállalkra hárulnak.”

És míg Voltaire londoni és berlini botrányai miatt kegyetlen gúnyal támadja a zsidóságot, Montesquieu a *Törvények szellemé*-ben (1748) ezt írja: „Rá fogok térni alkalomadtán, hogy miképpen játszottak századról századra ezzel a néppel. Hozzá tartozóik javait elkobozták, mert keresztényekké akartak lenni; és rögtön ezután elégették őket, mert nem akartak keresztényekké lenni...” Ezen a helyen a gazdasági élet terén fontos szerepet tulajdonít nekik.

*

Mikor élvezhették végre a zsidók ezeket az elveket? Egyelőre nem. A század második felében azonban, a három felvilágosult uralkodó alatt már lényegesen. Az egyenjogúsítás még nem történt meg; de ahova e nagy rombolók gondolatai elértek, emberibb szemmel néztek rájuk. Ennek a kornak még megvolt az a nagy hibája, hogy amiért teóriában lelkesedett, annak a kézzelfogható valóra-válásától visszaborzadt. Még mindent távolról nézett, bizonyos ideális szemüvegen át; tudta, hogy cselekedni kockázatos és veszélyes, mert a tömegek még vakok, és szemüket csak lassan szabad felnyitni. A francia udvar már régen Rousseau-ért lelkesedett, mikor egy-egy parasztnak az elgázolása a versailles-i úton még balesetszámba sem ment. A század már látott, de nem tett. Ezért nem tudta elkerülni a forradalmat.

(1918–1919)

„Népdalok”

A legenda, mely nálunk a „zsidó népdal” fogalmához fűződik, rokon azzal a másikkal, mely a magyar népdalt hálózta be az 1820-as évektől Bartók Béla fellépéséig. Jóhiszemű – és később már nem is jóhiszemű – félcigány- vagy cigányzenén nevelődött muzsikuskok keverték össze a megrontott népi elemeket a pesti német szalonok érzelgősségével, és ami így támadt, elnevezték magyar népdalnak. Amit ma Magyarországon „zsidó népdal” cím alatt élveznek és kolportálnak, az kilentized részében – Kodály terminusával élve – rosszfajta lengyel népdalgári portéka, egytized részében pedig tiszta orosz műdal, mint az minden sajtóságából felismerhető. Ezek a dalok, melyekhez tehát semmi közünk sincs, melyek közül azonban cionista lapjaink főleg a múltban közölték imponáló áhítattal a legselejtesebbeket, „palesztinai népdal” és „zsidó népének” cím alatt, a legrosszabb úton is jutottak hozzánk: kántorok és ál-népénekesek útján, akik tudvalevőleg ugyanazt a szerepet játsszák a zsidó „népzenében”, mint a cigányok a magyarban.

Van persze becsületes magyar zsidó népzene is, csak hogy ezt természetesen alig vagy egyáltalában nem ismerjük. Ennek egyik oka az, hogy előnyben részesítjük a „Hatikva”-féle lengyel műipari importcikkeket a magyar eredetiek felett (ezek között nincs szó a híres „Szól a kakas már”-ról, mely egész magyar szövegében és egész dallamában egy jól ismert magyar népdalnak nem is nagyon jelentékeny változata, erőszakkal beletoldott héber sorokkal); második oka pedig az, hogy ilyen eredeti magyar-zsidó dallamok nem volnának népszerűek a fővárosi közönségben, mert nem rokonok sem a kabarék olcsó vizenyőjével, sem az ál-népdalénekesek otromba rigmusaival.

Ami pedig a leglényegesebb: ezeket a magyar-zsidó népdalokat, melyek ritka és kristályos találkozásai a magyar és a zsidó léleknek, keresni és tudományosan gyűjteni kéne (nem nemzetiségi vidékeken!), amire hivatásos zenészeink, vagyis a kántorok, sohasem voltak kaphatók. Fő helyük a félig feledésbe ment magyar zsidó népszínpadon volt (putim-játék), melyre sem akkor nem fordítottak kellő figyelmet, sem pedig most nem sietnek a még megmenthetőnek megmentésére.

Ha ezeket a dallamokat és szövegeket komoly zenészek¹⁵ összegyűjtötték, és azok fonográf-felvételek alapján kezeink között lesznek, beszélhetünk majd, ha nem is zsidó, de magyar zsidó népzeneről. Addig azonban, valljuk be, hogy nincsenek népdalaink.

(1921)

---

¹⁵ Megtörtént például, hogy népdalgyűjtő dilettánsok, nem lévén hozzászokva a dallamok gyakran előforduló háromtagúságához, a legképtelenebb harmonizálással (mert harmonizálnak derűre-borúra) foggatták ki a dalokat eredeti mivoltukból.

Talyiga (Egy halálra ítélt naplójából)

...Most, most igazán, most két perce sokkal jobb. Talán kimerültek? Két perce kimaradt a bunkó-ütés, és ha a szememből nem csurogna a vér, igazán sokkal jobban volnék; és hálátlanság lenne, ha nem azt mondanám. Mikor az előbb a térdemet és a karomat eltörték, jobban fáj; most csak egészen tompán, és a kötelet is alig érzem. Az előbb még láttam, ki ült mellettem, most nem tudom már. Csak Márta ne látott volna annyit, sokkal nyugodtabb volnék. Mártának nem kellett volna semmiről tudnia, ostobaság, hogy kiáltottam; sejtettem volna, hogy egészen mindegy; egy szemmel kevesebb is lehet. De Márta későn feküdt le, mert úgy volt, hogy ma kimegyünk a tanyára, és tegnap még meg kellett beszélni, mikor keltsenek fel és milyen szekéren megyünk. Mert Ottónak holnap lesz – nem, ma van – a születésnapja – tizenötödik születésnapja! – és Ottó a születésnapját mindig a nagyszüleinél tölti a tanyán, velünk együtt. Igaz, Ottót mégis meg kellett volna csókolnom. De nehezebb lett volna; és most jobb.

Egészen furcsa, hogy mik ragadnak meg az ember emlékezetében, és mennyi minden tódul ki most egyszerre. Gyerekkoromban egyszer megszúrta az ujjam, és nagyon vérzett. Apám kötötte be, és reggeli nap süttött a fákra. Ettől az emléktől már negyedórája nem tudok megszabadulni. Talán azért, mert akkor láttam legelőször a véretem; az íze nagyon sós volt. Úgy látszik, a koponyámat mégis betörte a legutolsó ütés, mert egyre kevesebbet látok. Azt hiszem, most érünk ki a faluból.

Az a jelenet is milyen különös volt, mikor Firenzében sétáltunk Mártával a nászúton. Még soha ilyen tisztán nem emlékeztem arra az estére. Még a nagy kék virágokra is a folyóparton. Volt egy zsidó temető, ahová Márta félelemből nem mert bemenni, azt mondta, hogy nem a halálért jött Firenzébe. A temetővel szemben volt egy nagyon-nagyon régi templom, valami bazilika, és a kapuján a Krisztus megfeszítését ábrázoló jelenet. Én vidám voltam, és magyaráztam Mártának, hogy ilyen elképzelhetetlen kínokat az emberek csak azokban a sötét századokban ismerhettek. Emlékszem, Márta egyszerre sietve elhúzott onnan; én kinevettem, de ő erősködött, hogy hirtelen ijesztő hasonlóságot fedezett fel köztem és aközött a felfeszített ember között ottan. Pedig akkor még szakállam se volt. Igaz, Márta mondta, hogy vétessem le a szakállamat; de azt hiszem, már nem lett volna értelme, így jobb.

És még az is milyen furcsa, hogy akkor egész este törtem a fejem egy idegen szón, és nem jutott eszembe; és most, huszonöt év múlva, éppen ma reggel jut eszembe; az a szó volt, hogy sztigmatizálás. De hát miért kellett ez a szó? – Most Ottóra szeretnék gondolni, de megint csak a gyerekkori jelenet van előttem a tűszúrással. Ha nem félnék, hogy ez a gondolat már nem volna épeszű ember gondolata, most azt gondolnám, hogy csak a szúrássok voltak fontosak, az egész idő alatt, amíg... A véremnek most is olyan az íze.

Most csak egyetlen nagy félelem kínoz: az, hogy nem fognak megölni. Ha biztos volnék már benne, hogy megölnék, még nyugodtabb volnék. Isten látja a lelkemet, még soha ilyen nyugodt nem voltam. Nem is ismertem eddig ezt a nyugalmat, egész életemben. De ez olyan, mint mikor valaki napokig fúr-farag egy alagútban keresztül-kasul, és végül annyira biztos benne, hogy ki fog jutni a levegőre, hogy az utolsó napon eldobja a fáklyáját. Jaj, visszamenni borzasztó volna. És nem lehet. És mind a két lábamat le kéne vágatni. Nem tudnék visszamenni. Ezért volt, hogy azelőtt valami kárörömszerű érzés fogott el a saját karjaimmal és lábaimmal szemben, hogy nem lesz már rájuk szükségem. De most nagyon félek, hogy nem ölnek meg. – Nem bánám, ha nem is menne gyorsan; nem haragszom rájuk, utóvégre nem orvosok, és nem tudják, hogy a halántékon sokkal egyszerűbb a bunkóütés, mint a szemek irányában. – Most nem tudom, hol lehetünk; talán dombok között. Már nem látok. A kezem elszibbadt. Most azt sem tudom, ül-e mellettem valaki vagy nem. – Azon a bazilikán vagy micsodán – most egyszerre visszaemlékszem a többiek alakjára, akik kötelekkel és lándzsákkal állottak. Most egyszerre azt hiszem, itt ülnek körülöttem. (Csak tudnám, épeszű vagyok-e még.) Nem látok; de nem fáj.

Most jó volna mégis rendezni még, amit gondolok. Ottót nem félttem, mert azt hiszem, jól neveltük... Hol lehet most az anyám? Szeretném, ha nem tudna meg semmit. Mártát meg kéne kímélni attól, ami következik. Meg kéne mondani... Talán elvihetné innen valaki néhány hétre. – Azt hiszem, sztigmatizálás a szentek felavatását jelenti, valami külső jellel, annak jeléül, hogy az Isten szereti őket; de nem tudom, miért vitatkoztunk ezen akkor Mártával. Vagy nem Mártával? Ottót nem félttem, meg fogja állani a helyét, és van egy öreg zsidó tanárja, aki azt mondta, hogy nagyon okos és éleseszű. – Vannak percek, amikor ostoba vagyok –, ha még mindig azt kérdezem, hogy tulajdonképpen miért történt mindez, és hogy engem mi ért. – Most csak egy a fontos: hogy ne hagyjanak életben. Imádkozom. Ne hagyjanak életben. Ne hagyjanak. Nem lehet, nem akarom, nem szabad, nem fognak. Mártát el kéne vinni erről a vidékről. És akármit hall, ne féljen. Akármit mondanak, ne félj, nagyon kérlek. Ottónak mondd meg. – Ezt most hangosan mondtam volna,

vagy csak gondoltam? – Csak Mártát féltem ettől az izgalomtól. Igen, Ottót mégis meg kellett volna csókolni. Az előbb valaki nyöszörgött mellettem. De most csend van. Mi történhetik. Aludj Márta. Úgy érzem, egyáltalában nem vagyok nyugtalan.

Furcsa, nem fáj a karom sem, amíg idevonszoltak. De azért már nem tudok állni. Kik vannak itten? Ezek még mindig ők? Valamit kiabálnak, de nem értem. Előttem vannak, vagy a hátam mögött? Mintha messze lent volnának.

Óh, óh, óh, hogy én ezt nem tudtam! Hogy én nem tudtam ezt a fényt, ezt az örömet, ezt a csendet! És hogy mennyire féltem ettől, és nem tudtam, milyen jó hazamenni! Meg kéne mondani az embereknek, hogy ne féljenek ettől... Meg kéne mondani... Meg kéne mondani... Meg kéne –

(1922)

Egy XVII. századi zsidó muzsikus: Salomone Rossi és kora

I.

A XVII. század zenéje egyike a zenetörténet legbonyolultabb és legnehezebben átfogható problémáinak. Négy, egymástól világosan elhatárolt nemzedék vonul itt el a kutató szeme előtt, négy nemzedék, melyeknek mindegyike mást, szinte tüntetően mást akart, mint a megelőző és utána következő. Innen van, hogy ez a kor a jelenségek összetartozása, a szerves fejlődés szempontjából olyan kérdéseket ad fel a zenei művelődés történéskének, amelyekre igen nehéz, sokszor lehetetlen felelnie. A nemzedékek választóvonalának ilyen kiélesedése ugyanis épp azt burkolja homályba, épp azt teszi kérdéssé, ami a kor történéseit legjobban érdekelheti: tovább él-e a zenei gondolat, s ha igen, milyen alakban? A korszak első nemzedéke átveszi és folytatja az 1600 körüli évek nagy zenei forradalmát, mely Európa muzsikájának új drámai színt és új lehetőségeket adott. A második nemzedék elfordul a forradalom szélsőségeitől, és kiegyezést keres a régi zenével. A harmadik aránylagos nyugalomhoz jut; megszigorítja a nyelvet, monumentális formákat talál, s a forradalomról mintha már alig volna tudomása. Végül a negyedik mindenekfelett stilizál: csillogást és pompát, cirádásabb és körmönfontabb hangot visz a komoly és széles ívű barokk formákba. Megszületett a hangszerrel kísért szavalóének, melyet így neveztek: *monódia*, és megteremtette leghatalmasabb drámai formáját, az operát. De ez már 20–30 esztendővel utóbb gyűjtömedencéje minden egyébnek is. Mikor megszületett: valóságos lázalom, vakmerő kísérletek, tragikus nagyság, szabadon örvénylő indulatok folyammedre. A század közepén kalandos álarcot ölt, a mitológiát regényes keretbe ágyazza, rablőhistóriákat, véres történelmi epizódokat és külvárosi adomákat is szívesen felkeres. A század végén kikristályosul és megmerevedik: ragyogó és játékos zenei fényűzés. – Ugyanegy műfajnak három arca ez; köztük nehéz az átmenetet megtalálni. De még különül és szeszélyesebben változnak a többi formák és műfajok. Mindegyik évtized a maga szenvedélyével kavarja fel, a maga nyugalomával csendesíti meg őket. És az élet sokréttű tömkelegében, a formák torlódo áradatában szinte találomra köti össze a történést az egymással rokonnak tűnő jelenségeket. Talán még soha két

emberöltő nem volt egymástól távolabb, mint a XVII. század bármely két találkozó nemzedéke.

E zaklatott korszak küszöbén a zenének egy hatalmas lángelméje áll, aki a művészi törekvések egész sorát fogja át és teremti újjá: ez Claudio Monteverdi, az operairodalom nagy tragikusa. Mellette egész serege a kisebb-nagyobb reformátoroknak. Olyan hadsereg volt ez, amely gyűlölt minden elmúltat, fanatikusan kész volt lerombolni az előbbi nemzedék művét, hogy újat, egészen újat, sohasem látott, sohasem hallott újat teremtsen. Ez a hadsereg a nuove musiche, az új zene szolgálatában állott. És közöttük egyike az elsőnek, akik új és pozitív eredményhez jutnak, akik meg is találják az utat a rengeteg közepén: Salomone de Rossi, a zsidó muzsikussal, aki így nevezte magát: Rossi Ebreo. Sajátságos jelenség: udvari zsidó és zenei reformátor, a zsidó istentisztelet megújítója és operakomponista. Nem tartozik a forradalmi mozgalom szélsőségei közé, de tervszerűen új zenei stílust teremt; olyan irányt, mely elvitathatatlanul az ő nevéhez fűződik.

De hogyan lehetséges, hogy egy zsidó muzsikussal a XVII. század kezdetén ilyen aktív részt vehet kora fiatalságának mozgalmaiban? Ez a jelenség csak akkor válik érthetővé, ha szétnézünk Rossi korának zsidó világában is.

II.

A város, melyben működik: Mantova, a Gonzagák városa, egyik középpontja a korszak zsidó életének. A dél-európai zsidóság történetében, úgy látszik, a XII. század derekán bukkan fel először ez a város, Abraham ibn Ezra életrajzában; a kései középkor századaiban valószínűleg jelentékeny zsidó tömegeket vett fel, a XV. század második felében már zsidó szellemi mozgalmak színhelye. Itt folyik le Colon József és Messer Leon (más néven Juda da Napoli) elkeseredett vitája, melynek nyomán mindkét tudós el kell hagynia a várost 1475-ben. Aki a következő korszak fanatikus világnézeti harcait nyomon követi, annak ennél az adatnál egy pillanatra meg kell állapodnia. Colon rabbi Északról, Franciaországból származott, ellenfele a Délről; ahol zsidó pártok között vallási, világnézeti harcok ennyire elmérgesednek, ott lehetetlen, hogy homogén származású és műveltségű zsidóság lakják. Ugyanerre a mély szakadékra figyelmeztet egy másik egykorú polémia is, a padovai Elia Delmedigo küzdelme az Alpokon túlról jött Juda Menzcel. A belső ellentétekkel egy időben, az Észak és a Dél első harcai körül jelentkezik a társadalmi megosztás is: feltűnik az udvari

zsidóság. Lodovico Gonzagának, Mantova hercegének 1479 óta zsidó orvosa van: Guglielmo di Portaleone, akinek családjában szinte örökletessé válik ez a méltóság. Következik az első nagy, fél százados ellenhatás. 1496-ban kiűzik a zsidókat egy időre; 1532-ben kötötteti máglyára Károly császár Diego Pirest, zsidó nevén Molcho Salamont, ezt az eksztatikusan izzó, apostoli lobogású zsidó Savonarolát. 1540-ben templomot építhetnek a mantovai zsidók, tíz évvel utóbb pedig Porto Izsákot hívják meg főrabbijuknak. Pár nyugalmas évtized, melyekről bizonyára azt hiszik, hogy örökké fognak tartani. Itáliában már mindenütt borul, mikor itt még zavartalanul élhetnek, sőt befogadhatják a portugál zsidó menekülteket is. 1545-ben egy türelmes rendelet biztosítja mozgási szabadságukat. 1542-ben már zsidó színészek és muzsikuskok működnek az udvarnál. Pár évvel később elveszik a temetőjüket, és első jelei mutatkoznak a bekövetkező nagy reakciónak: de a község megtartja vezető állását az egész korszakon át. A belső erjedés pedig egy pillanatra sem szünetel. 1558/59-ben megjelenik a mantovai Zóhar-kiadás, Provençal Mózes mantovai rabbi, Izsák de Lattes és Basula Mózes approbációjával s az inkvizíció engedélyével. Ez az időpont fokozott megindulását jelenti az új zsidó misztikus mozgalomnak. Bizonyos, hogy azok a zsidók, akiket a pápai dominiumok (V. Pius 1569) meg Genova (1567) és Milano (1597) kiűztek, részben még Mantovában találtak menedéket. De alapjában itt már Vincenzo Gonzaga uralomra jutásával megfordult a helyzet.

Vincenzo herceg sajtáságos alakja ennek a korszaknak. Azon a híres családi képen, amelyet Rubens festett a Gonzagákról, s amelyet most a mantovai Akadémia őriz, ő is megjelenik; kissé duzzadt és közönséges mecénás-arca nem árul el különösebb tehetséget. – Említésre méltó, hogy Magyarországon is járt: 1595-ben, a nagy török háború idején, Rudolf császár zsoldos hadai között vett részt Esztergom ostromában, s talán Visegrádig és Szolnokig is elkerült a csapatokkal. – Az elmúlt korszak zsidó történetírója nehezen érthette meg a hozzá hasonló jelenségeket, s töprengve kérdezhetette, milyen elveket is követett voltaképpen. A mai nemzedék abban a „szerencsés” helyzetben van, hogy történeti lélektan nélkül is megértheti ezt az időszakot és benne a mantovai udvar politikáját. A herceg 1587-ben lép trónra; három évvel később Mantova kiűzi az idegen zsidókat, 1600-ban pedig boszorkányság bűne miatt égetnek meg egy zsidó nőt, Franchetta Judithot. De ugyanakkor Abraham Portaleone az udvari orvos, aki privilégiumot is nyer a hercegtől, Salomone Rossi udvari muzsikusk, zsidó hárfások, lantosok, zenészek, színészek és táncosok élnek az udvarnál (Abramo dall' Arpa, Jacchino Massarano, David da Cività, Leone

de Sommi,¹⁶ Simone Basilea) és Giuseppe da Fano az udvar teljhatalmú zsidó kegyence. Talán épp Fano, ez az olasz Szerencsés Imre az oka, hogy Bartolomeo da Salutivo 1602-ben zsidóbarátsággal vádolja a herceget, és pogromot vagy legalábbis erélyes intézkedést követel a mantovai zsidók – tehát már nem az idegen zsidók uszorája – ellen. Abraham Provençal és Ezra Fano, a község rabbijai – Ezra Fano 1591 óta a „Rabbino Maggiore Laureato da Mantova” címet viselte – nem szeghetik útját a nagy reakciónak. A zsidókat szigorúan elkülönítik, életbe léptetik a zsidóbíró (commissario degli Ebrei) intézményét, 1610-ben felállítják a gettót, melybe két évvel utóbb az egész zsidó lakosságnak át kell költöznie – s végül meghozzák a türelmi rendeletet, a „toleranza generale”-t. Ez az elhelyezkedés több mint száz évre végleges; s a XVII. század első felében már csak egy viszontagságát jegyezhetjük fel a mantovai zsidó községnek. A harmincéves háború olasz epizódja idején Aldringen zsoldoskapitány ostromolja a várost. A zsidók az utolsó percig védik a falakat. 1630 júliusa: a város elesik és Aldringen bevonul. A zsidókat kiűzik, a gettó vagyonára a zsákmányolók teszik rá kezüket. Mantova ég, menekülők torlódnak az országúton. Csak hosszabb idő múltán térhetnek vagy térhetnének vissza, mikor háromnegyed részük már a nyomor és a dögvész áldozatává lett. E száműzetés történetét Abraham Masserani írta meg *Ha-galuth ve-ha-peduth* cím alatt, és könyve 1634-ben jelent meg Velencében.

III.

Az elmondottak csak homályosan és futólag érinthették azt a mély válságot, mely ebben a korban a dél-európai zsidóság szellemén úrrá lett. Aki az előző századok történetét nem ismeri, azt gondolhatja, hogy a déli zsidóság mozgékony és korán fejlett szellemi életében a renaissance beáramlása, az egyetemes világnézeti forrongás hozta létre a kultúra virágzását, s benne a kultúra ellentéteit. Aki azonban visszagondol a középkor zsidó szellemi harcaira – amilyen a kialakuló kabbala, a majmunisták és talmudisták küzdelme – fel fogja ismerni, hogy a probléma, melynek eldöntéséért a déli zsidóság egyik fele

---

¹⁶ Leone de Sommi Portaleone, a mantovai hercegi színház igazgatója nevéhez fűződik az első önálló héber dráma, egy esküvői vígjáték az 1560 körüli évekből. A művet 1946-ban Jeruzsálemben adták ki egy budapesti kéziratból; Scheiber Sándor ismertette a Pesti Izr. Hitközség Szabadegyetemének 1948. május 27-i előadásán (lásd még uő, az *ORI Értesítője* 1948. júniusi számában, 55–56).

harcba vonult a másik ellen, különböző formákban mindig élt a zsidóságon belül. A kérdés így hangzik: asszimiláció vagy különállás? Reform vagy gettó? Felvilágosodás vagy miszticizmus? Kifelé fordulás vagy elzárkózás? Kiegyezés az új európai gondolatvilággal vagy a zsidóság vallásos izolálása és szigorú megőrzése? Ezt az állandó kérdést nem minden kor veti fel ily élesen és leplezetlenül; mások a szavak, más a beállítás, mások a körülmények. Ott, ahol tisztán a filozófia marad a viták tárgya és kerete – mint a XIII. század harcaiban – vagy ahol kizárólag a felvilágosodás és a kabbala a szóvivők, ritkán jutnak el a végső probléma megfogalmazásáig, a fájdalom fészkéig, a lényegig. És abban, hogy a XVI–XVII. század vitázói többnyire mégis tudatában voltak ennek az alapkérdésnek – abban csakugyan a renaissance éberén tudatos és minden ellentétet kiélező szellemét kell látnunk.

A felvilágosodott és szabadelvű korok nemzedékei mindig jobban értették és méltányolták a reformátorokat, a felvilágosultakat, az optimistákat. A mi mai nemzedékünk, azt hiszem, jobban vonzódik a misztikusokhoz és lemondókhoz – *s ezért* nem lesz tárgyilagos a megítélésükben. Ennek az okát most nem kutathatjuk. Az a két zsidóság, mely e korszakban egymással szemben áll, egymástól nagyon távolinak is látszik. A felvilágosultak és a misztikusok zsidósága nemigen értheti meg egymást. A felvilágosult mozgalomnak olyan elődei vannak, mint Elia Delmedigo – és szellemének útját nyomon követhetjük Azarja de Rossitól, az orvostól és történészről (1513–1578) vagy Abtalon Modenától, a humanistától (1529–1611) Leon da Modenáig (1571–1648) és Simone Luzzattóig (1580–1663); ugyanennek a szabad reform-iránynak képviselői Delmedigo József, a természettudós-filozófus, Descartes kortársa (1591–1655) és Cardoso Izsák (1615–1680). Ellenfelei a kabbalának, a misztikus tanoknak, melyeket történeti érvekkel cáfolnak, józanabb, haladó zsidóságot és félig-meddig racionális vallásbölcseletet kívánnak; legszélső kilengése ennek a szellemnek épp Leon da Modena mantovai rabbi írásaiban jelentkezik – aki már reformálná, egyszerűsítene vagy elhagyná a zsidó ünnepek, szokások és törvények jelentékeny részét. Majdnem mind a Talmud és a Talmud utáni hagyomány ellen fordulnak, mint amely félreértette és megbénította a zsidóságot; a Bibliához való visszatérés címén pedig az újabb kor ésszerű elveihez szeretnék alkalmazni a vallást. Velük szemben áll a borús misztikusok és kabbalista látnokok növekvő áradata, mely a XVI. század vége felé már a Keletről, Vital, Lurja, Saruk és Cordovero iskolájából nyeri főerejét: az új kabbala apostolait, Azarja da Fano-t (1548–1620), Izmael Valmontone-t, Elija Marchiano-t, Gedalja ibn Jahiát, Berachja da Modenát s Azarja de Rossi ellenfeleit, a pesaroi Finzit, a két Provençalt és másokat. Ez a két tábor,

melynek körvonalait a XV–XVI. század szenvedélyes hitvitáinak tüzenél láttuk kibontakozni, 1600 körül már szinte szervezeten vonul fel egymással szemben. Lappangó harcuk ott kísértett már Elia Delmedigo és Aleman (Pico della Mirandola kabbalista tanítója) korában, ott a Molcho máglyája körül; és Katzenellenbogen, Provençal Mózes vagy Basula vitáiban éppúgy benne parázslott, mint Leon da Modena kissé zavaros, kissé cinikus röpirataiban. Dülödre ez a harc nem jutott, nem juthatott, valószínűleg nem is fog jutni soha; különböző korszakok – a zsidóság külső helyzetéhez és belső hajlamaihoz képest – más és más választ adnak, más és más csoportnak adnak igazat; s ha a Sabbatai-mozgalomban egyidőre a misztikusok kerültek felül, a XVIII. század elején viszont a felvilágosultak vezettek. A chaszidizmus még alig bontakozott ki a Keleten, mikor a Nyugat már meghajolt Mendelssohn előtt. A nyugati reform gondolata végighúzódik az egész XIX. századon, de bizonyos, hogy nem jelentette a végső álláspontot, és nem az egyedüli utat, melyen a zsidóság járni fog.

IV.

Salomone Rossi, a mantovai udvar zsidó muzsikusa ennek a viharos szellemi légkörnek egyik tüneménye, s az ő működése olyan jelenség a reformmozgalom történetében, amely emlékezetes históriai eredményszámba mehet. Szinte törvényszerű tünet, hogy a muzsikos, aki ilyen forrongó talajból nő ki, épp mint *reformátor* emelkedik nagygyá és jelentékennyé. Családja azok közül a nagy múltú olasz zsidó családok közül való, amelyek büszkén őrizték a tradíciót, hogy őseik, az „Adumim”, a Palesztinából Rómába hurcolt és Titus diadalmenetében részt vett judeai foglyok sorából kerültek ki. (Rajtuk kívül, mint általában ismeretes, a degli Adolescentoli, del Vecchio vagy Gallico, de Pomis és degli Piatelli családokban maradt fenn hasonló hagyomány.) Ugyanebből a családból származott a polihisztor Azarja de Rossi is, aki ily módon kétségkívül rokona Salomone-nak. A muzsikos életéről kevés adatunk van; akik vele részletesebben foglalkoztak, mint Eduard Birnbaum („Jüdische Musiker am Hofe zu Mantua 1542–1628”, in: *Kalender der österreichisch-italienischen Union*, Wien, 1893) és Paul Nettl (*Alte jüdische Spielleute und Musiker*, Prag, 1923), jórészt feltevésekre vannak utalva. 1587-ben már udvari szolgálatban áll Vincenzo Gonzaga alatt mint zenész és énekes. Nővére vagy húga énekesnő az udvarnál; ő az, akit „Madama Europa” néven csodált és bálványozott az észak-olaszországi zenészvilág, főként a *nuove musiche* rajongó fiatalága; ő az, aki Monteverdi nagy operáját, az „Arianná”-t diadalra viszi

1608-ban. Fia, Anselmo, egy motettájával tűnik fel tíz évvel később. Salomonnak egy közeli rokona, Carlo, szintén az udvarnál él; 1620 körül pedig egy Matteo Rossi nevű énekes áll a mantovai herceg szolgálatában; ez utóbbiról azonban nem állapítható meg, rokona volt-e.

1608-ban Francesco Gonzaga herceg menyegzője alkalmából nagy zenés ünnepélyt rendez az udvar; ekkor mutatják be Monteverdi új operáját, és június 2-án Guarini komédiáját, az „Idropicá”-t, melybe zenés közjátékokat fűztek: úgynevezett intermédiúmok, aminőket káprázatos pompával volt szokás előadni az itáliai udvaroknál. Monteverdi a prólógót komponálja meg, Rossi az első intermédiúmot. Ránk maradt egy szemtanú leírása erről az ünnepségről: „A kardinálisok és hercegek, a követek és a meghívott hölgyek elfoglalták helyeiket – írja –, felharsant a szokásos trombitajelzés, s mikor harmadszor fújták meg, a roppant függöny egy pillanat alatt eltűnt. A színpadon három, csalódásig hű, sűrű felhő lebegett, alattuk zajló hullámok torlódtak, melyekből lassankint egy női alak bukkant fel: Manto volt az, Mantova legendás megalapítója... Most elérte egy kis sziget partját, és ott a nádasban énekelni kezdett...”, s hasonlóképpen folytatódik is. Látható: a barokk színpadművészet itt a maga első diadalait ünnepli, s egyben frigyét az új műfajjal, az operával. Talán az itt való közreműködésével nyerte el Rossi a hercegek kegyét; tény, hogy Francesco nagy jóindulattal volt hozzá. 1612. február 18-án halt meg Vincenzo Gonzaga, utódja, Francesco pedig már 9 nappal később, február 27-én rendeletet ad ki, melyben Rossit feloldja a sárga folt viselése alól; amiből kiviláglik, hogy huszonöt éven át mint udvari muzsikusnak is hordoznia kellett barettnél a zsidó-jelet. Új privilégiumát azután Ferdinando is megerősíti (1619. június 22-én). Még egy érdekes rávonatkozó dokumentum maradt fenn. Mirandola herceg 1612 szeptemberében levélben kéri meg tanácsosát, Annibale Chioppiót, hogy Rossit és társaságát hívja meg az udvarhoz. Birnbaum ebből a kifejezésből: „és társaságát” (e la sua compagnia) azt következteti, hogy Rossi valamilyen operai vagy zenekari társulat élén állott. Ha hitelt adunk annak a szóbeli hagyománynak, amely szerint Rossi a rabbi címet is viselte – bár rabbi állást kétségkívül sohasem töltött be –, valószínűtlennek tűnik, hogy vele kapcsolatban színtársulatot emleghessenek. Azonkívül meg kell gondolnunk, hogy Rossi az udvar alkalmazottja volt, tehát legfeljebb a zenekar élén állhatott mint karmester, vagy muzsikusoknak valamilyen társaságát vezethette, de egyebet aligha.

Számos szerzeménye ismeretes: egy kötet kanzonetta (1589), hat kötet madrigál (ötszólamúak: 1600, 1602, 1603, 1610 és 1622, négyszólamúak 1614), négy kötet sonata és sinfonia, vagyis e szavak mai értelmében: hangszeres darab, táncokkal vegyest (*Sinfonie e Gagliarde*, etc., 1607, 1608, *Varie*

Sonate, Sinfonie, Gagliarde, etc., első, elveszett kiadása 1613; és *Varie Sonate, etc.*, 1622). Az 1617-ben kiadott – valószínűleg színre is került – „Maddalena” című egyházi zenedrámában, melyet Monteverdi, Effrem és Al. Guivizzani komponálnak, ő írja az egyik tánckart. Az utolsó esztendő, melyből adatunk maradt róla, 1628. Ekkor jelennek meg két énekhangra írt madrigalettoi Velencében (13. műve). Hat évvel előbb még hegedűs az udvari zenekarban, 383 lírányi, tehát nem jelentéktelen fizetéssel. A 20-as évek végén nyomavész; munkáit egy ideig még kiadják, de ő maga, úgy látszik, ekkor már nem él.

—V.

E nagy termékenységgű muzsikus művei közül különösen két gyűjtemény érdemel nagyobb figyelmet. Egyik az a munkája, mellyel a zsidó reformmozgalmat kívánta szolgáltni. Címe ez:

Ha-sirim aser li-Selómó. Venezia 5383. Salmi e cantici ebraici. 28 composizioni a 3, 4, 5, 6 e 8 voci di Salomone Rossi Ebreo mantovano. Venezia 1623.

Ezt a 28, helyesebben 30 karkompozíciót, melyeket Naumbourg és d'Indy 1877-ben Rossi válogatott munkái között újra kiadtak Párizsban, a zeneköltőnek Sullam Mózes pártfogójához intézett dedikációja és Leon da Modenának a zsinagógai énekről szóló kis tanulmánya vezeti be. Maga a tanulmány régebbi, még 1605-ben készült, és itt csak mint ajánlólevél, de egyúttal mint manifestum is szerepel. A templomi ének reformját, úgy látszik, a felvilágosodottak vezére kezdeményezte, és Rossi talán csak később, élete alkonyán fordult a zsidó templom felé. (Leon da Modena bevezető szövege szerint Rossit „nem kedvetlenítette el hitfeleinek zenei közömbössége. Istenbe vetette bizalmát, napról napra gyarapítva a zsoltárok, himnuszok, énekek számát. A hívek akkor már énekelni akarták műveit”, a hitközség vezetősége rábírtá, hogy adja ki, „eddig ismeretlen távlatot nyitva hitfelei számára”. Leon da Modena maga is minden befolyását latba vetette ez irányban. „Adjatok hálát, testvéreim, az Úrnak, e szép muzsikával szentélyeinkben az ünnepeken... Meg vagyok róla győződve, hogy ez a mű megjelenésével elterjeszti Izraelben a jó, rendezett és az Örökkévalót dicsérni méltó zene ízlését. Lesznek közöttünk, akik ellenségei lévén minden haladásnak, proskribálni akarják majd ezt a hasznos újítást, melyet szellemük nem fog fel.” Ezeket egy régebbi iratára figyelmezteti, melyben bebonyolította, hogy semmiféle hagyomány nem tiltja a művészi karének bevezetését templomainkba.) Az sem lehetetlen, hogy maguk a Rossi-szerzemények is régebbi időbe nyúlnak vissza, és hogy Rossi régóta tervezte

a zsidó templomi ének reformját, részben a XVI. századi, részben az új olasz egyházzenei stílus eredményeinek felhasználásával. A *Salmi e cantici* harminc megkapóan szép, 3–8 szólamú kartétele ugyanis Palestrina, Gagliano és az ifjabb Gabrieli tömör és fénylő karstílusában készült, két helyen (Adón ólam, Kedusa) nyilvánvalóan zsidó melódiák felhasználásával. Hogy nem az Énekek énekéhez kapcsolódik, hanem a zsidó istentisztelet énekes anyagához, s hogy a héber cím (...*aser li-Selómó*) nyilván Salomone Rossi nevére utaló játékos célzás: talán nem is kell külön kiemelniük. Eredménnyel járt-e az ajánlólevél melléklése? Vagy Rossi héber kórusait talán már régebben is énekelték a zsinagógákban?¹⁷ Nem tudjuk. Az a tény, hogy kiadták, inkább ezt a feltevést igazolja. A zsidó művelődéstörténet számára mindenesetre ez volt az a munka, mely Rossi nevét megőrizte.

Másik legjelentékenyebb s egyenesen határjelző műve: a szonátái. Említetük, hogy a *sonata* műfajnév e korban nem jelent semmi határozott formát, csak annyit, hogy hangszereken játszott darab, tehát nem énekes szerzemény, nem *cantata*. 1600 körül az ünnepélyesebb jellegű, reprezentáns darabokra inkább a *sinfonia* jelzés van használatban, s a hangszeres *canzone* épp ez időben kezd önálló, tagozottabb formát ölteni, hogy azután belőle alakuljon a tulajdonképpeni szonáta-képlet. *Canzone*, *sinfonia* és *sonata* most már alapjában egyesülnek közös név alatt; és épp Rossi egyike a legelsőeknek, akik e kibontakozó műfajra a *sonata* megjelölést alkalmazzák (Croce 1580, A. Gabrieli 1586, Gussago 1608, A. és G. Gabrieli postumus, 1615, Rossi 1613). A hangszeres irodalom voltaképp most van megszületendőben Európa-szerte; a lantmuzsika már régóta virágzik, de a hegedű még friss találmány, az orgona-, viola- és zongoramuzsikát ekkor kezdik módszeresen művelni. A hangszerek kezelésében teljesen új műfajt és új utat jelent a 2 hegedűre és kísérő-basszusra írt *triószonáta* megteremtése. Az instrumentális zene történetében itt új fejezet kezdődik; és ennek a műfajnak kezdeményezője, megteremtője Salomone Rossi: ő az, aki az 1613-ban megjelent *Varie sonate* kötetben először tett közzé triószonátákat. (Követte Merula, két évvel utóbb.)

A gyűjteményekben egyébként *canzonek*, *sinfoniák* és *sonaták* mellett nagy szerep jut a stilizált tánczenének: *gagliardák*, *correnték*, *brandók* sorakoznak

---

¹⁷ Hogy ilyen nagyigényű művek valóban előadásra kerülhettek az akkori olasz zsinagógákban, érdekesen bizonyítja Giulio Morosini leírása a velencei spanyol zsinagóga 1628-i énekes ünnepi istentiszteleteiről, melyeken Leon da Modena karmagyi vezetése alatt héber kórusművek hangzottak fel kettős énekkaron, zenekari és orgonakísérettel. Lásd E. Werner közlését, *Hebrew Union College Annual* (Cincinnati), 18 (1943/44), 414–415.

itt, köztük egy „török gagliarda” meg egy *Passeggio d'un balletto*, három vagy öt hangszerre (1607).

Megkap és meglep az a mély, vallásos komolyság, mely mindezekben a műveken – mint Rossi madrigáljain is előmlik: egy új, küszködő nemzedék s egy magába fordult költő tragikus komolysága ez. Szenvédélyes pátosz, ünneplés és fájdalmas deklamáció, szélesen ívelő dallamosság, melegen lüktető formák. Ahol Rossi azokhoz a régi olasz dallamokhoz fordul, melyeknek – jórészt rögtönzött – kidolgozásából épp ekkor új szerkezetek voltak keletkezőben: a *Ruggiero* és *Romanesca*-dallamokhoz, melyekre a XVI. század olasz hősdalait énekelték, a népszerű *Bergamasca*-tánchoz (melyet már Shakespeare emleget a „Szentivánéji álom”-ban), a *Tordiglione*-dallamhoz, a „Tenore di Napoli” néven ismert vagy a „Porto celato” és a „Tanto tempo hormai” szöveggel elterjedt népies melódiákhoz, ahol tehát a szonátát dalvariációk sorozatából építi fel, kissé lankadtabb az invenciója, de tudása és dologbeli készsége itt sem hagyja cserben. A forma kitágításában egy további lépést is megtesz: a canzone-szerű s a variációs szonáta mellett megjelenik művében a *Sonata in dialogo* típusa is (1613), egyike a hangszeres monódia első emlékeinek, s egyben „talán az első versenymű”, mint Nettl írja, ahol „az énekes monódia stílusa egyenesen hangszeres recitativvá formálódik át”. Az új stílust, melyben egyetlen énekhang, egyetlen dallamvonal jutott vezető szerepre, így Rossi vitte át a hangszerek birodalmába – s egyúttal ő az első, aki ebben a munkájában megkísérli a múlt zenéjével való kiegyezést. Történelmi kiegyezést, az új eredmények birtokában.

Ez Rossi Ebreo jelentősége. És aki az elmondottakból némi képet nyert működéséről, annak el kell ismernie, hogy Leon da Modena tanítását, a felvilágosultak elveit akkor s azóta ezerszer megcáfolhatta a történelem – de a Rossihoz hasonló jelenségekben és jelenségekkel mégis győztek, ha talán ezek is a legnagyobb győzelmeik. Mert Rossi, a zsidó muzsikussal, a szabad alkotóművész, az európai zenetörténet büszkesége, az európai zene egyik diadala volt, s az is marad.

([1926] / 1948)

Magyarországi zsidó dallamok

I.

A XIX. század egyik legjelentékenyebb kulturális eredménye a tudományos népdalkutatás megteremtése. Az úttörők felismerték, hogy minden nagy, teremtő, organikus kultúra a népi kultúra energiájából épül; s hogy a népnek mint organikus egésznek, elsőrangúan fontos szellemi megnyilvánulása az ének. Amikor tehát a népdalgyűjtés és népdalkutatás megindult, vele az egyes nemzetek kulturális munkásságának egyik legfontosabb ága született meg. Igaz, mikor a tudósok figyelme a nép kultúrája felé fordul, többnyire azt jelenti, hogy az a kultúra már pusztulóban van; ilyenkor mintha épp az illető nemzet ösztönös akarata volna, hogy ennek a pusztuló erőnek legalább maradékát megmentse a maga számára. A zsidó kultúrában sokszorosan bonyolult a népi ének kérdése, hiszen itt olyan közösséggel van dolgunk, melynek csak elenyésző mértékben van vagy egyáltalán nincs parasztsága; márpedig majdnem mindenütt, de főként az olyan kultúrákban, melyek nem a lakosság minden rétegét magukban foglaló nagy egészekként alakultak ki, tehát Kelet-Európában, a paraszt az a teremtő faktor, melyből a népdal kultúrája kiindul. A régi zsidó énekben mindenesetre dominálnak kellett lennie a népi elemnek; ezt megerősíti az új zenei kutatás, melynek legjelentékenyebb képviselője Abraham Zevi Idelsohn jeruzsálemi professzorban akadt. Idelsohn, aki a régi zsidó kultúra ősi területén kutatott, eddig négy fontos gyűjtőmunkában számolt be zenei gyűjtéséről. A négy kötet címe a következő: *Gesänge der jemenischen Juden*, 1914; *Gesänge der babylonischen Juden*, 1922; *Gesänge der persischen, bucharischen und daghestanischen Juden*, 1922; *Gesänge der orientalischen Sephardim*, 1923. – Bizonyos, hogy Idelsohn a legszámottevőbb tudós, aki eddig a régi zsidó ének kutatásában feltűnt. Nem is akarjuk érdemeit kisebbíteni, mikor rámutatunk, hogy bizonyos vonatkozásokban túlzottan közömbös vagy elfogult. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez az elfogultság érthető, hiszen, mint már 1912-ben (az *Ost und West* című folyóiratban) írja, ő a régi, közös zsidó hagyományt keresi, számára minden egyéb másodrangú vagy jelentéktelen. Jelentéktelennek tűnik tehát fel előtte a zsidó éneknek minden olyan rétege, melynél asszimilációt állapít meg: a nemzeti elemnek, az egyes orszá-

gok népi zenéjének – vagy rosszabb esetben nem is népi zenéjének – behatolását a zsidó énekbe. Tény, hogy ilyen behatolás minden ország zsidóságában észlelhető; hogý, mint Idelsohn legutóbb a Guido Adler szerkesztésében megjelent *Handbuch der Musikgeschichte*-ben közzétett tanulmányában említi, az úgynevezett zemirósz-dalok majdnem mindenütt a környező népzene befolyása alatt alakulnak ki; úgy látszik, minden, ami nem szigorúan lerögzített, ami fluktuáló, az hajlamos más népi zenének a befogadására. Bizonyos, hogy ami így az egyes országokban létrejön, az nem adja vissza az ősi, közös zsidó tradíció szellemét, de hoz helyette valami újat, teremt valami eddig nem ismertet, amit nem dobhatunk félre Idelsohnnal közömbösen vagy megvetéssel, épp mert dokumentuma a zsidóság új emberi elhelyezkedésének Európában; mert nem kevesebbet reprezentál, mint a nemzetek szerint megoszlott és külön-külön gyökeret vert zsidóságot.

Ezért talán nem lesz érdektelen, ha ma olyan dallamokkal foglalkozunk, melyeknek épp az a megkülönböztető lényege és fontossága, hogy csak egy-két ország, elsősorban Magyarország határain belül terjedtek el, részben pedig, megállapíthatólag, idevalók. Meg kell vallanunk, hogy ez a terrénum meglehetősen járatlan, hogy a kutató lépten-nyomon akadályokba és egyelőre megoldhatatlan problémákba ütközik; sok az ingovány, sok a hipotézis. De talán épp ezért ideje, hogy ez a munka egyszer megkezdődjék. Bizonyára lesz idő, amikor sokkal nagyobb és biztosabb apparátus birtokában, rég túlhaladottak és primitívnek fog látszani minden hasonló próbálkozás. De ez éppen arra ösztönöz, hogy az alapokat mielőbb lerakjuk.

(A dallamok előadására Csillag Lipót főkántor úr vállalkozott, aki énekesnél egyenesen rendkívüli aszkézissel mondott le erre az alkalomra minden hatásos énekprodukciónról.)

II.

Íme, mindjárt az első probléma. Képzeljünk el valami olyan szellemi madártávlatot, melyből egyszerre áttekinthetnők mindazt, amit Magyarországon zsidók zsidó dallamok gyanánt énekelnek. A felosztás első pillantásra mintha magától adódnék: elsősorban a *templomokban* énekelnek, félig-meddig hagyományosan megrögzített dallamokat, melyeket a kántorok rögtönzésesei esetleg módosítanak; énekelnek másodsorban *otthonukban*, egyes házi szertartások alkalmával, meg nem rögzített dallamokat, melyek családonként vagy vidékenként szállnak apáról fiúra (ide tartoznak a zemirósz-, a havdala- és a széder-dalok); végül pedig énekelnek templomon és házi szertartáson kívül is:

népdalokat, *gúnydalokat*, *alkalmi énekeket*, magyarul, zsargon nyelven, elvéte héberül is. Ez a hármash felosztás látszik tehát a legvalószínűbbnek. Kultúr-történeti kutatás számára valóban ez is volna a leghelyesebb. Csakhogy éppen zenei szempontból nem állja meg a helyét. Dallamok szempontjából más megkülönböztetésnek van helye: az egyes rétegek egymásba folynak, mások más törvény szerint válnak el egymástól. Alapkülönbség gyanánt egyelőre ne is régibb és újabb rétegről beszéljünk, mert ez is nagyon ingadozó elhatárolás; hanem fogadjunk el olyasmit, ami a dallamok lényegébe vág. Vannak recitáló, szabad tempójú, hol meggyorsuló, hol meglassúdó, szabadon cifrázott, nyújtott és rövidített melódiák. Ezek a *rubato-dallamok*. Vannak viszont, melyek szabott tempóban folynak, cifrázásuk (vagy, amint nevezni fogjuk: kolorálásuk) ritkább, táncszerűek, de szöveghez alkalmazkodók; ezeket nevezzük így: *tempo giusto-* (vagyis szabott tempójú) *dalok*. Mennyire alapvető ez a különbség, kitűnik a Bartók és Kodály gyűjtötte erdélyi dallamokból, ahol ugyanez a megkülönböztető vonás követhető végig, s ahol szinte élesen elhatárolja a legrégebb anyagot az újabbtól. Mindegyik típusnak külföldi rokonságát is megpróbáljuk illusztrálni egy-két megfelelő dallammal.

III.

Lássuk először a recitáló típust, ezt a régi réteget. Fő jellemvonása, amint már említettük, a szabad tempó (*rubato*), a beszélő ének (*parlando*), a szabad cifrázás és kevés hang használata. Az úgynevezett *kolorálás-ról* itt meg kell jegyeznünk valamit. Dallamok kolorálása, kiszínezése, körülírása az európai műzene történetében évszázadokon át az előadóművészet külön, uralkodó fontosságú ágát jelentette, nemcsak az énekekben, hanem a hangszerek irodalmában is. A XVI. és XVII. században egész könyvtárra megy azoknak a műveknek a száma, melyek csak a kolorálás mesterségét tanítják (Ortiz, Ganassi, Bovicelli). Ez a művészet tehát nemcsak a keleti népzeneben otthonos, nemcsak a régi magyar, orosz, zsidó, arab, indus, egyiptomi, cigány zenében volt és van meg, hanem a legtöbb európai nép zenéjében is; nyomát mutatta az európai műzene évszázadokon át, mikor *rögtönzött* kolorálás követelt énekestől és zenekari játékostól egyaránt. A zsidó kolorálásra vonatkozólag fel kell itt említenünk, hogy, amennyire a magyarországi zsidó dallamokat ismerjük, úgy látszik, lényeges különbség van a kántorok mesterkedő koloratúrái és a népi kolorálás között; ahogy a cigányzene cifrázásai és a régi erdélyi ének ornamentikája között is igen nagy a távolság. Ennek számunkra

az a praktikus oka is számításba jöhet, hogy az egyszerű énekes nem próbálkozik nyaktörő produkciókkal, hanem másutt keresi a kifejezés erősítését és színezését. Hallgassunk meg előbb egy egyszerű recitáló dallamot; Szabolcs megyéből való (valószínűleg régi) széderdallam:

1. Ho lachmo anjo

Ennek a dallamnak egész menete öt hangra épül, pentatonikus; egész első részében csak három hangot érint, a másik kettő (egy átmenő hanggal) csak a végén jelentkezik. Ez az ötfokú skála szintén közös vonása a régi népzéneknek; nyomai vannak Kínában, a régi kelta és a régi görög zenében, s ma még felbukkan Erdélyben és a skandináv népeknél. Meg kell itt jegyeznünk egy alapvető különbséget a magyar és a zsidó dallamok között. A magyar népdal egyik jellegzetessége, hogy uralkodó eleme a dallam; a szöveg kopik, cserélődik, változik, vándorol. A zsidó énekek túlnyomó részének nincs meg ez a szabadsága, itt a szöveg liturgikusan kötött – minthogy többnyire vallásos népekről van szó –, szigorúan meghatározott. Itt a dallam az alárendeltebb, az cserélődik alakul, morzsolódik, változik.

A most hallott dallamnál komplikáltabb két másik rubato-dallam. Mindkettő az ország északkeleti megyéiből való Kino-dallam, a gyász-időre való siralmas ének. Az elsőnek szövege „Ecboajszej soflu va-asijanszág noflu, aujo” stb., a másodiké: „Im tauchalun noszin pirjom, aneláj tipuchim, aleláj lij” stb. Figyeljük meg az elsőnek jellegzetes zárófordulatát. A másodiknak kezdőmotívuma tót népdalokban fordul elő, de megvan már Diego Ortiz spanyol theoretikus 1550-ben megjelent *Trattato del glosas*-ában, a hangszeres kolorálás példái között.

2. Ecboajszej soflu

3. Im tauchalun noszin pirjom

A kolorált típusból szeretnénk itt többfélét bemutatni. Az első egy szefard dallam; Szarajevóból való, de talán máshol is éneklék, a papi áldás, a „Jebarechecha” szövegére, meglehetősen elnyújtva, cifrázottan:

4. Jebarechecha

Azok közül a dallamok közül, melyeket az egész európai zsidóság ismer, sok templomi dallam tartozik ide; egyiket, az őszi ünnepeken szokásos Kaddis

dallamát legújabbán Maurice Ravel francia zeneszerző írta le és harmonizálta meg (*Deux mélodies hébraïques*); ebből a dallamból, melyet mi is jól ismerünk, idézzük itt a legjellegzetesebb részt:

5. Kaddis

Hogy most emellett a régi, népies kolorálás mellett a kántori kolorálás részben rokon, részben merőben idegen irányáról is képet nyerjünk, hallgassunk meg egy ilyen kántori dallamot, a „Móauz cur” ének egyik versszakára:

6. Róausz szóvó

Hogy magukba az általánosan elterjedt dallamokba ilyen kolorálás nem tudott egyszer s mindenkorra beköltözni, az természetes.

Karakterisztikus egy elterjedt szukószí dallam, mely már átmenetet jelent a tempo giusto-típushoz. Van többek között egy érdekes vonása, melyben régi magyar (és régi nyugat-európai) dallamokkal találkozunk: ez az úgynevezett „fríg” zárlat (itt csak „fríg menet”). Nevét onnan nyerte, hogy a frígnek nevezett ősi egyházi skálának volt a jellegzetessége; abból áll, hogy a hangsor második fokát, mely az alaphangra ereszkedik, leszállítják egy félhanggal; például f–e–d helyett: f–esz–d. Ezt a menetet különben már hallottuk az imént, egyik sirató-dallamban.

7. Haudu

IV.

Következzenek most a tempo giusto-dalok példái. Először még az átmeneti típust illusztráljuk egy távoli dallammal; jemeni zsidó népdal és Idelsohn gyűjtéséből való. Szövege az Énekek éneke egyes verssorainak szabad parafrazisa; tehát – ezt hangsúlyoznunk kell, mert feltűnő és jelentős – nem liturgikus, hanem lényegében szabad világi szöveg. Megint magyar rokonságra kell utalnunk: a dallam visszatérő kadenciája egyes régi magyar siratók fordulatával rokon. Ilyen jellegzetességek talán közös keleti vonásokra mennek vissza, melyek, úgy rémlik, a kolorálás praxisa révén bejutottak a régi európai műzenébe is.

8. Jemeni dal

A magyarországi zsidó dallamok közül sokat sorolhatnánk fel ennek a típusnak, s még inkább a teljesen szabott ritmusú dallamoknak példájaként. Ilyen például egy Hammavdil-dallam Békés megyéből:

9. Hammavdil

De idetartoznak azok a különös dalok is, melyek a magyar dallamok átvételéről tanúskodnak; részben tisztán, részben korrumpáltan és összekeverten kerülnek át ezek a melódiák, megtoldva vagy megrövidítve, hozzájuk pedig héber szöveg kerül. Ilyen a következő három zemirósz-dallam, érdekes és szép képviselői ennek a magában álló magyar-zsidó énektípusnak. Az első Zemplén megyei:

10. Zempléni zemirósz

Ennek is, a következőnek is megvan a magyar alaptípusa és rokonsága. A második Szatmárból való:

11. Szatmári zemirósz

Legegyszerűbb a harmadik, melyet éppúgy különféle szövegeken énekelnek, amint az előbbi kettőt. Ez Pest megyéből, Ceglédre került, de valószínű, hogy más vidéken is ismerik:

12. Ceglédi zemirósz

Figyeljünk meg – épp ezzel a csoporttal kapcsolatban – néhány jellegzetes templomi fordulatot – részben ismertek a külföld zsidó liturgiájában is –, melyek érdekes rokonságot mutatnak régi magyar dallamok fordulataival, s melyek meghonosodtak templomon kívüli énekekben is – ha ugyan nem éppen kívülről jöttek a templomba. Bemutatunk itt hat ilyen dallamos záradékot, vagy kadenciális fordulatot, valamennyit templomi énekekből:

13. 6 záradék

Érdekes fajtája a tempo giusto-daloknak az, amelyikre nem jut több szöveg. Például egy Lecho-daudi-dallam refrénjének végén, ahol a szöveg már befejeződött, de a dallam tovább folyik, és ilyen módon valóságos szöveg nélküli

„Nachgesang”, jubiláció, szinte táncdallam lesz belőle. Ez a dallam felvidéki, tán lengyel-zsidó eredetű; Sárospatakon énekelték a chaszidok:

14. Sárospataki Lecho daudi

V.

Mielőtt befejezésül néhány népdalt mutatnánk be, meg kell emlékeznünk a dalok egy sajtószerű fajtájáról. Ezek, úgy hisszük, nem zsidók, vagy legalábbis nem mind zsidók. Régi magyar énekgyűjtemények jegyezték fel őket, és mi talán legtalálékosabban zsidózó, *júdaizáló dallamok*-nak nevezhetnők. Egyelőre háromról számolhatunk be. Egyik a sárospataki főiskolai könyvtár 514. számú kéziratából, egy 1798-ban összeírt diák-melodiáriumból való (240. l.). Címe: *Sidó Mars*. Szövegét nem jegyezte fel az énekgyűjtemény írója. Ritmizálva nincs, egyforma korálszerű kóttakkal van leírva, kulcs és előjegyzés nélkül, Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyvének (s más rokon kéziratoknak) módjára; de ez az írás még Pálócziénál is fogyatékosabb, mert csak egyféle értékű kóttával él. Ritmizálása tehát, melyet most hallani fogunk, önkényes, mert csak valószínűség és analógia nyomán történhetett.

15. Sárospataki „Sidó Mars”

Tóth István fülöpszállási, később izsáki reformista kántor 1832 és 1843 között írta össze „Ariá”-it; kézírata a Tudományos Akadémia könyvtárában van. Ebben a kéziratban két zsidózó vagy zsidócsúfoló dallam akad. Egyik (70. old., no. 132: „Sidó Abc”) az Alef-bész betűit ismételteti, meglehetősen német dallamra. Érdekesebb a másik (122. old., no. 91), mely magyar népdal melódiájára héber és zszargont imitáló szöveget zagyvál össze. Ez a szöveg így hangzik: „Salem lakem hajismi, leku, teku besalem. Beresith bóró e.¹⁸ et hasama vehárec, becalménu kidmutino cum litteris biklam. Pakda, pekde, pikde, pukda, cum litteris biklam. Pikolet, pokelet, cum litteris biklam.” (A refrénnek még fonetikus értelmét sem tudom.) Figyelemre méltó, hogy a héber szavakat szefárd kiejtés szerint írja. A hangismétlő rész kétségkívül a kántorok recitativóját gúnyolja ki:

16. Tóth I.

---

¹⁸ Ti. e[l] / e[lohim]. – (A szerk.)

Talán nem lesz érdektelen, ha megemlítyük, hogy az efféle zsidózásokról hosszú ideje tud már a zenetörténet. „Zsidótánc” már egy XVI. századi koppenhágai kéziratban akad; Hans Newsiedler, a pozsonyi származású német komponista, 1544-ben kiadott *Ein new künstlich Lautenbuch*-jában közöl egy fantasztikusan furcsa és groteszk „Judendantz”-karikatúrát, Wolf Heckel 1562-ben ad ki *Lautenbuch*-jában egy sokkal szelídebb és egyszerűbb „Judentantz”-ot. Andrea Gabrielinek, a XVI. század nagy velencei komponistájának egy *Mascherata*-jában játszik szerepet a zsidózó stílusjáték, Filippo Azzaiolonak egy 1569-ben kiadott villotta-gyűjteményében akad egy „Ebraica”. Ezt az irodalmat tehát épp az a század teremti meg, mely elsőnek fordult az egzotikus témák, például a magyar táncok felé. Orazio Vecchi, a XVI. század végének jelentős muzsikusalakja, 1597-ben írt „Amfiparnasso” című madrigál-komédiájában a Tóthéhoz hasonló zagyva nyelven szólaltatja meg a zsidókat. Arról van ugyanis szó, hogy a nemes úrfi szolgája elmegy kölcsönt kérni a zsidóktól, ura számára; de szombat van, és a zsidók a templomban gyűltek össze. Mikor a szolga itt kezdi őket zaklatni, felháborodva és szitkozódva utasítják vissza. Ebből groteszk jelenet támad: két kórus (egyik a szolga, másik az imádkozó zsidók képviselőiben) civakodik egymással rikoltozva. A zsidók héber-zsargon zagyvalékokt kiabálnak. A zene mindvégig mozgalmas, friss és ötletes. Adriano Banchieri, a XVI. század végének és a XVII. század elejének, ennek a forrongó és viharos korszaknak, érdekes kísérletezője, a „Barca de Venezia per Padova” című madrigaleszk darabjában (1605) szólaltat meg zsidókat. Itt nagyobb társaság utazik hajón Pádua felé, s a társaság tagjai – közöttük két Páduába utazó olasz zsidó – színes kórusok keretében jutnak szóhoz. A Rathgeber-féle augsburgi *Tafel-confect* című dalgűjtemény (1733–1737) egy „Juden-Leich” című groteszk zenei karikatúrát közöl. Az újabb irodalomból Strauss Richárd „Salome”-jének zsidó-quintettjét említhetjük fel; Muszorgszkij az új orosz zene megteremtője, „Egy kiállítás képei” című zongorasztijében „Goldberger Sámuel és Smule” címmel illusztrálja zsidós motívumokkal két orosz vagy lengyel-zsidó dialógusát. (Az ilyen júdaizáló zenei dokumentumokat legújabban Paul Nettl zenetörténész említi fel *Alte jüdische Spielleute und Musiker* című érdekes könyvében [Prága, 1923]; kár, hogy Vecchit és Banchierit nem ismeri és nem méltatja.) Nem tartozik szorosan ide, de talán itt említhetjük meg, hogy a XVII–XVIII. század német oratórium- és passiókomponistái is határozott zsidó színt akartak adni a passiókban szereplő zsidó kórusoknak; ezt pedig olyan módon juttatták kifejezésre, hogy ezeket a zsidó „turbák”-at („turbae” névvel jelölték a drámai kórusokat), roppant idegességgel, presto tempóban deklamáltatták. Ennek a

különös praxisnak nyomai mutatkoznak Bach „János-passió”-jában is, ahol a zsidók egyik kórusát így deklamáltatja: „Wir – wir – wir haben keinen König, – wir haben keinen König, – keinen König, denn den Kaiser!”

VI.

Befejezésül néhány népdalt szeretnénk bemutatni. Egyiknek (helyesebben kettőnek) magyar szövege és magyar dallama van. Purimi dal Ahasvérusról; Kiskunhalason és Félégyházán énekelték ezzel a két dallammal, és Csillag Lipót úr gyűjtéséből való. Az első dallam régiesebb, és hangneme a dór hangnem, régi egyházi és népi énekek hangneme:

17–18. Ahasyérus

Itt dallam-átvételtől, legfeljebb átformálásról van szó, éppúgy, mint a „Szól a kakas már” szövegű dal esetében. Mindenesetre érdekes, hogy ilyen dallamú átvétel és elfogadás megtörténhetett; szinte magában álló példája a magyar népdallal való maradéktalan találkozásnak.

A következő két táncszerű dallam szintén Magyarországról való: az első Szabolcs megyében elterjedt tréfás dal, valószínűleg az orthodoxia, de egyúttal a caddik-kultúra ellen forduló éllel, a másik, eredetileg tán lengyel-zsidó, de Magyarország számos vidékén ismert, a chaszideusok¹⁹ ellen irányuló gúnydalnak látszik. Mindkettő zsargon szövegű.

19. Der heilige Baire

Ennek a dalnak címe is van; úgy hívják: „Sáj alómosz-Lied” vagyis „Dal a 310 világról”. Tartalma ez: a túlvilágon Isten elé vonulnak a jámborok, rabbitól a templomszolgáig, hogy elkérjék jótetteik jutalmát. Kiderül, hogy egyik sincs megelégedve a Paradicsommal, mindegyik a jámboroknak megígért háromszáztíz világot követeli. Refrénes dal, számos strófával. A másik csodatévő Méir tengeri utazását írja le; refrénje az a tréfás fordulat, hogy a hitetlenek az egész históriából semmit sem hisznek:

---

¹⁹ A haszidok. – Szabolcsi Bence egyaránt használta a chaszid / chaszideus, chaszidizmus / chaszidizmus szóalakokat. – (A szerk.)

Nem adhattunk egységes képet a magyarországi zsidó dallamokról, mert nincs, nem is lehet egységes képe annak, ami itt, Magyarországon, a keleti és nyugati zsidó szellem találkozóponyján és keverőtégelyében, egy-két évszázad alatt kialakult. Sokféle réteg, sokféle kultúra vegyül itt össze. Mindehhez hozzájárul, hogy a zsidó nem él izolált paraszti életet, hanem többnyire érintkezik a várossal, a zsidó templom kántora pedig, sajnos, minden zenétől tanul valamit, amikor csak hozzáfér. Az így kialakuló zenei anyag meglehetősen heterogén és sokrétű; ma csak ebből a sokféle tagozott kultúrából, ebből a sok formájú, gazdag életből igyekeztünk néhány jellegzetes típust bemutatni.

(1927–1931)

Zsidó zene

Szócikkek a *Zenei lexikon*-ban

I.

A bibliai zsidóság zenéje

(1965) A régi zsidóság életéhez²⁰ organikusan hozzátartozott az ének és zene is. Győzelmi dalokban, köszöntő énekekben, siratókban főként a nők tűnnek ki. (Mirjam, Debóra, Dávid üdvözlése stb.), de a körtáncokban, himnuszokban a férfiak is részt vesznek; legtöbbszörre váltakozó kórusokban (antifonikusan) énekelnek. A próféták működése sokszor zenével kapcsolatos. Hivatásos zenész réteg a patriarchális korban még nincs, s vallásos és világi muzsika szakadatlanul összefolynak; mindkettő közös népi gyökerekből ered. Fejlettebb és szervezettebb zenekultúráról csak a királyok és az első szentély idején hallunk: Dávid király korában már udvari és templomi énekesek működnek, a frigyládát 3 cintányéros, 7 trombitás, 8 nebel-, 6 kinnór-játékos kíséretében viszik Jeruzsálembe, s a kísérezzenészek egyúttal énekesek is. Salamon idejében 4000 levita 24 csoportban látja el a templomi zenét, s a szentély felavatásának napján 120 pap szólaltatja meg a trombitákat; még a második szentély idején is 128 énekes funkcionál a templomban. E jelentős tömegeknek, a régi pompának emléke még Josephus Flaviusnál is (i. sz. I. század) kísért, aki, erősen eltúlozva, kétszázezer énekesről, kétszázezer trombitásról, negyven-ezer kinnór-pengetőről, s negyven-ezer szisztrum-játékosról ad hírt. Philo (a II. században) még megemlékezik a szentélybeli énekesek váltakozó vegyeskarairól. A hangszerek terén már korán idegen zenekultúrák hatásával találkozunk. A *kinnór* nevű kis háromszögletű hárfá (valószínűleg 10 húrral) főként ének kíséretéül szolgált, s az ünnepi örömmek egyik legfőbb szimbóluma volt; szír²¹ domborműveken is szerepel, s valószínűleg azonos azzal a „trigonon”-nal, amelyet a föniciaiak Ciprus szigetéről átvittek Görögországba, s úgy látszik, ősi közkinccse az elő-ázsiai népeknek (kithara-típus). A *nebel* 10–12 húros lyra-típus volt, egyes érvek tanúsága szerint ívelt, vázaszerű testtel; az

²⁰ (1930): „napi életéhez”.

²¹ Értsd: asszír. – (A szerk.)

ászór-hoz és egyéb psalterium-szerű pengető hangszerekhez hasonlóan elő-ázsiai eredetűnek látszik. A fúvós hangszerek között első helyen állott a *sófár* nevű, kosszarvból készült, fúvóka nélküli szakrális kürt (máig használatban van), amelynek misztikus és félelmes hangja csak 2–3 hang intonálására alkalmas, a táborban és templomban egyaránt érvényesült; (sajátos ünnepi szignáljait már egy XIV. századi kézirat (Codex Stern) rögzíti;) egyik típusa *keren* néven szerepel. Ugyancsak kultikus (és egyúttal táborig) hangszer a *chacócra* nevű ezüst trombitaféle is. Az *ugab* fuvolatípus, amelynek nevét később minden fúvós hangszerre kiterjesztették; a *nekeb* valószínűleg egyszerű sípot, a *chalil* aulos-szerű kettős oboát jelent (gyász- és örömnepségeken szerepelt); a *tóf* (egyiptomi vagy szír eredetű) keretes kézi dob, amely egyébként a legtöbb elő-ázsiai és Középtenger-vidéki népeknél megtalálható. További ütőhangszerek: a *meciltájim*, *celcelim*, *salisim*: kisebb-nagyobb cintányérok és castagnette-k, amelyek valószínűleg Szíriából származnak (a 150. zsoltár *cilcelé sómá* és *cilcelé teruó* nevű típusokat is felsorol); *menaanim* a szisztrumszerű csörgők elnevezése; a *megréfa* (talán egy orgonaszerű, hordozható fúvósmű) (használatáról szóló adatok nem hitelesek).

Magáról az ősi zsidó zenéről ma csak igen halvány képünk van.²² A legújabb kutatások (Idelsohn) bebizonyították, hogy a régi – s a keleti zsidóságban, úgy látszik, évszázadokon át változatlanul megmaradt – zsidó melódiák (éppúgy, mint maga az antifonális forma is) jelentékeny részben átmentek a nyugati keresztény egyház használatába, s nem csekély részben alapvetőivé lettek a gregorián dallamkincsnek (régii prózaimák). A *zsoltárok* sokat vitatott „ad notam”-szerű feliratai kétségtelenül közismert dallamtípusokra (egyek szerint hangsorokra, mások szerint az ógörög *nomosz*-nak s a hindu *ragá*-nak megfelelő melódia-sémákra) utalnak. A Szentírás olvasásakor használatos akcentus-jelek, *neginák* eredetileg a szöveg értelmi tagolásának s a memorizálásnak kiegészítő eszközei voltak; a Keleten ez a hangos, deklamáló olvasás még ma is általánosan szokásos (gondoljunk például a Korán recitálására). Az oktatásban sokszor kheironomikus módszerrel jártak együtt. Keletkezésük korát nem ismerjük, s mindenesetre feltűnő, hogy az Ótestamentum héber szövegében 2–3-féle rendszerben szerepelnek; ezenkívül a keleti (szír–jemeni) liturgia egy részüket másképpen értelmezi, mint a nyugati zsidóság. Már a XV. századi *Elíja Levita* kétségbe vonta, hogy a Talmud előtti korból erednének;

---

²² (1930): „Kétségtelen, hogy a mai zsinagógai ének csak igen csekély részben őrizte meg az ősi zsidó dallamkincset; másrészt...”

újabbban pedig eldöntöttnek tekintik, hogy a Talmud keletkezése korában a legősibb akcentuációs rendszer már feledésbe merült, s hogy a ma ismert neginák (a tiberiási maszoréták révén) a VI–VII. században kerültek használatba (első határozott említőjük *Natronáj* gáon VIII. század első felében); maga a Babilóniai Talmud [Szóferim XIII, 1; III, 10; XIV, 9–10; Berakot 62a] csak határozatlanul utal az „énekítő olvasás” tradíciójára), s így valószínű nagyjából egyidejű²³ jelenségek a nyugati *neumák*-kal, amelyekkel egyébként alakjukban és rendeltetésükben (a dallamvonal megközelítő érzékeltetése) feltűnően egyeznek. (F. Praetorius (1902) a kora bizánci neumák átvételét, Eric Werner (1940) az egykorú szír és a régebbi palesztinai akcentusrendszer folytatását látja bennük; újabb 8–10 típus azonosítása sikerült a héber–bizánci–latin rendszerben. A Holt-tengeri tekercsek felfedezése új eredményeket ígér a neumairás történetében éppen úgy, mint a fúvós hangszerek zenéjére vonatkozóan (bizánci és latin neumákkal közös jelek, szignálok; jelentőségük még pontos kor-megállapításuktól függ.) Ha az Idelsohn felfedezte keleti zsidó dallamok valóban azonosak az ősi palesztinai melódiákkal, akkor azoknak fő jellegzetessége a gazdag ornamentika, az úgynevezett egyházi hangnemek uralma (dór, fríg, líd, hipofrig igen gyakori), a görögös tetrachord-rendszer Idelsohn szerint a Biblia-intonációkban háromféle tetrachord rendszer használatos), s a recitáló elemeknek (jemeni, perzsa dialektus) a concen-tusszerű zárt melodikával való váltakozása (babiloni dialektus) volt. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy már Alexandriai Kelemen (i. sz. 200 k.) a zsidó diatonikában látja az egyházi éneklés mintaképét *Paidagógosz* című művében, II. rész) s hogy Szaadja gáon a görög éthosz-elmélettel rokon hangnem-esztétikát fejt ki a X. század folyamán.

II/A.

Zsidó liturgikus zene A diaszpóra zsidóságának zenéje

(1930) Mialatt a palesztinai zsidóság nagy része Nyugat felé szóródott el, egy kisebb töredék Keleten maradt, s elszigeteltsége folytán, úgy látszik, máig sikerült megőriznie a régi zsidó népének némely tradícióját. Ennek a keleti zsidóságnak zenéjét az új kutatás 5 dialektus-területre osztja, melyek dallam-

---

²³ (1930): „párhuzamos”.

kincsükben s részben ének módjukban is különböznek: a *jemeni-arab*, *perzsa*, *babelóniai*, *szír és déli szefárd* dialektus-területekre. Az európai zsidóság dallamvilágában viszont egy *francia–spanyol–olasz*, egy *német*, egy *oroszlengyel–magyar* és egy *balkáni* dialektus-területet különböztethetünk meg. Az első csoportnak közös neve *nyugati szefárd* (ezen a területen alakult ki például a híres „Kol nidré”-dallam, kétségkívül a középkor folyamán), a második az úgynevezett *askenázi* (északi) nyelvterület, a harmadik arról nevezetes, hogy máig hangszeres népi praxist is felmutathat, s hogy mindaz, amit a mai európai köztudat zsidó jellegűnek ismer, erről a gazdag termésű területről való; végül a negyedik a déli, török, spanyol stb. hatások keverednek. Mindezeknek a területeknek közös sajátossága, hogy igen sokat vettek és vesznek át a befogadó és környező népek zenéjéből (Magyarországon is). Ennek a szakadatlan idegen hatásnak melegágya a zsidó liturgikus zenében a korai középkortól kezdve a zsinagógai *kántorok* művészete volt. Mint „előadóművészek” a kántorok korán elhatalmasodtak a templomi ének anyagán.

A templomi ének mellett külön dallamvilága alakult ki a házi ájtatosságnak, családi ünnepeknek, melyek országoként, vidékeként, sőt néhol családonként más és más melódiákat vetnek felszínre, de megegyeznek abban, hogy egyaránt hatása alatt állanak az illető nemzet népies zenéjének (*zemírosz*-dallamok stb.; említésre méltó a húsvéti nép-énekeskönyv, a *haggáda* is, melynek már a XVII. század derekán megjelennek kótás kiadásai). Ez a keverékstílus uralkodik a nyugati zsidóság zenéjében – az úgynevezett „Miszináj”-dallamokban (Idelsohn), templomi *pizmon*- vagy *pijut*-melódiákban s a világi népdalokban egyaránt – valószínűleg a XIV–XV. század óta. A zsidó zenének ezzel az elkerülhetetlen keveredési folyamatával szemben a XX. század folyamán energikus mozgalom indult a tiszta zsidó zenei tradíció megmentése s önálló zsidó műzene megteremtése érdekében. A mozgalom egyelőre – kimagasló tehetség híján – a kísérletezés stádiumában van; vezetői és legbuzgóbb művelői közül megemlíthetjük Ernest Bloch, Josef Achron, Joel Dimitrievics Engel, Michail Fabianovics Gnyesszin és Alexander Krein, a zenetudományban A. Z. Idelsohn nevét.

II/B.

A zsinagóga zenéje

(1965) A zsinagóga a hellénizmus korában vált bensőségeesebb vallási gyakorlat, tanítás és tanulás, az intenzív, átélt „istenszolgálat” színhelyévé. A templom áldozati zenéje erre a célra nem volt alkalmas; a régi hagyomány viszont

csak az antifonális–responzorális zsolnározás vonalán maradhatott meg. Ennek a hagyománynak gazdag továbbélését jelzik a II–III. századi talmudista felso-rolásai, melyek a következő formákat említik: 1) az előénekel sor egyszerű megismétlése, 2) intonáció után a közösség folytatja az éneket, 3) az 1. vers vagy valamely kijelölt részlet betoldása az előénekes minden verse után, 4) „Hallelujah” kórusban minden szólóvers után, 5) félversenként változó ének a szóló és kar vagy a két kórusfél között, 6) meghatározott versek ismétlése, 7) Biblián kívüli szövegek responzorális betoldása a kar által. Új hangsúlyt kapott a Biblia felolvasása: a szöveg hangsúlytól független „interpunkciós dallamosság” a keresztény liturgiára is döntő hatással volt. Az egész diaszpó-
ra-korszakra kiható új vonás az előimádkozó, illetve – énekes élményközlő szerepe. Ennek fő előmozdítói az olvasmányok accentusrendszereinek rögzíté-
se (II–III. század) után meginduló himnuszok (*maamad*, később a görögből kölcsönzött *pijut*). Első virágzásuk I. Justinianus bizánci zsidóellenes rende-
leteinek visszahatásaként jelentkezett (553). A ritmikus verssorokból álló, a VII.
századtól rímes himnuszok technikás előadása követelte meg a régi előimá-
dkozó felváltását a zeneileg képzett, gyakorlott előénekesekkel (*chazan*). Mióta a
VIII. századi Jekudaj gáon megalapította a *chazanut* rendjét, a zsinagógiai rítus
tág teret nyitott a szabadon koloráló énekes improvizációnak, s így történt,
hogy a templomi kántorok (akik vándorlásaik során a legkülönbözőbb zenei
jelenségekkel kerültek érintkezésbe), világi és idegen, népi és műzenei elemek
egész sorát vitték be a zsidó templomokba, a trubadúr-énekektől kezdve az
újabb opera- és dalzenéig. Abraham ibn Ezra (XII. század) éppúgy kikel
önkényes újításai ellen, mint Profiat Duran (XV. század), Káro József (XVI.
század) vagy a XV. század egyik neves liturgikus énekreformátora, a moelni
Jákob Lévi rabbi (*Maharil*). A zsinagógiai ének modern „nyugatias” reformja
Leon da Modena idejében, a XVII. század elején indul meg; Salomone Rossi
kiadja *Salamon énekei*-t héber nyelven, 30, 3–8 szólamú tételben, Gabrieli és
Palestrina polifón stílusában (1623), s a XVIII–XIX. század folyamán számos
követője támad; így B. Marcello az *Estro Armonico*-ban (1724–1727) tizenkét
zsidó dallamot dolgoz fel (zsolnárokat). A zsidó liturgikus zene újabb műve-
lőinek, illetve új alapokra helyezőinek sorából Salaman és Verrinder (London),
Naumbourg (Párizs), Lewandowski, Nadel (Berlin), Deutsch (Boroszló),
Sulzer, Singer (Bécs), Friedmann és Lazarus (Budapest) stb. említésre méltók.

A XX. században is figyelemreméltó kísérletek folynak egy tiszta zsidó
zenei hagyományra támaszkodó modern liturgikus zene megteremtésére (L.
Saminsky, J. Achron, E. Bloch, F. Jacobi, H. Schalit, I. Freed, D. Milhaud, L.
Algazi, A. Schönberg „Kol nidre”-je itt is külön helyen említendő).

III. Zsidó népzene

(1965) A majdnem kétezer éves szétszórtság következtében a zsidó népzene egy eredetileg közös alapanyag változatos kereszteződéseiből áll, melyek a legkülönbözőbb kulturális érintkezések folyamán keletkeztek, így tehát egy-egy történelmi stílusnak is népi ízű lerakódásai. Hosszú életű népzenei hagyomány csak zárt környezetben: gettóban, peremvidékeken maradhatott fenn. A nők énekei általában hagyományosabbak, különösen Keleten: bölcsődalok, siratók, lakodalmas és szerelmi énekek, gyermekjátékok még bőven akadnak. A férfi énekesek főként bibliai vagy ahhoz fűződő, tehát a liturgikus inspirációjú népies műdalt ápolják. A liturgikussal szemben a népzene ismeri a hangszerkíséretet és az improvizált többszólamúságot is. A jeruzsálemi templom pusztulását követő diaszpóra 3 etnikai csoportra oszlik: (1) keleti közösségek (Jemen, Irak, Kurdisztán, Perzsia, India, Abesszília stb.); (2) földközi-tengeri szefárd csoportok (Spanyolország, Marokkó, Algír, Tunisz, Egyiptom, Izrael, Szíria, Török- és Görögország, Balkán, Olaszország és a nyugat-európai központok Angliában és Hollandiában); (3) a kelet- és nyugat-európai askenázi közösségek. Dallamanyaguk kutatására az első lépéseket a hagyományozott liturgikus énekek lejegyzésével a XIX. századi kántorok (J. Singer, E. Birnbaum, az utóbbi gyűjteménye Cincinnati-ban) tették meg. A Z. Idelsohn 10 kötetes gyűjteménye (1914–1932), amely először vonta be a keleti zsidóság énekkincsét a kutatásba, iskolát teremtett; ma a zsidó népzenenek egész sor ismert tudósa van.

1/a) A jemeni zsidóság körülbelül 2500 évig élt európai hatáson kívül körülbelül 1000 helységben. 1949/50-ben költöztek át Izraelbe. A vidéken lakók zenéje több arab vonást mutat, mint az utóbbi 300 évben gettóba szorult városlakóké. Antifonális előadású dallamaik trichordon, diatonikus hexa- és heptachordon mozognak, variáló ismétlésekkel. Pentatónia és makám-elv nem sajátjuk. Archaikus dalformájuk a kétzárlatos, sordallam-fűzér, főként a nők dalaiban (az epikus énekeket is ők adják elő.) A szokásdallamok főként a lakodalom keretében élnek. A többszólamúság kvart- és kvintpárhuzamokban vagy figuratív bordunban jelentkezik. Ütőhangszereik a dob és a gong; az előbbi motorikus ostinatóval kíséri a dallamot, az utóbbi az alapértékeket jelzi. A strófaszüneteket heves ütőcrescendo tölti ki.

1/b) A babiloni csoport történelmileg a legjelentősebb (az első fogság idejétől datálódik; iskolái nagy hatással voltak a Földközi-tenger vidékére). Népzeneje erős arab hatást tükröz. Itt is a lakodalmas anyag a leghagyományosabb.

1/c) Kurdisztán zsidó népzeneje különösen drámai előadású bibliai tárgyú epikájával, szólóénekeivel emelkedik ki. A zsoldáros típusú deklamáció más műfajokban is virágzik. A lakodalmi táncokat török nagydob és zurna kíséri.

1/d) A perzsa terület jellemzője a kis ambitusú dallamok nagy ritmikai változatossága (zenekarkísérettel is). Kiemelkedő szerepet játszanak a bokharai zenésznők, akik a gazdag rítusú lakodalmakat régi szokásjogon irányítják, szöveget improvizálnak, énekelnek, táncolnak, és a dobkíséretet látják el. – Afganisztán és Dagesztán is ehhez a csoporthoz tartozik.

1/e) Az abesszíniai „fekete zsidók” (falasák) kelet-afrikai pentatonijájú zenéjében a dob–gong kíséret a jemeni nők gyakorlatára emlékeztet.

1/f) A Bombay környéki Bene-Izrael valószínűleg még az Antiochusok uralma alatt menekült Indiába. Zenéjük indiai, jemeni–babilóniai és szefárd elemeket olvasztott egybe. 1947-ben költöztek vissza Izraelbe.

1/g) A dél-indiai Cochín lakói, akik a templom pusztulása óta (70) éltek indiai hatás alatt (kasztrendszer), lírájukban és himnuszaikban malabári vonásokat árulnak el. 1954-ben települtek vissza.

2) A szefárd zsidóság Spanyolországban alakult ki. Az inkvizíció 1492-től a „marannos” („conversos”) alkalmazkodó csoportot tűrte meg; 100 év múlva ezek is tovább kényszerültek. Az első nagy pogrom elől a Földközi-tenger környékén helyezkedtek el, mindenütt helyi hagyományokat alakítva ki különféleképpen árnyalt népi stílusokban. Ezek hatására a Közel-Kelet zsidóságának zenei nyelve általában spanyolos–arabos. Legismertebb középkori dallamuk a „Kol nidré”. Az európai szefárdok külön iskolákat alakítottak ki (Amszterdam).

3/a) Az askenázi népdal nyugati (főként délnémet) csoportja egész a középkorig vezeti vissza írásos hagyományát. A német népdal hatása a liturgikus énekekre is kimutatható. Német és olasz nyomtatványokban egész sor házi használatra szánt népies ének jelent meg. A XIX. századi emancipáció és a zsidó–német nyelv eltűnése véget vetett a nyugati népdal életének is.

3/b) A XVI–XVII. századi üldözések után a kelet-európai zsidóság az odavándorolt nyugatiakkal is megerősödött. A gettóban hatalmas virágzásnak indult a jiddis nyelvű népdal; ez még ma sem veszített frissességéből. (Gyűjtése és tanulmányozása még jövő – a rengeteg egymásra halmozódó stílus hatás miatt nem könnyű – feladat.) Kialakulásához az 1750 körül Dél-Oroszországban keletkezett chasszidizmus misztikus mozgalma is hozzájárult a maga extraliturgikus, jórészt szövegtelen melizmás *niggun*-jaival és a népi jellegű táncjaival. A hangszeres stílust vándor muzsikusok és együttesek (a lakodalmakon hegedű, klarinét és dobzenekar, különösen pedig vonószenekek)

alakították ki. Előadásmódjukat keleties hangköz- és cifrázat-használat és sajátos tempóvétel jellemezte (vö. már Newsiedler lantkönyvének „Judentanz”-át). Velencében 1629, Prágában 1650, Kölnben 1770 körül zsidó muzsikusscéh, illetve zenészegylet működött. Magyarországon a toponári és keszthelyi zsidók bandáját említik (1799) Pozsonyban (1786–1790) és Óbudán is voltak hasonló együttesek. A vándorzenészek jelentősen előmozdították a zsidó zene európaizálódását. Népi játékok főként Eszter könyvével kapcsolatban alakultak ki (Purim), olasz–spanyol területen a XVI. századtól, Németországban a XVIII. században.

Izraelben az újabb bevándorlások óta (1880 körül) keleti és nyugati hatások keveredtek; külön zenéje támadt a mezőgazdasági kollektíváknak (kibbuc). Az új zsidó népdal alapjait a XIX. századi oroszországi felvilágosodás (haszkala) héber nyelv-mozgalma vetette meg. A J. Engel (1908, Pétervári Zsidó Népzenei Társaság) gyűjtötte chasszidikus dallamok, amelyeket a kelet-európai kivándorlók vittek magukkal (1907–1918), keveredtek ott orientális zsidó és arab elemekkel (új földműves- és pásztordalok). A modern Izraelben (1948–) szefárd és szláv vonások mellett különösen jemeni sajtások tűnnek fel. Összeolvastásukon sok népdalszerző dolgozik, köztük jónevű orientális énekesek: E. Aharon (Bagdad), S. Levi és B. Zephira (Jemen). A táncok terjedését ókori népünnepek felújításai segítik elő.

(1930 / 1965)

A zsidó zenetörténet problémái

A zsidóság a maga legmélyebb és legörökkévalóbb álmait nem művészetében álmodta meg; ott éltek, ott valósultak meg azok a zsidó nép heroikus életnézésében, örök harcában az Isten országáért, gondolattól való megszállottságában, megváltói lázában. Az ilyen tragikus, vulkáni forráságú, harcoss világban, mely az életet szakadatlanul életen kívüli ideákhoz méri, az abszolút formákban sohasem bízik, s az emberi közösség szervezett formáit is hazugakként utasítja vissza, az élet minden erejét összefogó teremtő művészet számára nem maradhat hely – ha ezt a művészetet mai értelmében vesszük; csak ha felismertük a zsidó époszt a Genesisben, a zsidó drámát Jóbban, a zsidó építő-géniuszt Ézsajasban és a zsidó polifóniát Spinoza traktátusaiban, mondhatjuk el, hogy a zsidó is művész nép volt, mint bármely más, s a maga művészetét éppúgy a maga módján álmodta meg, mint akármelyik teremtő és álmodó nemzet.

S bizonyos fokig minden nép önkéntelenül művész; mindegyik énekel, mindegyik mesél, mindegyik szívesen díszíti az őt környező világot. A zsidó művészet magányos kezdeményezéseinek és kísérleteinek mélyén ott áramlott a zsidó népi szellem éltető árama, s mikor a művészet a néppel együtt lemondott az anyaföldről, a fizikai otthonról, a nép akkor is ott őrizte magában – egy idegen világ közepén – az eltűnt otthon vágyait és melegségét. Ez a közösség tudott még teremteni akkor is, mikor otthont, földet és igazi visszhangot már nem érzett maga körül; s ha ez a teremtés kisszerűbb, szűkebb, csökevényesebb volt is a nagy múlt világot rázó erupciónál, mégis az övé volt, s benne mindenki megérezhette egy nagy szív elgyengült verését.

A zsidó zene sorsa kezdettől fogva ehhez a népi szellemhez volt kötve; ami azt jelenti, hogy elsősorban népi produktumnak kell tekintenünk, bármilyen környezetet választott s bármilyen külsőt öltött magára. Nem szólhatunk itt a XVII. század óta fel-feltűnő jelentős zsidó zenészekről, kik szinte kivétel nélkül annak a nemzeti kultúrának nyelvét beszélték, mely őket felnevelte, s ideiglenes vagy végleges, képzelt vagy valóságos otthonukká vált; ezek a művészek – Salomone Rossitól Gustav Mahlerig – a kézzelfogható közösség, az otthon roppant szomszúságától hajtva, minden erejüket a befogadó kultúra szolgálatába állították, európai nemzetüknek testévé és vérévé akartak válni; s talán innen van, hogy a tragikus meghasonlás (kevés kivétellel) jóformán

egyikük számára sem volt elkerülhető. Lényük legmélyebb vonásai megmaradhattak zsidóknak; a zenei nyelv azonban, melyen megszólaltak, az olasz, német, francia zene nyelve volt. A zsidó népi zene világa pedig épp ezért csaknem valamennyiök szemében kalandos egzotikum maradt, vagy alig több annál; népük sajnós, önmagába zárt szelleme nem érthette meg bennük a maga szabad, bár késői kivirágzását. Megmaradt – mint a régi magyar népzene, csakhogy talaj és élő nemzet nélkül – vegetatív, „hallgató” tradíciónak, diadalmos beteljesedés, nagy jelen, teremtő egyéniség nélkül, a fiatalos fényben felragyogó, gazdag művészi lehetőségeire ébredő nyugati világ közepén. Ami a XX. században az elmulasztottak pótlására – főként Ernest Bloch vezetésével – eddig történt (Prokofjev, Engel, Achron, Gnyesszin idevágó művei): még lényegében kevés s főként nem végleges; mindenesetre alkalmas rá, hogy a zsidó népi zene értékeire szélesebb körben is felhívja a figyelmet.

Amit ma erről a régi zsidó népi zenéről tudunk, az jóformán kizárólagosan Abraham Zevi Idelsohn kurlandi származású, s mintegy tíz esztendő óta Amerikában működő zsidó folklorista kutatásainak érdeme. Idelsohn 1910 táján kezdte meg a Keleten nagy jelentőségű népdalgyűjtő munkásságát, s ennek a munkásságnak ma már egy sor kötetű sorakozó eredményei új fényt derítettek a zsidóság zenei kultúrájának egész messze nyúló történeti perspektívájára. Idelsohn a Keleten izoláltan megmaradt zsidó néptörzsek között (Jemen, Babilónia, Szíria) megtalálta a zsidóság hihetőleg legrégebb zenei tradíciójának élő emlékeit, s ezeknek a félig liturgikus, félig tisztán népi elemeknek egyes „tisztá” nyugati tradíciókkal (spanyol–holland, olasz, délnémet rítus) való egybevetése révén megállapította, hogy a felfedezett dallamkincs valóban a legrégebb közös emlékek maradványa. A feltárt dallamanyag nagyrésze az énekes Biblia-olvasás ősi szokásához fűződik; a lekióddallamoknál jóval kevesebb emléke maradt a szabad vallásos poézisnak s még kevesebb az önálló műzenei kompozícióknak, meg a profánabb lírának. A keleti zsidóság zenei dialektusterületei: a jemeni-arab, perzsa, babilóniai, szír, marokkói, keleti szefárd körzetek többnyire a recitáló elemeknek az ariózus elemekhez való különböző aránya szerint térnek el egymástól, egyébként azonban közös vonásaik vannak az antik görög zenével (tetrachord-rendszer, Idelsohn szerint a Biblia-intonációk között háromféle formában; úgynevezett egyházi hangnemek), a keleti zenekultúrákkal (ornamentika, tradicionális dallamvázak [makámok–niggunok] uralkodó szerepe, improvizációs gyakorlat), végül pedig – s ez volt az egyik legmeglepőbb eredmény – a gregorián korálissal. Kitént, hogy számos régi zsidó dallam, nyilván változatlanul, vagy alig változottan átkerült a nyugati keresztény egyház liturgikus dallamkincsé-

be, mely azokat máig szigorúan konzerválta; hasonló nyugati vándorútjáról tudunk egyébként a régi zsidó templomi ének antifonális formáinak, a változó vegyeskarok énekének, melyet még Philo emleget a jeruzsálemi szentéllal kapcsolatban s melyet a II. század óta Antiochiában, a IV. század óta (Szent Ambrus püspök) a nyugati egyházban adaptáltak.

Mindent összevéve, Idelsohn ötféle réteget különböztet meg a zsidó vallásos zeneprodukcióban: (1) a Biblia-intonációk legrégebbi rétegét, (2) a régi prózaimák dallamait (körülbelül az V. századig), melyekben bibliai elemek újabb keleti vagy nyugati népzene elemekkel, arab, spanyol, szláv impulzusokkal vegyülnek (ide sorozza többek közt a „Kol nidré”, Kaddis, Olénu-imák régi dallamait), (3) az újabb vallásos költemények melódiakincsét (VIII–XVII. század), melyekben részben a kántorok derűre-borúra adaptáló kezdeményezései nyomán, még jobban előtérbe lépnek az idegen impulzusok, (4) a kimondott kántorkompozíciókat, végül (5) a zsinagógán kívüli vallásos aktusok dallamkincsét (esküvői, zemirósz-, széder- stb. dallamok), melyben félreismerhetetlen nyomot hagyott a környező, illetve befogadó nemzetek népzeneje. Ami a kántorok szabad improvizációit illeti, ez a gyakorlat a VII. század óta lép mindjobban előtérbe, amikor az alkalmoszerű előimádkozó helyét jóformán mindenütt a hivatásos énekes kezdi elfoglalni, ezzel egyúttal rést ütve a liturgia zárt, tradicionális melódiavilágán, új s ötletszerűen behatoló idegen elemek számára; reformjaik, önkényeskedéseik, nemegyszer termékeny próbálkozásaik ellen a XII. század óta jóformán szakadatlan a panasz és elégedetlenség.²⁴

Kíséreljük meg ezek után azoknak a főbb kérdéseknek és perspektíváknak felvázolását, melyek felé Idelsohn nagy jelentőségű eredményei nyomán a zsidó zenetörténeti kutatásnak fokozott figyelemmel kell fordulnia. Látni fogjuk, hogy ezek a kérdések természetszerűen két kategóriára oszlanak; egy részük a zsidó népzenei hagyomány régibb és újabb faktorainak viszonyára, a másik a régi zsidó zenekultúrának az egyetemes zenetörténetben

---

²⁴ Az elmondottakra vonatkozóan lásd Idelsohn következő műveit és publikációit: *Hebräisch-orientalischer Melodienschatz* (ennek a 10 kötetre tervezett monumentális gyűjteménynek 1914–1926-ig 5 kötete jelent meg, babilóniai, perzsa, keleti-szefárd és szír zsidó dallamokkal), *Reste althebräischer Musik* (1912/13), *Parallele zwischen gregorianischen und hebräisch-orientalischen Gesangsweisen* (1922), *Jewish Music in Its Historical Development* (New York, 1929) és *Jüdische Tempelmusik* (összefoglaló cikk a G. Adler-féle *Handbuch der Musikgeschichte* 2. kiadásának [1930] I. kötetében). A főbb idevágó kérdések és irodalom rövid összefoglalását magyar nyelven lásd Szabolcsi-Tóth, *Zenei lexikon*, II (1931), 758–760. lapján.

elfoglalt helyzetére vonatkozik. A lényegesebb problémák talán ezek volnának:

1) A neginák (lekciójelek) kérdése. A legújabb tudományos álláspont ezen a téren az, hogy a i. sz. VII. században még párhuzamosan áll fenn egy palesztinai és egy babilóniai lekcio-hagyomány; a VIII–IX. században a kettő nagyrészen összeolvad, s a X. század közepén a palesztinai verzióból kialakul a ma ismert közös negina-rendszer. Tudvalévő, hogy a neginák, a bibliai szöveg értelemtagoló és akcentuációs jelei (mintegy 8 összekötő és 18 elválasztó jelzés), párhuzamos jelenségek a nyugati neumákkal, melyekhez hasonlóan a dallamvonal megközelítő érzékeltetésén alapulnak; könnyen elképzelhető, hogy a két jelrendszer közül valamelyik hatott a másikra, vagy hogy közös keleti tradíció megkövesedéséből erednek. Az Idelsohn szerkesztette szinoptikus lekcio-tabellák (a különböző dialektusok „niggun”-jait összehasonlító dallam-mutatók) meggyőzően bizonyítják, hogy a Biblia-olvasás formái – típusbeli eltérések és elváltozások ellenére – lényegében a teljes keleti és nyugati zsidóságban közös régi gyökerekre nyúlnak vissza, hogy egyetlen tradícióból vagy legalábbis egyetlen tradíción épülő népi dialektusokból virultak ki. Ha azonban negina és lekcio-dallam elválhatatlanul összetartoznak, s előbbi csak a IX. században ölt végleges formát, mivel magyarázható, hogy az elszigetelt keleti zsidó töredékeket a diaszpóra harmadfélezer évén keresztül is összekötik a nyugati zsidó tradícióval? A felelet csak az lehet, hogy lekcio-hagyomány és (ma ismert) negina-rendszer nem tarthatnak kezdetől fogva egymáshoz; a Biblia-olvasásnak sokkal régebbi népi tradíciója lehetett az, melyről Szent Jeromos már a IV. században feljegyzí, hogy „*libros prophetarum ac Moysi memoriter revolventes decantant divina mandata*”, melyre az 500 táján lezárt babilóniai Gemara több helyütt utal – s melyet nyilván a talmudi korszak végén, utólag kapcsoltak össze a mai akcentus-jelekkel (első határozott említőkük, úgy látszik, Natronáj gáon a VIII. század első felében).

2) A középkori dallamvilág összefüggése a bibliai tradícióval. Erre nézve ma csak hipotéziseink vannak; az európai zsidó településtörténetből mindenesetre arra következtethetünk, hogy a Palesztinából körülbelül ezer éven át szakadatlanul szétáramló zsidóság különböző korszakok és rétegek zenei tradícióit hozhatta magával régi otthonából. Ehhez képest a bibliai tradíciók ereje és szívóssága is más és más lehetett, régiók szerint; talán innen van, hogy míg a „Kol nidré”-melódiában még több biblikus lekcioelem mutatható ki, míg a német zsidóságban még a XVI–XVII. század folyamán eleven életet élnek nyilván az ókorból eredő pentaton ele-

mek,²⁵ addig a kelet-európai zsidóság dallamvilágában ezek a legrégebb rétegekre utaló momentumok feltűnően csekély számban vannak jelen. Ezzel szorososan összefügg, hogy az újabb népi termés viszont épp a legkevésbé konzervatív területeken a legintenzívebb; nyilván itt nyíltott mindenkor legtöbb alkalom a dallamkincs önálló megreformálására és megújítására. Mindennek megvilágítása elképzelhetetlen egy újabb probléma megoldása nélkül; ez

3) az európai zsidóság zenei dialektusterületeinek megállapítása. Megkönnyíti a munkát, hogy az európai rítusok dallamkincséről S. Naumbourg, Aguilar – De Sola, S. Sulzer és mások kezdeményezése óta eléggé jelentős és nagyjában megbízható gyűjteményeink vannak. Eddig úgy látszik, a következő régiókat kell megkülönböztetnünk: a) spanyol–olasz–francia (nyugati szejfárd) terület, erős arab és spanyol impulzusok nyomaival („Kol nidré”) s rendkívüli konzerváló, lezárt jelleggel; – b) német (askenáz) terület, a középkori németiség dallamkincsének számos töredékes maradványával („Móauz cur”), erős dúr, s általában modern tonális karakterrel; – c) orosz–lengyel–magyar (kelet-európai) dialektusterület, máig a legintenzívebb népi dalprodukció hazája, többek közt hangszeres népzenevel, egyébként legjobban hullámmzó, legkevésbé konzervatív vagy megmerevedett dallamvilággal (jiddis-chaszi-deus daltermés) és kétségtől igen erős szláv elemekkel; végül – d) balkáni dialektusterület, melynek valóságos keverőtégely jellege van, szláv, spanyol, török és egyéb keleti elemek tarka összevisszaságával.

4) Idegen népi impulzusok kimutatása az európai zsidó dialektusokban. Erre épp a fluktuáló jellegű vagy kaotikus zenei nyelvjárások pontos elemzése céljából van szükség. A fent említett külső népi hatások (spanyol, arab, német, szláv stb.) korát és mértékét ugyanis egyelőre lehetetlen meghatározni. Talán fel kell tennünk, hogy egyes kultúrák, mint az arab, a spanyol és a szláv, mialatt formai és motívikus szempontból erősen hatottak a középkori zsidó népzeneire, maguk is átvettek zsidó elemeket, s így a zsidósággal való érintkezésük a végeláthatatlan kölcsönhatások sorozata; és nincs kizárva, hogy az Európán végigáramló zsidóság egy időben keleti elemeket közvetített Nyugaton át – Kelet felé, mikor arab–spanyol motívumokat Németországon és a Balkánon át magával vitt Lengyel- és Oroszország területére. Mindettől függetlenül meg-

---

²⁵ Vö. H. Loewenstein, „Eine pentatonische Bibelweise in der deutschen Synagoge (um 1518)”, *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 12 (1930), 513. (Stiláris következtetéseit nézetem szerint nem helytállók.) – Megjegyezzük itt, hogy a magyar zsidók közt ma is élnek egyes ötfokú melódiák.

állapításra vár, mit vett át az egyes országok zsidósága az illető nemzet népi vagy egyéb dallamkincséből? Mert azt, hogy ilyen átvételek sűrűn történtek, a magyarországi zsidóság nem liturgikus dallamkincse éppúgy bizonyítja, mint a provance-i zsidó telepeké. Ezzel kapcsolatban talán kimutatható lesz, hogy az átvett anyag milyen mértékben formálódott át önálló termékké; ha ennek az átformáló készségnek határaitól, lehetőségeiről pontosabb képünk lesz, kétségtávol fel tudjuk majd becsülni az új produkció erejét és értékét is.

5) Az európai zsidóság újabbkori népi zeneprodukciója. Egyelőre kibogozhatatlan szövevénye a régibb és újabb, átvett és önálló elemeknek; a stiláris szétválasztás meg fogja mutatni, mennyire nevezhetjük egyáltalán zsidónak s mennyire újabbkorinak. Úgy látszik, átvétel leginkább olyan helyeken történt, ahol voltak bizonyos érintkező pontok a zsidó népi örökség és a környező nemzet zenei tradíciója között (Kelet-Európa); az átformálás elveit talán a pillanatnyi diszpozíció szabta meg, de mindenesetre a többé-kevésbé határozottan körvonalazott külön tradíció szellemében. Az újabb produkció egyébként soha és sehol nem állott meg a liturgikus kereteken kívül; ahol a zsidóságnak még élő népzeneje van, az a templom falain belül éppúgy érvényesül, mint a mindennapi élet szokásaiban.

Térjünk most át sorrendben legutolsónak hagyott, mert legáltalánosabb érvényű problémánkra, mely a régi zsidó zene világtörténelmi pozícióját illeti. A kérdést talán így formulázhatjuk meg legtisztábban:

6) Milyen szerepe van a régi zsidó zenének az európai zenekultúra kialakulásában? A válasz látszólag távoli területekre vezet. A gregorián korális, Nyugat kereszténységének ez a grandiózus dallam-arszenálja, ma úgy tudjuk, négy évszázados zenei forrásból táplálkozott: egyik a görög–bizánci, másik a szír–zsidó tradíció, harmadik a IV. század ambroziánus liturgiája, negyedik egy ma még felderítetlen itáliai néphagyomány.²⁶ E négy forrás közül három (bizánci, szír, ambroziánus dallamkincs) szűkebb értelemben is Keletre: az antiochiai rítusra utal. Az ókeresztény liturgiák közül kétségtávol az antiochiai hatott legjobban a nyugati egyházra, részben Bizáncon keresztül, részben közvetlenül (Ambrosius útján). Kappadókia és Alexandria vallásos zenéje szintén szerepet játszik ugyan a régi egyházban (előbbi önálló misetípusa,

---

²⁶ Vö. A. Gevaert, *Les origines du chant liturgique de l'église latine* 1890; P. Coelestin Vivell, „Direkte Entwicklung des römischen Kirchengesangs aus der vorchristlichen Musik” (*Kirchenmusikalisches Jahrbuch*, 1911), E. Wellesz, *Aufgaben und Probleme auf dem Gebiete der byzantinischen und orientalischen Kirchenmusik*, 1923; J. Quasten, *Musik und Gesang in den Kulturen der heidnischen Antike und christlichen Frühzeit*, 1930.

utóbbi sajátos recitativ-stílus révén), de jelentőségben meg sem közelíti Antiochiát. Nyugat-Ázsiától a Pireneusokig az egész mediterrán világ érzi ezt a szír hatást; innen kerül a *sogitha* nevű szíriai himnuszforma Bizánca *kontakion* néven, itt alakul át a szír liturgia mintastrófája görög-bizánci *hirmos*-szá, s főként itt érlelődik meg az a korszakos átalakulás, mely a metrikus–skandáló antik vers- és énekrendszert modern hangsúlyos ritmusrendszerrel cseréli fel. Az új irányzat már a i. sz. II–III. század *hirmos*-aitól kezdve nyomon követhető a görög-bizánci liturgiában; innen azután éppúgy eljut Nyugatra, a Ravenna–Milano-i rítus keretei közé, mint ahogyan a bizánci *hirmos*-ból idővel latin-keresztény *tractus*, a bizánci kánonból gregorián *sequentia* s a bizánci *troparion*-ból római *tropus* alakul. Szent Ambrus liturgiája, helyesebben az Ambrus nevéhez fűzött énekpraxis még nagyjában megőrzi a metrikus hagyományokat (jambus-formák), de szillabikus, tömör énekeinek nagy része már kétségkívül figyelembe veszi a hangsúlyt, a vers- és dallamtörténetnek ezt az új, döntő jelentőségű faktorát is. – Ha most visszapillantunk a mozgalom bölcsőjére, és meggondoljuk, hogy Szíria s nevezetesen Antiochia a zsidó dallamkultúrának, az énekes Biblia-lekciók hagyományának egyik legfőbb fókusza s nyugatra vetítője volt: nyilvánvalóvá lesz, hogy a Nyugat teljes zenei gondolkodását átalakító, az újabb európai nyelvérzékét első diadalához segítő akcentuális mozgalomnak legfőbb megindítója épp a régi zsidó dallamvilág, a Biblia-olvasás népi dallamvilága, mely ekkor már nyilván évszázados múltra tekinthetett vissza, s mely sohasem ismert egyéb tagolási rendszert a nyelv természetes hangsúlyánál. Összegzésül talán kimondhatjuk, hogy a szabad hangsúlyos recitáció elve, általában az akcentuáló ének metrumtól független gyakorlata, a legklasszikusabb s legmaradandóbb érvényű dallamminták egész sorával egyetemben, a régi zsidó zenéből került az európai zenekultúrába. A zsidó zenei gondolkodás ilyen módon, a görög mellett, leghatalmasabb felépítője volna az ázsiai és antik kultúrákból kibontakozó európai zeneiségnek.

*

Mint látjuk, a feladatok nagyok, a problémák rendkívüliek. De az elmondottaknak talán épp ezért sikerült rávilágítaniok a most meginduló kutatómunka fontosságára; hiszen mennél súlyosabbak s elágazóbbak a kérdések, annál égetőbb szükségét érezzük, hogy az új kutatónemzedék tiszta szemmel fel tudja mérni távlatukat és horderejüket, s szigorú komolysággal, teljes odaadással induljon neki megoldásuknak.

(1931)

A régi zsidó népének történelmi jelentősége

A zsidó zene – mint általában a zsidó kultúra – történetének két színhelye van. Egyik a Kelet, helyesebben a Földközi-tenger keleti partvidéke, ahol a régi zsidóság élt: kialakult, berendezkedett, felvirágozott, s végül egy, az egész történelemben páratlanul álló alakváltozáson ment keresztül – általában a Földközi-tenger ősi tájai, ahol a mai európai kultúra bölcsője ringott; másik a mai Európa, ahol az újkori zsidóság merőben megváltozott viszonyok között folytatta régi életét. Ez a kétféle világtáj sokban különbözik, sokban rokon, sokban egymás életét folytatja; a zsidó szellem szempontjából mindegyikfelett összeköti a zsidó népi kultúra azonosságát.

Sajátságos és bizonyára nem véletlen, hogy e felé a zsidó népi kultúra felé csak újabban fordult a tárgy horderejéhez méltó érdeklődés. Nem csekély részben épp a zsidó nemzeti mozgalom fokozott fellángolására volt szükség, hogy e láng fényéből némi világosság essék a zsidó nép ősi életének egyes problémáira, hogy ez a sajátos népi világ is magára vonja kutatók, művészek és nagyközönség figyelmét. Éppígy valószínűleg az sem véletlen, hogy a mai zsidó tudományos kutatás három legrendszerezőbb historikus elméje: Dubnov, Klausner és Idelsohn, mindhárman a kelet-európai zsidóságból származtak, épp abból a zsidóságból, mely, mint tudjuk, körülbelül máig megőrizte a népi együttélés formáit, tehát a népi életformák iránti érzéket is. Az a kutató, akinek eredményeit az alábbiakban ismertetni szeretnők, egy kurlandi származású zsidó folklorista: Abraham Zevi Idelsohn, ma a cincinnati-i Hebrew Union College tanára, aki 1910 körül kezdte meg kutatómunkáját a Szentföldön, elsősorban a keleti zsidóság ott élő töredékes maradványai között. Ennek a nagy munkának, a zsidó népdalgyűjtésnek eredményeit Idelsohn egy 10 kötetes monumentális gyűjteményben tette közzé; címe: *Hebräisch-orientalischer Melodienschatz*, I. kötete még 1914-ben, az utolsó 1932-ben jelent meg. Ebbe a gyűjteménybe felvette a jemeni, babilóniai, perzsa, keleti szefárd, észak-afrikai, balkáni, askenázi és lengyel zsidóság dallamait, hiteles fonográf-felvételek alapján, egyúttal tudományos összevetésekkel, s eléggé pontos rendszerezés keretében.

Idelsohn gyűjtésének megvannak a maga tudományos fogatkozásai is, amelyeket itt nem szükséges részleteznünk; elég, ha itt csak megemlíjtjük, hogy

a közzétett keleti anyag nagy részét Idelsohn Jeruzsálemben gyűjtötte, tehát nem ment el érte maga Jemenbe vagy Babilóniába – holott a mai népdaltudomány egyre erőteljesebben hangsúlyozza, hogy a népdal felvételének mindig a helyszínen kell történnie, mert az otthonából kiszakított ember többnyire önkénytelenül változtat a maga dalain (mert egyedül van, s bizonyos fokig szegénykezik), míg az eredeti milieu mindig egyúttal korrigálója, ellenőrzője is a népdalanyagának, melyet felveszünk. Ez az „ellenőrzés” ily módon nem történhetett meg: Idelsohn a Jeruzsálemben megtelepedett jemeni, babilóniai stb. hitközségekben gyűjtötte anyaga nagy részét; de ettől az elvi hibától s egyéb kisebb fogyatkozásoktól eltekintve Idelsohn gyűjteménye mégis korszakalkotó jelentőségű a zsidó tudományban, sőt az általános zenetudomány területén is.

Idelsohn ugyanis, azt mondhatnók, felfedezte a barbár zsidóságot – ha ugyan az ilyesmi régi kultúrnépben egyáltalán elképzelhető. Rámutatott, hogy ezek a Keleten maradt zsidó töredékek nemcsak évszázadok, de mintegy 2000–2500 év óta elzártan éltek a maguk izolált életét, mint valami zárt, megközelíthetetlen, egzotikus kultúr-szigetek. Palesztinából történt kivándorlásuk majdnem kivétel nélkül megelőzte a nagy Diaszpórát; a babilóniai zsidók például valószínűleg a babilóniai fogság ideje óta élnek a Tigris és Eufrát tájain, a híres szurai és pumbaditai iskolák a középkorban (XI. század) szinte zökkenő nélkül adták át a maguk örökségét a nagy bagdadi zsidó kultúrközösségnek, és így tovább. Európai vagy zsidó anyaországból kiinduló hatás (amennyire Palesztinát ekkor még Zsidóországnak nevezhetjük) azóta nem érte ezeket a népi szigeteket. El kell tehát fogadnunk, hogy ami ezeknek a „szigeteknek” tradíciójában egymással és a nyugati zsidósággal mégis közös: az a legrégebb zsidó múltnak maradványa.

És itt következik Idelsohn munkásságának két rendkívüli jelentőségű eredménye. Egyik az, hogy a legtávolabbi Kelet s a legtávolabbi Nyugat zsidóságának népi énekében máig felismerhetők a közös, az azonos alapok. Másik az, hogy a zsidó népi énekhagyomány egyelőre még tisztázatlan mértékben, de erősen befolyásolta az egész régi mediterrán kultúrvilág zenéjét, s jelentékeny részben alapjául szolgált például a nyugati keresztény egyház óriási dallamkincsének, a gregorián korálisnak, melyről tudjuk, hogy valóságos gyűjtőarzenálja Dél-Európa és a Kelet régi zenei hagyományainak. Egyébként, hogy itt a zsidóságnak nagy szerep jutott, az természetes is; hiszen a kereszténység benn a zsidóság szívében született meg, s első mondanivalóit készen kapott, otthoni formákban mondta el.

Azt mondtuk, hogy a zsidóság népi énekében még felismerhetők a közös alapok. Ezt a népi ének kifejezést valamivel közelebről kell megmagyaráz-

nunk. Az énekes hagyomány ősi egysége valóban a zsidóság régi népi egységét bizonyítja, azt a rendkívüli egységet, mely alapjaiban – viharos századok ellenére – máig fennmaradt. De ennek a mély és ősi egységnek csak olyan hagyomány lehetett a fenntartója, mely maga is a nép lelkéből fakadt. A zsidó ének középpontjában a Tóra-olvasás hagyománya állott, ahogyan a teljes zsidó rítusnak is az szolgált alapjául. És ezen a ponton néhány részletre kell kitérnünk, melyek nélkül az alább elmondandók jórészt érthetetlen maradnának. Három sajátosságát említjük itt fel a keleti éneknek, három specialitást, melyek a modern európai ember számára már többé-kevésbé idegenszerűen hatnak. Egyik az éneklő olvasás hagyománya. Olvasás – élőszó – ének: az ókor s a Kelet számára ez a három fogalom egyetlen hármasságba forrott össze. Olvasni csak hangosan lehet, s a hangos olvasás egyúttal félig ének. Egy magyar kutató (Balogh József) néhány évvel ezelőtt külön tanulmányban foglalkozott a hangos olvasás kérdésével, s itt meggyőző adatokat állított össze arra nézve, hogy Európában még a későbbi középkor folyamán is szokatlan és újszerű dolog volt a néma olvasás. Ha egyszerűbb embereket olvasni látunk, még ma is megfigyelhetjük, mennyire fontos szükségletük a félhangosan vagy legalábbis mozgó ajakkal való „felmondás”; ez a tünemény egy ősrégi internacionális kultúrjelenség elkésett utóda, öröksége. Az ókorban a latin *legere* annyit tesz, mint „olvasni” és egyúttal „felmondani”; a középkorban *dictare* annyi, mint „írni” s egyúttal „tollba mondani”, pontosabban: „írás közben önmagának hangosan diktálni”. A Keleten elég a Korán hangos olvasására gondolnunk, vagy olyan jelenségre, aminőre nemrég egy német talmudi archeológus hívta fel a figyelmet: hogy ti. a lemásolt Szentírás- vagy Talmud-szövegeket csak úgy lehet és szabad revideálni, ha a revizor hangosan elrecitálja őket. Betű – hang – dallam: ez a három fogalom az ókori Keleten elválaszthatatlan.

Egy másik sajátossága ennek a keleti zenevilágnak a szabad improvizáció, minden orientális muzsikálás lelke. Ennek nyomait ma is ismerjük kántorok vagy cigányok művészetéből, ezért számunkra nem olyan szokatlan. De annál szokatlanabb egy ezzel összefüggő harmadik keleti sajátosság, melyet röviden így fejezhetünk ki: a lappangó alapelmelódia elve. Gondoljuk el, hogy valamely nép vagy törzs köztudatában tíz – tizenöt – húsz főmelódia él, amelyeket egészen tisztán talán sohasem hallani, de a gyakorlati életben, ha alkalom nyílik rá, szabad változatok formájában éneklik vagy játsszák őket, improvizálnak rájuk, improvizálnak belőlük. Mindig ott vannak a háttérben, ott vannak szinte a levegőben, de mindig más és más változatokban, tehát mindig elváltottnak szerepelnek. Ez a szokás a Keleten általánosan ismert. A hinduk így

nevezték az ilyen alapelődiákat: raga, az arabok így: makám, a régi zsidók így: niggun, és a bizánciak így: epichema. Amit pedig így jelöltek, lett légyen akármilyen eredetű, bizonyos népi általánosságra emelkedett, a legegységesebb köztudatnak szerves része volt. Ilyen értelemben kell tehát népi elődiákra gondolnunk, ha azt mondjuk: a Biblia-olvasás zsidó népi énekes hagyománya. Azért kellett ezt elmondanunk, mert csak így válik érthetővé, hogy ami a zsidó zenéből kifelé tört, kifelé jutott és érvényesült a nyugati klasszikus-keresztény mediterrán kultúrákban: az minden zsidó énekes hagyomány magva, a bibliai lekióének zenéje volt. Testetlen, mégis naponta testet öltő, százalakú, könnyen terjedő, mégis egyetlen, felbontatlan hagyomány. És ezen a ponton ugyanazt mondhatjuk el, mint általában a kereszténységre vonatkozólag: a zsidóság itt olyasmit pillantott meg és fogalmazott meg önmagában, amivel Európa fiatalabb népeinek lelkét gyökerükben érintette meg.

De mielőtt erre a nyugati kiáradásra, erre a nagy vándorútra rátérnénk, szóljunk még egy problémáról, mely a Tóra-olvasással szorosan összefügg. Ez a lekiójelek, a neginák kérdése. Ezek a jelek, melyeket ott látunk minden bibliai héber szöveg felett és alatt, mint ma már tudjuk, egy, az egész Keleten, sőt a Délen is jól ismert ősi szokásban gyökereznek: részben a szöveg értelmi tagolását, részben az énekes olvasás dallamvonalát megközelítőleg érzékeltető jelek használatában, aminő jeleket perzsák, arabok, bizánciak s a korai középkor nyugati keresztény kultúrái egyaránt alkalmaztak, s melyeknek ma ez a tudományos megjelölésük: ekfonetikus jelek. Azaz: a hangos olvasás jegyei hangjegyek s ugyanakkor interpunkciós jelek. De épp a zsidó ekfonetikus jelek körül meglehetősen zavar és bizonytalanság uralkodik, s ezt a bonyodalmas kérdést csak úgy tudjuk megoldani, ha még egyszer meggondoljuk, amit az imént a zsidó népi hagyomány rendkívüli szívósságáról mondtunk. A probléma ugyanis ez: a ma ismert szentírási dallamjegyeket, a neginákat csak a i. sz. VII–VIII. században állapították meg Tibériásban. Azelőtt nem voltak, helyesebben azelőtt nem ilyenek voltak. A ma használt neginák tehát alig több, mint ezerévesek, a Talmud lezárása után keletkeztek, és elsőnek csak Natronáj gáon említi őket a VIII. században. De akkor hogyan magyarázzuk azt, hogy épp a Biblia-olvasás harmadfélezer éves dallamai kötik össze a keleti és nyugati zsidóságot, mikor a keleti diaszpóra meg a nyugati diaszpóra töredékei is már a VIII. századnál előbb odahagyták Palesztinát, tehát a mai neginákat csak utólag sajátíthatták el? A felelet erre csak egy lehet: olvasó-dallam és olvasó-jel nem tartoztak kezdetől fogva egymáshoz. Olvasó-dallam jóval előbb volt, mint olvasó-jel – amint ez természetes is. És hogy olvasó-dallam jóval előbb volt, azt akkor is tudnók, ha nem maradt volna ránk semmiféle

melódia; hiszen ott van a babilóniai Gemara, mely a III–IV. században többhelyütt világosan beszél az énekes olvasásról; ott van Alexandriai Kelemen, az egyházfilozófus, aki 200 táján írt *Paidagógosz* című művében felemlíti a zsidó Biblia-dallamokat, vagy ott van Szent Jeromos, aki már a IV. században azt írja a zsidókról, hogy Mózes és a próféták könyveit tanulmányozgatva „decantant divina mandata”, azaz eléneklik, elrecitálják az isteni parancsolatokat. Az énekes Biblia-olvasás tehát már régen megvolt, mikor a mai neginákat ehhez a meglevő olvasáshoz hozzáalkalmazták. Legdöntőbb bizonyítékunk azonban az, hogy az Idelsohn-féle gyűjtés tanúsága szerint a keleti és nyugati zsidóságot összeköti ugyan egy csomó közösen használt ősi dallamfordulat – csak hogy ezeket a fordulatokat csaknem mindegyik rítus más és más jellel kapcsolatban használja! A közös emlék tehát megvan, az alkalmazás módjai, részletei azonban eltérők.

És hogy eltérőkké kellett válniuk, azt a zsidóság története magyarázza meg legjobban. Az a nagy vihar, mely a zsidóságot elszórta a világ távoli részeiben, ugyanegy időre esett a zsidó gondolat kiáradásával a maga régi otthonából.

Vessünk egy pillantást az ókori mediterrán kultúrvilág térképére; előttünk áll egyúttal az a színhely, ahol az európai zene roppant átalakulása lejátszódott. Ez a nagy partvidék némileg olyan formájú, mint a bölcső; valóban az, az európai kultúra s legalább részben az európai zene bölcsője. És a mediterrán zenének, Európa ébredő zenéjének nagy „drámája” az, melyből itt egy pár vonást fel szeretnénk idézni.

Körülbelül 1600–1700 éve, hogy ez a nagy átalakulás végbement. Tudnunk kell, hogy a Földközi-tenger partvidékén háromszor nyomult előre a keleti világ olyan hallatlan lendülettel, hogy részben meghódította, részben átalakította, de mindenesetre befolyásolta sorában a nyugati világot. Egy ilyen „lökés” a kereszténység volt s vele a zsidó kultúra, a második háromszáz évvel később a Szasszanidák perzsa kultúrhódítása, s a harmadik, újabb háromszáz évvel később, az Iszlám. Zenében s általában kultúrában egyik hullám sem volt oly mély és maradandó hatású, mint az első, a zsidó–keresztény áramlat. Kétségkívül akkor kezdődik, mikor az első nagy zsidó közösségek megalakulnak Alexandriában, s mikor Szent Pál először megy prédikálni Kis-Ázsiába. Nézzük a főbb centrumokat; ezekből fakadnak azok a források, melyeket a nyugati egyház nagy dallamkincse, a gregorián korális körülbelül a VII. században véglegesen összefoglal. Alexandria: itt a recitáló himnusz- és miseéneklésnek különleges tradíciója virágzik. Jeruzsálem: itt virul a zsidó énekes hagyomány, s még századok múlva is innen és Szíriából indulnak ki azok az énekszerzők, akik a keleti egyház, Bizánc egyházi zenéjét megrefor-

málják; így a jeruzsálemi Kosmas és az emesai Romanos. Antiochia: ez a zsidó és szír hagyomány leghatalmasabb összefoglalója és kisugárzója, nyugatra vetítője az első keresztény századokban. Hatásával semmi más centrumé nem vetekedhetik, és Indiától Írorszáig konstatálható a keresztény liturgiákban. Kappadókiai Caesarea: itt alakul ki Nagy Basileios nyomán a IV. század közepén az úgynevezett kelet-bizánci misetípus. Bizánc: mint tudjuk, ezer éven át leghatalmasabb rezervoárja és közvetítője keleti elemeknek Nyugat felé. Egész sor egyházzenei forma itt születik meg a kereszténység számára, itt kristályosodik ki a keleti egyház uralkodó misetípusa, itt alakul ki a balkáni és kelet-európai keresztény liturgia. Ravenna és Milánó: itt alakul ki a Szent Ambrus nevéhez fűzött ambroziánus liturgia, jórészt keleti gyökerekből, a IV. században. Róma: mindennek összefoglalója és betetőzője a VII. század óta. És folytassuk a kört még tovább: vannak a misének népének-elemei, melyek Dél-Franciaországban és Spanyolországban előbb jelentkeznek, mint Rómában. A Credo-énekek előbb tűnnek fel Narbonneban, Toulouse-ban, Sevilleban, Córdobában, mielőtt a római liturgia magába fogadja őket, amellet érezhető rajtuk Antiochia és Bizánc hatása. Az ókeresztény zenének ezt a „mágikus körét” az észak-afrikai Hippóval zárhatnók be: ennek püspöke az V. században Szent Ágoston, aki mintaszerűnek tartja a zsidó liturgiát. És most néhány év, néhány forma, hogy ez a lüktető keringés egy pillanatra megvilágosodjék előttünk. Bizáncban *troparion*, Rómában *tropus*; Bizáncban *heirmos*, Rómában *tractus*; Jeruzsálemben *sírho-maalóth*, Rómában *graduál-responsorium*; Antiochiában *sogitha*, Bizáncban *kontakion*, Ravennában és Rómában *hymnus*; Jeruzsálemben és Antiochiában *mahalat* vagy *michtam*, vagy talán csak *mizmór*, Alexandriában, Milánóban és Rómában *antifóna*; Bizáncban *kánon*, Rómában *sequentia*. Az egész: melódiák, formák, rítusok egyetlen nagy körforgása. Hogy milyen arányban jutott bele ebbe a szédületes világkeringésbe a zsidó zene, pontosan még nem tudjuk, de hogy belejutott, az bizonyos. Csak annyit láthatunk, hogy a régi keresztény zene egyik alaprétege – elsősorban a legrégebb próza-énekeké – zsidó eredetű, más, egyéb származású rétegek mellett; mert ennek a dallamkincsnek kialakításában, mint mondtuk, az egész mediterrán világ részt vett. Csak egymás mellé kell állítanunk a római Graduális egy sor régi misedallamát és a keleti zsidóság között megtalált ősi dallamokat, amint azt Idelsohn és Peter Wagner megtették, hogy e melódiák feltűnően közeli rokonsága, néhol azonossága szembetűnjék.

De a régi zsidó zene történelmi szerepe nem merül ki ilyen anyagi részlet-hatásban.

Akik a latin verselés történetével foglalkoztak, tudják, hogy a római liturgia hangsúlyrendszere már nem mindenben a klasszikus latinságé. Kétségtelen, hogy a déli nyelvérzékben néhány évszázad alatt – pontosabban: a III., IV. és V. század folyamán – óriási változás állott be; elejtették az antik görög–latin mértékes (hosszú–rövid) deklamációt, és áttértek a modern európai (hangsúlyos–hangsúlytalan) deklamációra. Néhány évszázadot mondottunk; igaz, hogy ez a néhány évszázad épp a római birodalom s egyúttal az antik világ bukásának, a modern európai népek fellépésének néhány évszázada volt. Ebben a roppant átalakulásban, mely első jogaihoz segítette a modern európai nyelvérzékét, úgy hisszük, nem csekély része volt épp a zsidó zenének, mely, mint láttuk, az i. sz.-i századokban egy szédületes világkeringés sugarába került; mert hiszen ez a zene sohasem ismert mást, mint a nyelv természetes hangsúlyát, a szavaló éneket, a recitáló deklamációt. Ha meggondoljuk, hogy a fiatal egyház ismételten hivatkozott a zsidó Biblia-éneklésre mint forrásra, mintára, támaszra a pogány, tehát görög–latin, antik elvű énekléssel szemben: nagyon is elképzelhető, hogy a most egyszerre világbefolyásra emelkedett keleti éneklésmód jelentékeny részben segített felszabadítani az újabb európai nyelvi és zenei energiákat. És – a vallásos zenélés erkölcsi útmutatásai mellett – talán épp ebben áll a zsidó zene alapvető világtörténelmi jelentősége.

*

Az elmondottakban a saját földjén élő, ázsiai zsidó nép zenei szerepéről igyekeztünk vázlatos képet adni. Az Európába költöző zsidóság új viszonyok közé kerül, népi életformája teljesen megváltozik; zenéje is új problémákat vet fel, melyek már alig kerülnek világtörténelmi perspektívába, de éppoly sajátosak és messzeágazók, mint a keleti világé. Róluk külön vizsgáladásoknak kell majd beszámolniok.

(1934)

[Kiegészítések Simon Dubnov A zsidóság története című könyvéhez]

Sámuel az első jelentős próféta Mózes után: „Próféta” (nábi) néven a nép sokáig azt a szemléletű, rajongó férfit érti, aki jövődőt mond, varázsigékhez ért, és esetleg isteni parancsok hirdetésével a népet helyes útra igazítja. De a név értelme nemsokára megváltozik, kimélyül. Próféta az a látnok lesz, az a harcok ígehordozó, az Úr szavának tolmácsa, aki az erkölcsi igazság csorbítatlan győzelmét, a bűn bukását, a jó megigazulását, Ción igazság útján való megváltását, a Messiást és birodalmát hirdeti, egyszóval Isten országát („Malchut somájim”) a földön. Isten országa: ez a megfogalmazás aránylag késői, a politikai élet hanyatlásának korából való, de maga a gondolat régi, és csakhamar középponti ideája lesz a zsidóságnak.

A próféták munkássága történeti szempontból hármassá irányul: rekonstruálják és újraértelmezik a zsidó múltat, mely az ő megmintázásukban jut a nép öntudatába, s indul szélesebb távlatok felé; megteremtik a zsidóság szigorú erkölcsi monoteizmusát és szellemi istenhitét, elnyomva a politeizmus minden maradványát, s a múltból–hagyományból is tervszerűen kifejtve minden ilyen irányú törekvést; és végül feloldják a zsidóságot, nemzetből emberiséggé.

Sámuel az első próféta Mózes után; s mily jellemző, hogy a hagyomány az ő szájába, a királyság megteremtőjének szájába adja azt az intő beszédet, mely először támadja a királyság intézményét, mely, még meg sem alakult az új államforma, máris óvja a népet annak veszélyeitől és káraitól. Valóban, alig szilárdul meg a zsidóság politikai élete, megszólal a zsidó lelkiismeret hangja, kezdettől fogva a felhördülő tiltakozásé az élet igazságtalanságai ellen –, kezdettől fogva a külső hatalom, a politikai berendezkedés ellen is! Mert Sámuel után hosszú sora jön a nagy Elégedetleneknek és Felháborodottaknak, az ostorozóknak és javítóknak, Náthántól és Élijáhútól a négy klasszikus mesterig (Jezsajás, Jeremiás, Ezékiel, Babiloni Névtelen), a „kisprófétáktól” Jézusig. Költők, akik sohasem hízelegnek: akik a zsidó királyt Izrael megrontójának fogják nevezni (mint Áchábot Élijáhú), a királyságot magát Istentől való elszakadásnak (mint Hósea), akiknek intelmeit az uralkodók feldühödvé vetik tűzbe (mint Jeremiásét Jójákim), akiket mint hazaárulókat megveretnek és börtönbe vetnek; akik nyíltan megvetik hazájuk politikai szövetségeit és szövetségeseit (mint Jezsajás Egyiptomot), vagy nyíltan hirdetik az uralkodó

hatalommal szemben, hogy „szolgáljatok a babiloni királynak” (mint Jeremiás); látnokok, akik (mint a Babiloni Névtelen) ki merik mondani, hogy „minden nemzet – tehát a mienk is! – csak vízcsepp, porszem és fűszál az Úr előtt, egyedül az Ő szava állandó”, akik a „minden országok fölött egyetlen, egynevű Istent” fogják hirdetni (mint Zakariás); géniuszok, akik (mint Jézus) végül felismerik, hogy az ő országuk nem e földről való. Valamennyien az igazi istenszolgálat elsőbbségét fogják hangoztatni a politikai szervezet érdekei felett; s lesznek, akik nemcsak a rítust tartják majd hiúnak, hanem alapjában támadják meg a zsidóság politikai, sőt nemzeti egzisztenciáját is az egyetemes isteni igazság érdekében. (Hiszen még a legsajátosabban nemzeti, még az önvédelmi háborúk is mind kevésbé számíthatnak rájuk.) A zsidó népi kiválasztottság hite tulajdonképpen itt virágzik ki, s egyúttal itt dől meg, helyesebben itt finomul egy új, szellemibb misszió tudatává. Egyetlen hivatásunk, hogy Istent szolgáljuk, s az igaz Istent megismertessük az emberiséggel; életünknek csak azért és csak annyiban van jogosultsága, amennyiben e hivatásunkat teljesítjük. A gondolat ereje természetes és határtalan; az emberi közösségeké véges és erőszakos. Hiába siratja el Jeremiás a pusztuló Júdát; a seb fáj, mert a mi sebünk –, de a zsidó állam, úgy, ahogyan volt, bálványimádással és bűnökkel fertőzötten, nem kellett a prófétáknak. Ción ne a zsidóság, hanem az emberiség központja legyen; ám éljen a nemzet, ha benne Isten igazsága él, de vesszen a nemzet, ha az igazság így kívánja! Mit is jelent a nemzet, még ha a mi nemzetünk is? Isten több, mint a nemzet, több, mint a zsidóság, Isten az egész emberiség közös igazságában él. (Ne feledjük, hogy ez a felismerés egy kicsiny, ellenségek közé ékelt nemzet öntudatában érik meg.) Így teszi meg majd a zsidó szellem a próféták tanításaiban azt a döntő lépést, amely a nemzeti vallástól az emberiség vallása felé visz, amely egyetlen közösség hitét egyetemes emberi hitté tágítja. Ennek az egyetemessé válásnak természetesen súlyos ára volt: a zsidóság itt a maga zárt lényét adja fel lassanként, s a próféták küzdelmeit is a nemzetük valóságos és ideális léte közötti feszültség okozza: ezek a költők beteljesítik s ugyanakkor legyőzik magukban a nemzetet. Jónás már pogányoknak fog prófétálni, Jób drámája már nem is zsidó környezetben játszódik, és kérdései a legáltalánosabbak. Igen, ennek a kitágulásnak félelmesen nagy ára volt: mert hiszen lehetett-e a szigorú rituálét, lehetett-e magát az államot fenntartani Jezsajás és Zakariás, a Babiloni Névtelen és Jézus elveivel? Azokkal az elvekkel, amelyek az áldozatot és a bűnt, később az étkezési törvényeket nyíltan lényegtelennek, a háborút, a kényszert, az ítélezést lehetetlennek deklarálták, s helyettük az alázatot, a szeretetet, a „tisza szívet”, a szabadságot, a személyes és magát áldozó „lélemben való istentiszteletet”

hirdették? A mózesi törvényhozásnak, amely a zsidóságot elkülönítette, kiemelte, körülhatárolta, szerves betetőzése csodálatos módon épp a próféták tanítása, amely a zsidóság különállását feloldotta egy egyetemes, erkölcsi létére eszmélt, „megváltott” emberiségben; előbb nemzetet kellett teremteni, amely a gondolatot hordozza, azután a gondolatban feloldani a nemzetet.

A próféták ily módon az élő lelkiismeret a zsidó szervezetben; ha épp a legnagyobbak működését nézzük, azt kell mondanunk, hogy kérlelhetetlenségében sokszor az öngyilkosságig menő lelkiismeret. Hangja az idők folyamán egyre erősebbé lesz – egészen az állam felbontásáig. Próféta-ság, azaz erkölcsi ideál és a politikai nemzetállam ideája egyazon népi töből fakadtak, de egyre jobban elváltak egymástól, és végül szembekerültek egymással. Aki a próféta-ság s vele kapcsolatban a zsidó politikum történetét figyelemmel kíséri, látni fogja, hogy a zsidóság – ha nemzeti akaratát lelke legmélyebb hangjával azonosíthatjuk – az erkölcsi ideál kérlelhetetlen követelésével, a formák és korlátok felbontásával önmaga bomlasztotta fel államát, mert az államot mint mesterséges emberi elhatárolást egyre inkább az isteni igazsággal ellentétben álló, erőszakos szervezetnek érezte. Az emberi lelkiismeretnek ilyen messze-menő – a politikai öngyilkosságig menő – következéseit, még ha ez a lelkiismeret az egész emberiséget gyökereiben érintette is meg, egyetlen nemzet sem vonta, nem vonhatta le a zsidóságon kívül; a próféta-ság nemcsak a zsidó nép legmélyebb hangját, de az életben való hontalanságát is jelentette. Öngyilkosság, amely egyúttal fennmaradást, halhatatlanságot, örök életet hozott a zsidóságnak; tragikus maga-felemészítés örök célok nevében. Mindez nem változtat a tényen: a szervezet életének sokszor az az egyetlen és legfőbb hivatása, hogy ilyen lángoló és perzselő lelkiismeretet világra hozzon – még akkor is, ha félelmes parancsait nem képes mindenben követni, mert hiszen élni akar, és az élet durvább törvényeinek van alávetve.

*

Azt mondhatnók ugyanis, a babiloni fogság idején kettős program alakult ki a zsidóságnak. Mai történeti terminológiával „nagy-zsidó” és „kis-zsidó” programként jelölhetnők meg őket. Egyik a zsidóság kibővülését, világeszmévé tágítását írja zászlajára, s benne nem nehéz felismernünk a régi-új prófétai ideát; másik a papi néppé alakulás programja, mely kizárólagos „állami” törvényéül a Tórát ismeri el, s elmaradhatatlanul együtt jár bizonyos nemzeti bezárkózással, megszükkítéssel: benne a régi papi ideál győzedelmeskedik – a papi ideál, mely most, az állami élet önállóságának megszűntével, egyúttal a

régi zsidó politikum, az államgondolat örököse. Előbbi nem vezetett határozott életformák, külső formák kialakulására, csak a zsidóság legbelső, eszmei magvát őrizte tovább mintegy zsarátnak alatt. (Babiloni Névtelen vagy talán Névtelenek.) Utóbbi azonban képesnek bizonyult rá, hogy a zsidóságnak szétört és szinte vigasztalan helyzetében is új benső gerincet adjon, s megte-remtse körülötte azt, amit a tiszta ideál önmagában soha nem adhatott meg: az összetartó és fenntartó szervezetet. Mindkettő a fennmaradásra gondol; de a prófétai program szinte csak a lélekére, a papi program a nemzet testére is, sőt elsősorban a nemzeti realitásra. Nem véletlen, hogy ez a „nemzeti reakció”, a zsidó „ellenreformációnak” ez a megkötő mozgalma, épp purifikátorokban és restaurátorokban, tudós papokban és államférfiakban, kötött formák emberei-ben, Ezrában és Nehemiásban öltött testet.

*

Kevéssel azután, hogy Jézus tanításában megjelent a zsidó prófétai gondolat legélesebb és legvilággraszolóbb megfogalmazása, a zsidóságot magát egy sor vallási és nemzeti motívum végzetesen és örökre eltávolította a Jézus jegyében meginduló új mozgalomtól, a kereszténységtől. Vallási téren főként Pál apos-tol teológiája hatott eltávolítólag; ezt a teológiát, melynek középpontjában már Jézus Krisztus állott, Isten egyszülött fia, ki kereszthalálával *megváltotta* a világot bűneitől: az örökké egy *eljövendő* messiást, az emberiség *elkövetkező* megváltását hirdető zsidóság már nem tehetette magáévá. Pál után a kereszténység útja feltartóztathatatlanul vezetett az Egyház felé, éppúgy, mint a zsidóságé egy újszerű, lazán rugalmas forma: a diaszpóra-nemzet összetar-tó vallásának szervezet nélküli rítusvilága felé. Nacionális szempontból pedig a zsidóság nem fogadhatta el a kereszténységben a maga nemzeti létének teljes megtagadását, ugyanakkor, midőn e lét pusztá fenntartásának védelmében elkeseredett harcot vívott egy egész világ: az elnyomó római hatalom ellenében. Mert éppúgy, ahogyan a görög szellem világhódító formájának, a hellénizmusnak nem volt többé szüksége görög nemzetre, a zsidó szellem világhódító alakjának, a kereszténységnek sem volt többé szüksége zsidó nemzetre, zsidó közösségre. Hiszen súlypontja mindjobban a pogány világra terelődött át, s mind többet is vett fel a mediterrán népek régi gondolatvilágából. „Katholikus” lett, „egyetemes”, s egyúttal jelleg-zetesen európai: ázsiai születésének megkötöttségeit, nemzeti bélyegét mindjobban levetette, de egyúttal mindjobban felöltötte az új világszerve-zettel járó külső és belső megkötöttségeket. Ily módon a tragikus szakítás elkerülhetetlenné vált, s csakhamar be is következett: a zsidóságnak meg

kellett tagadnia saját gyökereit, a nemzetet, mely létrehozta, s a lelki szabadságot, amelyből kivirágzott. Így szakadtak el egymástól zsidóság és kereszténység, az i. sz. I–II. század folyamán.

*

Zsidó és görög szellem – az emberiség e két legnagyobb kultúrgondolata – találkozásának meglehetősen nagy egykorú és későbbi irodalmi kísérlete van. Legtermékenyebbnek egyik oldalon a gnosztikus zsidó-kereszténységben, másik oldalon a hellénista zsidóságban, a zsidó platonistákban és arisztotelianusokban, a Philókban és Majmuniakban bizonyult. De legjelentősebb emléke e korszakos találkozásnak mégis a IV. század végén lezárt *Újtestamentum*.

Belőle szorosabban is a hellénista zsidó irodalom körébe tartoznak az *evangéliumok*, a világirodalom e legnagyobb hatású zsidó könyvei, melyek az i. sz. I–II. század folyamán keletkeztek, és Jézus életét, csodatetteit és halálát beszélik el, az apokrifokéval rokon stílusban. Közülük, úgy látszik, legrégebb talán a többinek egyik forrása a Márké, legfiatalabb s legtöbb görög hatást tükröz a Jánosé; kettejük között helyezkedik el a Máté- és a Lukács-féle. Több körülmény azt bizonyítja, hogy az evangéliumok már Palesztinán kívül keletkeztek, az elsőnek (az eredetileg valószínűleg arameusul írt Márknak) kivételével talán már valamennyien görögül, s így szervesen hozzátartoznak a hellénista zsidó irodalom köréhez, éppúgy, mint az első zsidó-keresztény apokrifok is. Körülöttük hamarosan megkezdődik az antik világ mélyreható átalakulása.

(1935)

A zsidóság története Magyarországon

A fejezet azt a célt szolgálja, hogy Simon Dubnov összefoglaló, egyetemes jelentőségű munkájához kiegészítésképpen a magyar zsidóság történelmének legfőbb eseményeit és adatait regisztrálja.

Sem az összeállítás terjedelme, sem a kiadáshoz rendelkezésre álló idő nem volt elegendő arra, hogy önálló munka igényével lépjen fel, és így az összeállítás nem új kutatások alapján és nem új szempontok megadása céljából készült. A zsidó történelem nagy munkásainak, Kohn Sámuel, Büchler Sándor, Horn Ede, Kecskeméti Ármin stb. műveinek felhasználásával, az általuk felderített és tisztázott szempontok alkalmazásával készült ez a függelék, amely csak a fejlődés vonalát és a legfontosabb összefüggéseket megvilágító állomásokat kívánja az olvasó figyelmébe ajánlani. Szándékkal tartózkodtunk tehát az úgynevezett kritikai eszközök alkalmazásától, az eseményeket nem magyarázzuk, nem kommentáljuk – csupán az egyértelműen megállapított tények leszögezésére szorítkozunk.

Budapest, 1934 decemberében

A kiadó²⁷

*

A zsidóság magyarországi letelepedésének időpontját lehetetlen pontosan megállapítani. Kétséget kizáró adatok bizonyítják, hogy Pannóniában már a II. században is jártak zsidók. A római légiók nyomában mindenfelé felbukkannak a kezdődő diaszpóra pénzgazdálkodó, kereskedő zsidói, s így részint mint magánszemélyek, de nemegyszer a római államhatalom pénzügyeinek hivatalos megbízotti minőségében eljutottak a római birodalom minden területére, így a Dunáig is. Magyarországról éppen a II. századból maradt fenn adat arra, hogy az akkor Intercisának nevezett Dunapentelén a *praepositus stationis*, a pénzügyi intéző zsidó származású volt.

A római impérium idejétől a honfoglalásig csupán szórványos nyomok ismereteseek, és ezek távolról sem nyújtanak megbízható alapot annak feltételezésére, hogy a bolgár–szláv lakta Duna-medencében állandó jellegű zsidó település lett volna.

A nyugati és északi, főleg német és morva eredetű zsidók kereskedőútkon nyilván gyakran fordultak meg ez országokban, anélkül azonban, hogy a városi

---

²⁷ A kiadó (Tábor) megjegyzését Dubnov könyvének eredeti kiadásában alighanem szintén Szabolcsi Bence írta. – (A szerk.)

életet még egyáltalán nem ismerő területeken tartós és számottevő telepeket létesítettek volna.

A valószínűség amellet szól – és ezt Chaszdej ben Izsák ibn Saprut, a córdobai kalifa külügyminiszterének híres levele valószínűsíti –, hogy a IX. és X. században már kisebb, de állandó jellegű zsidó telepek voltak a Duna-völgyben. A córdobai zsidó külügyminiszter ugyanis, értesülvén egy Kelet-Európában állítólag főnálló zsidó vallású országról, a Duna-medencében lakó zsidók közvetítésével igyekezett összeköttetést létesíteni e hittestvérekkel.

A honfoglaló magyarok már minden valószínűség szerint jelentéktlenebb német és morva eredetű zsidótelepeket találtak az országban. Ezt annál valószínűbbnek kell tekintenünk, mert nyilvánvaló, hogy a nyugati államok fokozódó és kialakulóban lévő antiszemitizmusa elől az amúgy is csak lazán helyhez kötött, az európai országokban kevésbé meghonosodott kereskedő zsidónép a még félig nomád életet élő, kötetlenebb államformájú keleti országok felé igyekezett terjeszkedni. Mindezek alapján valószínűnek fogadhatjuk el, hogy a Duna-medencében már a magyarok bevonulása idején is voltak zsidó települések, arra nézve azonban, hogy ezek a telepek megmaradtak-e helyükön, vagy szétszóródtak-e a legyőzött népekkel együtt, s visszamenekültek-e anyaországaikba, hiányzik minden megbízható adat. Valószínű, hogy nagy részük visszavándorolt nyugati hazájába, német, cseh és morva területre, és így a honfoglaló magyarok aligha találhattak itt számottevő zsidó lakosságot.

Az évszázados vándorútról érkező magyarság azonban nem ezúttal került először kapcsolatba a zsidósággal. A magyarság kaukázusi és levédiai hazájában egyaránt szoros kapcsolatot tartott fenn azzal a területtel, melyen a zsidó vallás külsőségeiben élő kazár nép lakott. Nincs megbízható adatunk arra nézve, hogy Bulán király áttérése a zsidó hitre milyen arányban vált népmozgalommá, de nem lehet kétséges, hogy a török tatár fajú – tehát nem sémi – kazár nép nagy tömegei a zsidó vallás mélyebb értelemben vett szellemétől szükségszerűen idegenek maradtak. A már évezredek múltja visszatekintő, igen komplex és sokrétű formáiban is árnyalatokra kialakult zsidó vallás megközelíthetetlen volt a félig-meddig nomád nép számára, még akkor is, ha a magasabb kultúrájú király és a felsőbb osztályok – valószínű, hogy csak ezek áttéréséről lehet szó – az egyistenhitet megértették és magukévá tették.

Nem lehet tehát egyértelmű és világos képet nyerni arról, hogy a mintegy háromszáz évig a kazárok közelében tartózkodó magyarok milyen mértékben kerültek érintkezésbe a zsidó vallással, még kevésbé ítélni meg az, hogy mennyire állt módjukban ennek a számukra idegen vallásnak lényegével, mélyebb értelmével közelebbi kapcsolatba kerülni.

Kétségtelenül bizonyított ténynek kell elfogadnunk, hogy a Levédiában való tartózkodás következményeként az egyik kazár törzs, a kabarok csatlakoztak a honfoglaló magyarokhoz, de nem állapítható meg, vajon ezek a kabarok átvették-e az egész törzs zsidó vallását, avagy megmaradtak-e régi mohamedán, illetve pogány hitük mellett. Azt a felfogást tehát, amely szerint a honfoglalás munkájában zsidó vallású, sőt zsidó fajú törzsek is részt vettek volna, bizonyítani nem lehet, és a kultúrtörténeti valószínűség inkább amellett szól, hogy a magyarokhoz csatlakozott kabaroknak – akik eddig ismeretlen okból lázadtak fel fejedelmük ellen, s általa legyőzve csatlakoztak a magyarokhoz – vagy elenyészően kis része, vagy egyetlen tagja sem tette magáévá a zsidó hitvallást.

Bár pontos adatok e tekintetben sem állnak rendelkezésre, mégis minden jel arra mutat, hogy mikor a XI. század kezdetén a magyarság áttért a keresztény hitre, a magyarokkal elkeveredett és más magyaroknak számító kabarok ugyancsak, az ország lakosságával arányban fokozatosan valamennyien a keresztény vallásra tértek át. Azok a zsidók tehát, akik a XI. században Magyarországon éltek, nyilván vagy a régebbi telepések leszármazottai, vagy a lassanként kialakuló és konszolidálódó államba az utóbbi évszázad folyamán Északról és Nyugatról beszivárgott morva, cseh és német eredetű kereskedelem révén települtek meg az országban. A magyar törvényhozás legrégebb zsidó emléke a XI. század végéről, 1093-ból való, amikor is a addig teljes egyenjogúságot élvező zsidóságot a Könyves Kálmán király uralkodása alatt megtartott szabolcsi zsinat II. Orbán pápa kifejezett kívánására erős korlátok közé szorította. A Seraphinus esztergomi érsek elnöklése mellett megtartott szabolcsi gyűlés a nyugati országokban már teljesen érvényre jutott, a zsidók szeparációját nagy vonalaiban körülhatároló intézkedéseknek még csak kis részét valósította meg, amennyiben elrendelte, hogy zsidó férfiak keresztény nőkkel házasságot nem köthetnek, a már megkötött házasságok semmisnek nyilváníthatnak, és az illető „Krisztus-hívó asszonyoknak” szabadságuk visszaadandó. Ugyanakkor a zsidóknak a vasárnapi, valamint a keresztény ünnepnapokon való munkát szigorú büntetés terhe mellett megtiltották.

Ezt az első intézményesen szeparáló törvényt tíz esztendővel később újabb intézkedések követték, amelyek a házasság tilalma után most már attól is eltiltották a zsidókat, hogy keresztény vallású munkásokat vagy rabszolgákat foglalkoztassanak. Ez a rendelkezés vagyonszerzés tekintetében még nem állít korlátokat, a földbirtokvásárlást is megengedi, de a zsidók lakóhelyét a püspöki székhelyekre korlátozza.

Ebben az időben erősen szaporodnak a magyarországi zsidó települések, a prágai és kölni vásárokon egyre gyakrabban jelennek meg a „Turkországból” származó zsidók; a mainzi zsidó bfró előtt mind gyakrabban szerepelnek peres ügyeikkel a Magyarországról kiinduló zsidó kereskedők. A zsidó települések megnövekedése nyilvánvalóan a keresztes hadjáratok megindulásával erősen felfokozott nyugati zsidóüldözések következményének tekinthető. A rendkívül nagy anyagi igényekkel járó keresztes hadjáratok kíméletlenül igénybe vették az expedíció útjába eső védtelen rétegek – főleg a jobbágyság és zsidóság – vagyონát, s nem egy helyen véres nyomokat hagytak maguk után. A felvonuló keresztes hadseregek elől menekülő zsidóság természetesen afelé a Magyarország felé menekült, amelyről híre járt, hogy közönyösen és érdektelenül viselkedik a területén átvonuló keresztes hadakkal szemben. Az egyre erősödő zsidó településsel kapcsolatban természetesen erősödik a római kúria sürgetése, amellyel a zsidóságot szeparálni igyekeznek a XII. század vége felé már teljesen kereszténnyé vált magyarságtól.

Az Aranybulla kibocsátásáig az állam pénzügyeinek intézésében igen jelentékeny szerepet játszik a Magyarországon lakó zsidóság, bár már III. Béla idején, 1190-ben, adó tekintetében megnehezítik a zsidóság helyzetét, és speciálisan keresztény jellegű kötelezettségek teljesítésére is rászorítják.

Az Aranybulla 24. cikke azonban már kifejezetten előírja, hogy zsidók és izmaeliták nem viselhetnek nemesi rangot, és nem játszhatnak szerepet az állam pénzügyeinek intézésében vagy monopóliumainak kezelésében. De ezt a törvényt (1222) meghozása pillanatától kezdve a király maga sem vette szigorúan, nem is tartotta be előírásait; például a zsidó származású Teka kamaragróf még jelentékeny birtokok fölött rendelkezett Magyarországon, nem egy, külföldi fejedelmekkel kötött szerződésen kezesként szerepelt, és egészen az országból való kivándorlásáig teljhatalmú intézője volt a király pénzügyeinek. A beregi eskü néven ismert rendelkezések folytán vándorolt át Ausztriába.

1233-ban ugyanis IX. Gergely pápa, a zsidó vonatkozású kánoni törvények be nem tartása miatt egyházi átkot mond az országra, s így II. Endre kényszer hatása alatt újból megerősíti, sőt kibővíti az Aranybulla említett rendelkezését. A beregi erdőben esküt tesz a zsidótörvények megtartására, s ezek a törvények kihatásukban már messze túlhaladják az Aranybulla 24. paragrafusának intézkedéseit.

A beregi eskü ugyanis az 1215. évi lateráni zsinat határozatainak keresztülvitelét is kötelezőkké teszi, s ezek a határozatok azok, amelyekből a középkoron át messze az újkorba nyúló szeparációs intézkedések kialakultak.

A lateráni zsinat kötelezte a zsidókat, hogy ruházatukon feltűnő jellel különböztessék meg magukat a keresztény lakosságtól; kényszerítette őket, hogy a kor szokványos viseletétől eltérő ruhát és nevetséges hegyes sisakot hordjanak, hogy ruházatukon feltűnő vörös vagy sárga folttal figyelmeztessenek mindenkit zsidó voltukra, megtiltotta a zsidóknak, hogy keresztény templomok vagy keresztény temetők közelében letelepedjenek; tilos volt kereszténynek zsidó tulajdonát képező házban lakni, valamint zsidótól élelmiszert vásárolni. Ingatlan vagyon nem lehetett zsidó tulajdona, kivéve a meghatározott és körülírt lakóhelyeken lévő lakóházat; zsinagógát építeniök nem lehetett; eretnekség terhe mellett tilos volt zsidó hitre áttérni, vagy arra visszatérni.

Ezzel egyidejűleg igen rendszeres és intézményes térítési munka kezdődött meg a zsidóság közt, s ez a munka semmilyen eszköz alkalmazásától sem tartózkodott. Ha rábeszélés, meggyőzés nem használt, egyenesen római utasításra pénzáldozattal bírták áttérésre a zsidókat. Maga IX. Gergely a magyar főpapokhoz intézett átiratban figyelmezteti őket, hogy szigorú pontossággal folyósítsák azokat az életjáradékokat, amelyeknek fejében zsidó családokat sikerült az egyház számára megnyerniök.

A nyugati országokban teljes erővel és buzgalommal folyó zsidóüldözés, illetve zsidótérítés szelleme a magyar uralom alatt ebben az időben nem tudott teljes egészében érvényre jutni. Alig néhány esztendővel a beregi eskü után a tatárjárás pusztította végig az országot, s a visszatérő IV. Béla király, nem látván lehetőséget arra, hogy a kereskedelemben gyakorlott és megfelelő pénztőkével rendelkező zsidóság segítsége nélkül állítsa helyre az ország gazdasági egyensúlyát, a pápához fordult, és fölmentést kért az alig tíz évvel korábban esküvel megerősített rendeletek betartása alól. A kérelemnek legfontosabb indoka az volt, hogy a tilalom folytán az ország jövedelmező nagy hivatalai ingyen kerültek a főnemesség és nemesség kezébe, és most az állások kiosztásából származó jövedelmek elvesztése veszélyeztette az államháztartás egyensúlyát. Tíz évvel a tatárjárás lezajlása után, 1251-ben jelenik meg IV. Béla zsidótörvénye, amely a zsidókat az egész ország területén a korona tulajdonának nyilvánítja, s egyben számukra a korona védelmét is biztosítja. IV. Béla törvényét a római kúria tiltakozására is érvényesíti, amit megkönnyít az a körülmény, hogy ezzel egy időben Ausztriában is hasonló törvény lép életbe. A tatárjárás után bevándorolt Henukot kamaragrófi rangra emeli, és ráruhazza az állam pénzügyeinek intézését. A zsidóknak szabad vallásgyakorlatot biztosít, személy- és vagyonbiztonságukat kisebb ügyekben a városi bíró, nagyobb ügyekben közvetlenül a király, illetve megbízottja védelme alá helyezi. Kisebb megszorításokkal tehát ez a törvény helyreállítja azt az egyenjo-

gú viszonyt, amely az Aranybulla kibocsátása előtti időkben magyarok és zsidók között volt. Érthető, hogy a zsidóság két évszázadon keresztül minden új uralkodótól elsősorban ennek a törvénynek megerősítését kérte. Az ország főhivatalnokai között nem egy zsidó foglal helyet, életük teljesen beolvad a magyarság életébe, sorsuk, helyzetük számottevően enyhébb Nyugaton élő hittestvéreikénél. Érintkezésük még az Egyházzal is barátságos, s hitelnyújtásuk révén a legmagasabb körökig is kiterjed. (Így Fredmann comesé, akinek egy 1280. évi szerződése a legrégebb magyar zsidó okirat.) Beszédnyelvük ebben az időben túlnyomórészt magyar. A tatárjárás nyomainak eltűntével rövidesen újabb nehézségek merülnek fel Róma részéről. Húsz évvel IV. Béla törvénye után megint sürgetik a római rendelkezések végrehajtását, s így IV. László alatt, 1279-ben a budai zsinat külön pápai legátus vezetése mellett 125 paragrafusból álló törvénnyel szorítja meg a zsidóság békés életét.

A zsidók erőteljesebb szeparációja tulajdonképpen ebben az időben kezdődik. Ettől kezdve kötelező a zsidóságra a gettóélet külsőségeinek betartása. A ruházaton vörös posztókörrrel kell zsidó voltukat demonstrálni, csak királyi birtokokon jogosultak letelepedni. A zsidó élet e korlátozásai és szűkítései kevésbé fakadhattak a magyar nép kívánságából, mert még a legszigorúbb intézkedések idején is módját ejtették annak, hogy a zsidóságot – a külső megaláztatások után elsősorban súlyos – anyagi nehézségektől lehetőleg megkímélik. A korona értékes tulajdonnak tekintette a zsidóságot, a zsidó vagyont, s szigorú rendeletekkel tiltotta a zsidókkal szemben időnként alkalmazott külön vámszedést, külön adómegterhelést vagy bárminemű zsidó vagyon rongálását.

Az utolsó Árpád-házi király haláláig eltelt mintegy háromszáz esztendő együttélés folyamán, kisebb-nagyobb megszorításoktól eltekintve, a zsidóság békésen és zavartalanul élt Magyarországon, vagyonilag erősebb rétegei az állam életében jelentős állásokra tettek szert, s ennek megfelelően sem társadalmi megkülönböztetést, sem egyéb üldöztetést nem kellett elszenvedniök. Az országban meghonosodott zsidóság nagyjából beleolvadt a magyarság életformáiba – a valláskülönbséggel kapcsolatos kisebb jelentőségű külsőségektől eltekintve sem ütközőpontot, sem külön réteget nem jelentett a magyar államéletben. A nagyrészt földműveléssel és őstermeléssel foglalkozó magyarság, a kereskedő és pénzgazdálkodó zsidókban nem versenytársát, hanem segítőtjét látta, s ennek megfelelően is bánt vele.

Még az első vegyesházbeli király, Károly Róbert is jóindulatú támogatással ügyelt a zsidó értékekre, sőt az ország nyugati határain – Sopronban – újabb zsidó telepeket is létesített.

Komoly válságot csak Nagy Lajos ideje jelentett, mert a katolikus egyház e buzgó híve és harcosa, uralkodásának első idejében fokozott erővel igyekezett az országban meghonosodott zsidókat a keresztény hitre megtéríteni. Mikor évekig tartó buzgólkodása sikertelen maradt, s megtört a „zsidó tévhit makacsságán”, 1360-ban az ország területén lakó valamennyi zsidót száműzte birodalmából. Intézkedései gazdasági tekintetben igyekeztek kíméletesek lenni – szabad kivittelt engedett valamennyi ingó vagyron számára, sőt a fennmaradó követelések behajtását az állam hivatalnokaira bízta. De ingatlan vagyonuk kényszerleadás alá került, míg maguk a zsidók tekintet nélkül letelepülésük időpontjára, záros határidőn belül kénytelenek voltak az országból kivándorolni.

Nagy Lajos rendeletét négy évvel később visszavonja, s 1364-ben újból megengedi a zsidók letelepülését, de az eltelt négy év a magyarországi zsidóság sorsára döntő kihatással volt. A négy esztendő leforgása alatt a száműzött zsidóság, szétszóródva Európa országaiba új otthonra, új megélhetésre, új egzisztenciára talált, és a magyar korona oltalma alatt nem érezvén magát többé a megszokott biztonságban, csak szórványosan tért vissza az országba. Az engedelemmel azonban a magyar életet nem ismerő nyugati és északi zsidó telepesek éltek, mert az ő szemükben a nyugati országok a legszélsőbb néprétegekig is elható antiszemitizmusához képest a magyarországi bizonytalan élet is enyhítésnek, könnyebbségnek tűnt. Ez a visszavándorolt, illetve újonnan bevándorolt zsidóság az európai zsidók már teljesen begyökeresedett, üldözöttségre és elkülönítettségre berendezkedett életformáit hozta ide magával. Az a közvetlen és a kívülről mesterségesen fölállított akadályok ellenére is barátságos viszony, mely a magyarság és a magyarországi zsidók közt fennállott, a rövid négyéves megszakítás után többet nem volt rekonstruálható. Az idegen zsidók félénken meghúzódtak elkülönítettségükben, míg az ország lakosai a megalázkodó, a magyar szokásokat, magyar nyelvet nem ismerő, valóban idegen zsidósággal szemben régi, természetesen adott hangjukat megtalálni nem tudták, társadalmi életükbe őket be nem fogadták, s így valóban itt indult meg a magyar zsidóságban az európai értelemben vett gettóélet.

*

Nagy Lajos tehát négyéves száműzetés után visszaengedte a zsidókat birodalmába, sőt túlmenve ezen az intézkedésen, magáévá tette az elődök gyakorlatát, és királyi oltalmát kiterjesztette rájuk. Megerősítette IV. Béla védelmi törvényeit, tekintet nélkül arra, hogy körülbelül vele egy időben a nyugat-európai államok közül az angol szigetbirodalom és Franciaország területéről is kiűzték

a zsidókat. A visszaszivárgó üldözötteket újból királyi vagyonnak nyilvánította, s ez értékes tulajdon védelmére a zsidóbíró személyében külön főhivatalnok rendelt.

Ezt a tisztelet az államélet egyik keresztény főfunkcionáriusa – nádor, kancellár vagy országbíró – töltötte be ama néhány évtized folyamán, amíg az intézmény fennállott. A zsidóbíró elsősorban a zsidók és keresztények közt fölmerült vitás esetekben ítélkezett teljhatalommal. Jogtalan üldözések, törvénytelen anyagi megterhelések ellen ő védte a zsidóságot, s ez irányú intézkedései mindig a király nevében történtek. A zsidóság adóterheinek fölosztása és behajtása ugyancsak hatáskörébe tartozik.

Az első zsidóbíró Simon mester volt, mellé azonban csakhamar albírót kellett kinevezni, mert oly rengeteg a peres anyag, hogy az uralkodó egyes városok vagy egyházmegyék sürgetésére egyre sűrűbben kénytelen a „levélölés” fegyveréhez nyúlni.

A lassan meginduló városi életben ugyanis a magyarság jóformán semmiféle részt nem vesz. A városi élet képviselői a betelepített német iparosok és kereskedők, akik nemcsak hazájukból hozták magukkal a kemény és kíméletlen antiszemitizmus szellemét, hanem az ugyancsak kereskedéssel és iparral foglalkozó zsidókban veszedelmes versenytársakat láttak. A szabad letelepülés idejében már nemcsak a nyugati, hanem a délkeleti, a Balkán-félszigetre menekült zsidóság is nagyobb tömegekben telepszik le Magyarországon, s számarányuk növekedésével együtt növekszik e verseny veszedelme. A városi polgárság türelmetlensége, szívóssága s keserves helyzetének egyre sűrűbb fölpanaszolása bírja rá a királyt arra, hogy törvényadta jogánál fogva a levélölés fegyverét alkalmazza: azaz a zsidók és keresztények közt kicserélt adósleveleket semmisnek nyilvánítsa. Ilyen módon mentesítette a polgárságot, egyházmegyéit és nemeseit a zsidókkal szemben fönnálló adósságoktól.

A királyi hatalom gyengülése az egyre szorosabb gyűrűbe zárt zsidók számára mindig vészthozó volt, s így még a harcosan keresztény szellemet képviselő Nagy Lajos halála után is súlyosbodott a zsidóság helyzete. A XIV. század vége felé a magyarországi zsidók élete már miben sem különbözik Nyugat-Európában élő hittestvéreikétől. Budán, Óbudán, Pozsonyban, Nagyszombaton és a többi királyi városokban már formálisan is megvalósul a gettóélet. A század közepén végrehajtott száműzetés döntő jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a megfélemlített zsidóság – pontosan nyugati mintára – önként keresi a gettó zárt életét, kigúnyoltatástól, megaláztatástól ment rejteket.

Zsigmond királysága idején a kiadott rendelkezések már ennek az eredeti magyar zsidóságtól teljesen idegen, túlnyomó részben németül beszélő, a magyar élet valóságával semmilyen kontaktust teremteni nem tudó gettózsidóságnak szólnak. Pedig Zsigmond kora aránylag még elviselhető, mert valamennyi intézkedését minden hitbeli vagy elvi elfogultság nélkül, kizárólag a könnyebb pénzszerzés lehetősége szabta meg. Így a zsidókat megalázó és még az eddiginél is erősebben megkötő intézkedések mellett bizonyos vonatkozásokban enyhítéseket is nyújtott. A királyi városok mellett már egyes nemesi birtokokon is megengedik a zsidók letelepülését. A kőszegi és kismartoni hitközségek az ő uralma idején alakultak (1393, 1388). Ekkor tűnik fel az első magyar zsidó irodalmi mű (Nagyszombati Izsák szóláskönyve), az első név szerint ismert budai rabbi, a francia eredetű Treves József (1436). Ugyanakkor azonban a nyugati államok most már teljesen kialakult zsidóüldöző szelleme Magyarországot is hatalmába kerítette (Budai jogkönyv, 1421).

A Duna-medencében mindaddig a korig ismeretlen fogalom volt a vérvád; a kútmérgezés, az ostyasértés babonája sem ütötte fel fejét. Kisebb-nagyobb megszorításoktól eltekintve, ha egyre szűkülő keretben is, de a nyugati államokhoz hasonlítva mégis elviselhető volt a zsidók élete, és vallásuk szabad gyakorlásában alig gátolták őket.

A XV. század elején – jellemző, hogy ez is a nyugati határszélen, Szombathelyen történt – először folyik vérvád-per Magyarországon, s az ítélet folytán két zsidó hal máglyahalált. A török háborúk újabb föllobbanása újabb zsidóüldöztetéseket eredményez. Az üldözők élén Kapisztrán János áll, aki gátlást nem ismerő fanatizmussal folytatja térítő munkáját, s tüzzel-vassal irt ki minden ellenállást. Működése nyomán az ország különböző vidékein gyulladnak meg zsidó vértanúk alatt a máglyák.

A Mátyás uralkodása előtti zavaros időkben megszűnik a zsidóbíró intézménye – 1440-ben Héderváry nádor töltötte be utolsóként ezt a tiszteletet –, s ezzel a védettség látszata is eltűnik. A zsidóság a vakbuzgó térítők szabad prédája lesz, s védtelenül ki van szolgáltatva a versenytárstól rettegő német városi polgárság dühének. Mátyás uralma nem hoz enyhülést számukra, de a viszonyok rendeződésével látszólag a zsidó sors is nyugvópontra jut, s ha a nyomás nem is csökken, de fokozódása is szünetelni látszik. A zavaros politikai és szociális állapotok mindenkor a zsidók üldözésének fokozódásában nyilvánultak meg. Mátyás uralkodásának évei konszolidált állapotokat teremtettek az országban, s ezzel együtt megállt a zsidóüldözések rohamos fejlődése is. A zsidóbírót Mátyás új intézménnyel pótolja: a zsidóprefektuséval. A zsidóprefektus zsidó vallású s közvetlenül a királlyal érintkező személyiség volt,

hatásköre a zsidóbíróét is felülmúlta. Minden a zsidókat érintő kérdésben korlátlan hatalommal rendelkezett – természetesen a fennálló törvények keretén belül. A prefektus és családja mentes volt a megalázó ruházati rendeletek betartása alól, joga volt a király kíséretében fegyveresen megjelenni (ismertes, hogy Mendl 24 díszesen felfegyverzett szolga kíséretében Mátyás koronázási menete élén haladt), s csakhamar az állam legtekintélyesebb hivatalnokai közé tartozott. Mátyás a prefektúra jogát szinte dinasztikus joggal, a nagy tekintélyű budai Mendl családnak adományozta, akik egészen az intézmény megszűnéséig, négy nemzedéken át töltötték be a díszes és felelősségteljes állást.

Mátyás halála után az ország állapota megint zavarosra fordult, s a zsidók rövid idejű nyugalmi korszak után megint rendkívüli üldöztetéseket voltak kénytelenek elszenvedni. Az ország gazdasági állapotának katasztrófális leromlása egyrészt kíméletlen eszközök alkalmazására bírta a hatalmasokat, másrészt egyre fokozódó gyűlöletet váltott ki a látszólag vagyonosabb zsidósággal szemben. Mikor a budai zsidóság egyik legnagyobb tekintélyű férfinja, a később Szerencsés Imre néven híressé vált Salamon, kényszer folytán áttérve a keresztény hitre, alkincstárnoki minőségben teljhatalommal intézte az ország zilált pénzügyeit, s kíméletlen erővel hajtotta be nemcsak zsidókon, hanem városi polgárokon is az adókat, a nép dühe teljes egészében a zsidóság ellen fordult. Budán, Székesfehérvárott, Pozsonyban szinte lázadásszámba menő, pogromszerű üldözések zajlottak le, s a kirendelt királyi őrségek csak igen lassan, vonakodva óvták meg a zsidók vagyoni- és életbiztonságát. A XV. század végén, 1494. augusztus havában Nagyszombaton Szapolyai István nádor részvételével és helyeslésével folyt le az első nagyobb méretű magyarországi védvár-per, amelyhez példátlan tortúrákon keresztül kicsikart vallo-másokkal szereztek terhelő bizonyítékot. A per ítélete elmarasztaló volt, és újból felgyulladtak zsidó vértanúk alatt a máglyák.

A szórványos eseteken kívül a zsidóüldözés terén vezető szerepet játszó Werbőczy nádor hármaskönyve kodifikálta a zsidók ellen hozott, s minden tekintetben rendkívül megalázó törvényeket. A XIX. század közepéig érvényben volt „zsidó eskü” szövegét is ő kodifikálta a következő szöveggel:

„Én ... zsidó, esküszöm az élő Istenre, a szent Istenre, aki az eget és földet és mindent, ami ezeken van, teremtette, hogy ebben az ügyben, melyben a keresztény vádol, ártatlan vagyok. És ha bűnös vagyok, nyeljen el a föld, mely Dátánt és Abiront elnyelte. És ha vétkes vagyok, szélhűdés és bélpokol lepjen meg, mely a szíriai Namant Elizeus esdeklésére elhagyta és Gehazit, Elizeus szolgáját megszálta. És ha vétkes vagyok, nyavalyatörés, vérfolyás és hirtelen

gutaütés érjen, és véletlen halál ragadjon el, és vesszek el testestül és lelkestül és vagyonostul, és Ábrahám kebelébe soha ne jussak. És ha vétkes vagyok, Mózesnek a Sinai-hegyen nyert törvénye semmisítsen meg, és mindazon írás, mely Mózes öt könyvében van írva, szégyenítsen meg. És ha ez az eskü nem való és nem igaz, törüljön el Adonaj és Istenségének hatalma.”

A mohácsi vész előtti egyre gyengülő középponti hatalom alatt élő Magyarországon a zsidóság megfélemlítése és szenvedése a legmagasabb fokot éri el, s ezzel magyarázható, hogy a török hódoltsági területre jutott és lakóhelyén megmaradt zsidóság aránylag könnyen viselte el a kizárólag anyagi áldozatokkal járó, de az életformákkal és vallással keveset bajlódó török uralmat.

A mohácsi vészt követő idők háromfelé szakították az addig egységes országot, s e három terület politikai struktúrájának megfelelően különbözőképpen alakult a zsidóság sorsa is. A zsidók sorsa legsúlyosabb a nyugati részen, míg a legelviselhetőbb a török hódoltság alatt élőké. Budavár meghódítása után az ideiglenesnek látszó állapotok először vészthozónak tűnnek a zsidók szemében, az ostrom következtében romba dől Budából a török tömegével hurcolja rabszolgaságba a házáat és minden vagyonát elvesztett zsidóságot. Az ország tekintélyben és lélekszámban legnagyobb hitközsége annyira lepad, hogy a formális hitközségi élet megszűnik, és egy hosszú évtized telik el, amíg lassan új élet költözik a város északnyugati részén fekvő kihalt gettóba. Az első évek zavarai után a török uralom előnye fokozatosan megmutatkoznak. Az óriási méretű birodalomban a zsidók szabadon űzhetik kereskedésüket, s valóban Budától Konstantinápolyig és Szalonikiig élénk kereskedelmi forgalom indul meg. A hódító hadjárat kezdetén nagyrészt Szófiába menekült zsidó családok lassanként visszaszivárognak magyar területekre, s velük együtt fokozottan szivárognak be a Balkánon élő, túlnyomó részben Spanyolországból menekült zsidók is. A XVI. század vége felé Budán már két, sőt kevéssel utóbb három zsinagóga áll fenn, melyek közül egyik a szefárd rítusok szerint folytatja le istentiszteleteit. Ugyanebben az időben azonban Szalonikiben és a Balkán egyéb városaiban a magyarországi származású zsidók letelepedésének nyomai is felfedezhetők, s így nyilvánvaló, hogy különösebb korlátok a zsidók szabad mozgása elé nem gördültek. A török uralom sem a nyelvi asszimilációra, sem a mohamedán vallás felvételére nem helyezett külön súlyt, az adófizetésen kívül semmilyen kötelezettséget nem rótt a hódoltsági terület alattvalóira. Természetesen hivatali intézkedéseiben nem mért egyforma mértékkel, lehetőség szerint igyekezett vitás esetekben a török fél igazát megvédeni, s nem átalotta nyilvánvalóan hamis tanúzások alapján is a jogát védő zsidót elmarasztalni, de mindez fölszabadulásnak,

emberi bánásmódnak tűnt az elmúlt száz esztendő határtalan szenvedéseikhez képest.

Ugyanebben az időben a szabad területen a Zápolya-párt országgyűlési határozatot hoz, mely szerint a zsidókat kiüldözik Magyarország területéről.

„Elhatározottat az is, hogy a zsidók ezen ország minden vidékéről, szabad királyi városaiból és helyiségeiből rögtön kiűzessenek.”

A törvényt azonban Ferdinánd király nem erősíti meg. A határozat meghozatala mégis jellemző arra a hangulatra, amely a zsidókkal szemben a királyi uralom alatt megmaradt területeken uralkodott, s melyet a városi polgárság az egyre súlyosbodó gazdasági viszonyok hatása alatt természetesen csak erősíteni igyekezett. A király ugyan nem engedte meg a zsidók kiűzését az országból, de nem is igyekezett meggátolni, hogy például a pozsonyi városi tanács kiűzze a zsidókat, aminthogy tétlenül tűrte a bazini, kolozsvári, nagyszombati stb., túlnyomórészt anyagi érdekek által motivált zsidómészárlásokat is.

Az állapotok híre természetesen keresztülhatolt a török hódoltsági terület határain is, és nem csodálható, ha a Budán és a többi meghódolt városban élő zsidóság rettegve gondolt arra a lehetőségre, hogy újból királyi uralom alá kerülhet. Mikor a hosszú háború folyamán a XVI. század utolsó évtizedében, felszabadító császári seregek kétszer is megkísérelték Buda visszahódítását, a mai Bécsi-kapu közelében lévő gettó zsidó lakossága körömszakadtáig védelte a török uralom alatt álló várost. A császári seregek sikertelen akcióját csak egy ponton koronázta siker: a gettó kapuját betörve, fél évszázadon belül immár másodszor változott romhalmazzá a budai gettó.

A királyi uralom alatt lévő területek lakossága a budai zsidók állásfoglalását dühödten igyekezett érvként kihasználni arra, hogy a még szabad területek amúgy is apadóban lévő zsidóságát kiüldözze, de Rudolf király, aki egyébként számos intézkedésében igen szigorú és konok zsidóüldözőnek bizonyult, ezzel az érveléssel szemben elutasító álláspontot foglalt el. Úgy vélte, hogy az uralma alatt élő zsidók adott esetben szintén nem gondolkoznának rajta, hogy megvédjék-e azt a várost, amelyben családjuk él, s egész vagyonuk fekszik. A XVII. század első éveitől kezdve a török uralom gyengüléséig változatlan békés nyugalomban telt el a hódoltsági területek zsidóságának élete, míg a szabadon maradt területeken teljes szabadsággal tombolt a középkori antiszemitizmus szelleme. Ezeken a területeken a zsidóság száma minimumra csökkent ugyanakkor, amikor a hódoltsági területeken sokszorosára szaporodott a zsidó lakosság. Nemcsak a királyság uralma alól menekültek a toleránsabb török területekre, hanem a Balkánon át is jelentős bevándorlás indult meg,

úgyhogy a XVII. század derekán az alföldi városokban jelentékeny számú, a száz évvel korábbi számnak sokszorosát kitevő zsidó lakosság helyezkedett el. Ezek alatt az évtizedek alatt a területek magyar és zsidó lakossága között mintha újból föltámadt volna a magyar királyság első évszázadainak ideje, megint zavartalan érintkezés és barátság hangja alakult ki. Mindketten háttérbe szorított alattvalói voltak a hódoltsági területeknek, bizonyos jogtalanságokkal szemben közös védekezésre szorultak, s ez helyreállította a tulajdonképpen nem néplélekből fakadó, hanem felülről irányított antiszemitizmus helyébe a harmonikus együttműködést. S mivel a mohamedán törökök szemében a zsidó vallás követői egy fokkal enyhébb elbírálásban részesültek a keresztényeknél, igen gyakori eset volt, hogy a rabszolgasorban élő keresztények, különösen nők, önként áttértek a zsidó hitre. Hetven-nyolcvan esztendő elegendő volt arra, hogy a zsidóság a háborús időkben megsemmisült vagyonát újból rekonstruálja, helyreállítsa, s így természetes, hogy részint elkeseredett félelemtől vezéreltetve, részint vagyonának s helyzetének védelmében a török uralom megdöntésére indult császári seregekkel szemben minden rendelkezésre álló eszközzel a török uralmat igyekezett védeni. 1626-ban, Budavár ostrománál a gettó lakói teljes számban, mondhatni utolsó leheletükig védték a várat, s a császári seregek diadala után nem is maradt el a megfelelő megtorlás.

*

A török hódoltsági időkben a magyarok számára túlnyomórészt kínos emlékek fűződtek a zsidókérdéshez. A XVII. század végén néhány évvel Budavár visszavétele előtt még török részről állandó reklamációk érkeznek a magyar királyokhoz a „török területről” származó zsidók bántalmazása és elrablása miatt. Élénk emlékezetben élt nem egy, a hódoltsági idők kezdetéről származó, egészen élessé vált ellentét, amely zsidók körül keletkezett az időközönként egymással békében élő törökök és a magyar királyság között. Takáts Sándor *A régi Magyarország jókedve* című könyvében írja le a következő eseteket: „A török idők diplomáciai iratai szerint a szultánt a legnagyobb harag fogta el, ha egy-egy zsidót a végbeliek megkárosítottak vagy bántalmaztak. Jaj volt ilyenkor a török fogságban sínylődő magyar vitézeknek.” Szőcs Gergely nevű huszár és Forgács Simon egri főkapitány, később ország hadnagya, 1567-ben formális szerződést kötöttek a Kaufmann Mózes nevű gazdag budai zsidó elrablására és a rajta veendő sarc megosztására. A török annyira fölháborodik a rabláson, hogy a bécsi kormányhoz fordul panaszával, mikor Mózes elrabolja Ráckeve-ről a huszárok, de kiderül, hogy Forgács Simon rablási tervéről már előzetesen értesítette a bécsi udvart, ahonnan nem emeltek külön kifogást

a végrehajtás ellen. Kaufmann Mózeset Egerbe hurcolják, és harmadfél éven át fogva tartják. Musztafa budai pasa minden sürgetése hasztalan. Végre mintegy tízezer forintnyi sarc ellenében engedték szabadon – az összeget a jászberényi bíró vállalta érte. Ebből 6500 forint Forgácsé, 2500 forint Szőcsé – és ezer forint a bécsi haditanácsé lett. Musztafa hiába követeli a sarc visszatérítését, annak ellenére, hogy az emberrablás békében történt.

Egy más alkalommal három budai zsidót fognak el újból a végbeli huszárok; ezeket a kassai kapitány veti fogságba. A budai basa bosszúból három keresztényt karóba húzat, és további hat keresztény fogoly kivégzésével fenyegetőzik, ha zsidóit nem engedik azonnal szabadon. A Kassán fogságban sínylődő zsidók ügyében külön szultáni leirat utasítja a budai basát kíméletlen eljárásra. Végül a három fogoly úgy szabadul, hogy kétszáz keresztény foglyot cserélnek ki ellenükben.

Érthető, hogy ilyen védelem tudatában a zsidóság igyekezett hálásnak mutatkozni a török uralom iránt, míg a királyságbeliek egyre fokozódó türelmetlenséggel álltak szemben a rettegő zsidókkal. A zsidóság törökhűsége annyira közismertté lett, hogy mikor 1684-ben híre járt Európában Buda visszavételének, Európa számos városában újból föllángolt – különösen ismert a páduai pogrom – a zsidóüldözés, és sok helyen hadsereget kellett igénybe venni a gettót fosztogató tömeg lecsendesítésére. Buda visszavételének híre nem bizonyult igaznak, s csak két esztendővel később következett be, de valóság, hogy Buda megvívásánál a zsidók minden erejükkel védelmezték otthonukat a hatalmas túlerőben lévő császári seregekkel szemben. A török védőrség különösen akkor vette igénybe a zsidók segítségét, amikor nyilvánvaló lett, hogy a szultán kiegészítő csapatai nem érkeznek meg idejében, s ettől az időponttól kezdve a zsidók nemcsak jelentékeny pénzáldozattal igyekeztek a török védőseregben tartani a lelket, hanem maguk is részt vettek a védelmi munkában, sánchordásban s az ütközetekben is. 1686-ban a császári seregek először a gettóba törtek be, s pillanatok alatt romhalmazzá változtatták a mintegy száz házból álló negyedet. Buda zsidó lakossága – amennyiben túlélte az ostromot, megmenekült a mézárólástól, s nem követett el öngyilkosságot – nagyrészt fogságba került, míg a kisebb rész szétszóródott Cseh- és Morvaországba, hogy ott a fogságba esett zsidók számára összegyűjtse a váltságdíjat.

Buda eleste után gyors ütemben dőlt meg a török uralom Magyarország területén, s a királyság hatalmának helyreállításával egyidejűleg teljesen megváltozott a zsidóság helyzete is. I. Lipót császár buzgó és hithű katolikus, ki birodalmában polgári jogokat, viszonylagos szabadságot kizárólag katolikus alattvalói számára biztosított. Zsidók és törökök kisebb megszorításoktól

eltekinthető alig éltek nehezebb helyzetben, mint az ország protestáns lakosai. Sem szabad vallásgyakorlatuk, sem szabad mozgási lehetőségük nem volt, nyilvános iskolákat nem látogattak –, üldözött és csak elkerülhetetlen kényszerből megtűrt lakói voltak az országnak. Kollonich bíboros részletes tervet dolgozott ki, hogy a császár birodalmát fokozatosan véglegesen megszabadítsa a zsidóktól.

Az oly gyakran megfigyelhető, szinte periodikusan visszatérő kép megint megismétlődik: a zsidóság üldözése a nyugati szellemet jelentő államhatalom és a Nyugatról betelepített városlakó kereskedő és iparos polgárság irányítása alatt folyik, míg a zsidók védőiként csak a kiváltságokkal rendelkező nagybirtokos nemesség, és a szellemükben császárelenes magyar vármegyék buzgólkodnak. Eddigi helyzetük lényeges megváltoztatásával teljesen kiszorultak a kereskedelmi központokból, a szabad királyi városokból. A XVIII. század elején III. Károly uralkodása idején végrehajtott zsidószámlálás mindössze Bártfa, Buda, Győr, Kőszeg, Modor, Szokolca, Szatmárnémeti, Szentgyörgy és Trencsén szabad királyi városokban talált zsidókat, míg olyan jelentőségű városok, mint Pest, Pozsony, Sopron stb. teljesen kiüldözték falaik közül őket. Néhány évvel később Mária Terézia rendelkezése folytán a legrégebb magyar városi hitközség, a budai is mintegy hatvan esztendőre megszűnik. Jellemző, hogy ugyanakkor Károlyi Sándor, a buzgón katolikus, hittérítő, egykori kurucvezér 1724-ben külföldről hozat rabbit zsidói számára, akiknek kiváltságlevelet ad, birtokain szabad lakást és kereskedést engedélyez. Károlyihoz hasonló védelemben számos magyar főnemesi család részesíti zsidóit, elsősorban a nyugati határokon fekvő birtokain az Esterházy-család. Ezekről a nemesi birtokokról kerül ki az a magyar zsidóság, mely már a XVIII. század derekán sokszor magyaránú gazdasági tervekkel igyekszik belekapcsolódní az ország életébe.

I. Lipót uralmától Mária Terézia uralkodásán keresztül egészen II. Józsefíg a zsidóság sorsa mind anyagi, mind minden egyéb tekintetben egyre súlyosbodik. Kereseti lehetőségüket folyton szűkítik, a kereskedelmi gócpontok még csak átutazásra, egy éjszakára sem adnak zsidónak lakhatási engedélyt, királyi rendeletek tiltják el őket a vámok bérletétől, míg végre a hétéves háború óriási terheinek enyhítésére Mária Terézia elrendeli a türelmi adó bevezetését. Ez a külön zsidó adó kezdetben évi 20 000 forint, de tíz év múlva 30 000-re, további tíz év múlva 50 000-re, majd további hat év múlva 80 000 forintra emelkedik, s végül is a zsidóság minden igyekezete ellenére képtelennek bizonyult a terhek viselésére.

Bármennyire szorították is anyagi érdekek, politikai és vallási elfogultságok a zsidóságot, a XVIII. század közepétől kezdve a felvilágosodott Európa

szelleme, találkozva a szélesebb magyar néprétegnek a zsidókérdésben mindenkor tanúsított türelmével, a szigorúbb rendeletek ellenére is megakadályozta azt, hogy a zsidó életben a XVI. és XVII. század súlyos megpróbáltatásai ismétlődjenek meg. Bár Európában jóformán sehol nem ment végbe formálisan a zsidók emancipációja, és polgárjogokkal ebben a korban még Angliában sem rendelkeztek, a felvilágosodás korszakában észrevétlenül elmosódtak az ellentétek, s bárha formálisan nem is töröltettek el, érdemben már Nyugat-Európában alig voltak észrevehetőek a városi életben meggazdagodott zsidóság s a város egyéb polgársága közt fennálló különbségek. Mikor a XVIII. század végén, II. József uralkodása alatt, a Habsburg birodalomban intézményes enyhítések következtek be a zsidók sorsában, mondhatni, ezek az intézkedések váltották ki a gyűlölt császári rendeletek közt Magyarországon a legkisebb ellenállást (1782, névmagyarosítási rendelet: 1783).

II. József türelmi rendelete valójában a protestánsokra vonatkozott, de bizonyos intézkedéseket kiterjesztett a zsidóságra is. Polgárjogokkal ugyan nem ruházta fel őket, de biztosította szabad vallásgyakorlatukat, megnyitotta az útját a néhány évtizeddel később bekövetkezett egyenjogúsításnak. II. József uralkodása alatt telepszik le százötven éves megszakítás után először három zsidó család Pesten, s az egyszer megnyílt út II. József halála után, rendszerének összeomlása ellenére továbbra is nyitva marad. A városi polgárság az ország különböző részein még kisebb-nagyobb erőfeszítésekkel igyekszik újból visszanyerni a zsidókérdésben túlhaladott kiváltságait, de sem az ország közhangulata, sem a kormányzat intenciói nem teszik lehetővé, hogy e tekintetben komoly eredményeket érjenek el. Csak kisebb korlátozásokat tudnak kivívni, ami azonban nem akadályozhatja meg, hogy rövid három évtized leforgása alatt a betelepülő három család ezerfőnyi zsidósággá növekedjék Pest városában, s már túllépve a mai Terézváros határait, a Lipótvárosban is kisebb területekre terjeszkedjék ki.

A magyar reformkorszak kezdő éveiben kétirányú mozgalom indult meg: egyrészt egyre hangosabb és egyértelműbb kívánsága a törvényhozó nemesség haladó szárnyának a zsidóság teljes egyenjogúsítása, s megszabadítása „szégyenletes középkori” állapotából, másrésztől magában a zsidóságban elementáris erejű asszimilációs hajlandóság mutatkozik; a zsidó iskolákban magyarul tanulnak, egyre több helyen szerződtenek magyar tanítókat, a templomokban itt-ott magyar prédikációk hangzanak el, a zsidóság óvatosan és félénken bár, de lassan igyekszik bekapcsolódni a magyar szellemi megújulás munkájába. E kétirányú kívánság találkozásaként elkerülhetetlen szükségessé válik, hogy a XIX. század harmadik és negyedik évtizedében minden

országgyűlésen szóba kerüljön a zsidó egyenjogúsítás kérdése, s ez állandó aktualitás következtében lassan és óvatosan bár, de leépülnek a részint megszegyenítő, részint súlyos anyagi terheket jelentő korlátok, melyek a zsidók és az ország többi lakosa között fennállnak. Ugyanebben a korszakban indul meg a városokban letelepedett s rohamosan szaporodó zsidóság intenzívebb bekapcsolása az ország gazdasági vérkeringésébe, megindul az a folyamat, amelyik kitermeli magából a század második felében páratlan vehemenciával fellendülő, a nyugati államok gazdasági struktúráját meghonosító, ipari és banktőkét jelentő nagyvárosi zsidóságot.

*

II. József halála után az 1790/91-es országgyűlés törvényben rendelkezett a megváltozott viszonyoknak megfelelően a zsidóság sorsáról. Az 1791. január 10-én szentesített törvény a következőket írja:

„Hogy a zsidók állapotáról azalatt is gondoskodva legyen, míg ügyük és némely szabad királyi városoknak rájuk vonatkozó privilégiumai egy országos bizottság által, mely a jövő országgyűlésen jelentést téshen, tárgyalatnának, és a zsidók állapotáról őfelsége és a Karok és Rendek közös akarattal határozni fognak, a Karok és Rendek őfelsége jóváhagyásával elhatározták, hogy a Magyarország és kapcsolt részek határai közt lakó zsidók az összes szabad királyi városokban és a többi helyeken (ide nem értve a többi királyi bányavárosokat), abban az állapotban tartassanak meg, melyben 1790. január elsején voltak, és ha netán kizavartatnának, abba visszahelyeztessenek.”

Ez a „De Judaeis” néven ismert törvény, ámbár provizoriumnak volt szánva, a következő ötven esztendőre érvényben maradt a magyar impérium alatt élő zsidók számára. A törvényben előre látott bizottság ugyan megkezdte működését, és gróf Haller vezetésével igen liberális egyenjogúsító javaslatokat dolgozott ki, az országgyűlés összehívásának évtizedes halogatása folytán azonban érdembeli tárgyalásokra nem került sor.

De a magyar közéletben gróf Haller javaslata után röpiratokban, sajtóban, megyegyűléseken egyre sűrűbben hangzik fel a zsidók egyenjogúsításának követelése. A magyar gazdasági élet első komoly rendszeres kutatója, Széchenyi eszméinek és programjának előfutára, Berzeviczy Gergely már a XVIII. század utolsó éveiben nyíltan és határozottan a zsidók mellé áll. Az ő írásai nyomán terjed az a felfogás, hogy mindazon hibák és vétkek, melyeket az elmúlt korszakok a zsidóság terhére róttak fel, nagyrészt igaztalan és kíméletlen elkülönítettségük következménye, s nem kétséges, hogy a speciális rendszabályok felfüggesztése a zsidóság beolvadását, az ország többi lakosaihoz való közeledését, minden irányban hasznos, közérdekű munkásságát fogja

maga után vonni. A közhangulat változása természetesen erősen érezte hatását: s az egyes szabad királyi városok – különösen Pest és Pozsony – német polgárainak egyre ritkábban fölhangzó kérelmei, hogy a zsidókat városuk falai közül kiűzhessék, eredménytelenek maradtak.

A XIX. század első évtizedeinek abszolutisztikus uralkodórendszere nem minden vonatkozásban volt káros a zsidóságra. A bécsi központi kormány a magyar területeken, elsősorban a liberális és szabadelvű hajlandóságot eláruló, alkotmányos jogait makacsul követelő köznemességgel állott szemben, és uralmának biztosítása érdekében lehetőség szerint igyekezett ellenük az ország elnyomottait és jogtalanjait támogatni. Ebben a küzdelemben természetesen elsősorban azok számára kínálkozik előny, akiknek nem volt közvetlen befolyásuk a harcokra, de akiket akár vagyoni állásuk (mint a zsidók), akár nagy népességszámuk (a jobbagyság) következtében egyik vagy másik fél a maga oldalára kívánt állítani.

Ámbár 1840-ig a zsidók sorsán törvényes intézkedéssel újabb változásokat nem eszközöltek, ez az ötven esztendő mégis olyan állapotokat teremtett, amelyek a zsidóság jogkiterjesztését elkerülhetetlen szükségé tették. A zsidóság nagyrészt levetkőzve minden formai megkötöttséget, beleolvadt a magyar városi életbe. Csak polgári jogokat nem gyakorolhatott, s egyes elszórt intézkedésekkel szemben volt kénytelen speciális nehézségekkel megküzdeni. Fönnmaradtak az elmúlt időkből olyan súlyos intézkedések, mint a türelmi adó – ami ebben az időben már több milliós hátralékra ugrott fel, s kilátástalan volt, hogy a zsidóság valaha is meg tudja fizetni –, s érvényben volt még a különösen sérelmezett és megalázó „zsidó eskü” is; de ettől eltekintve az ország lakossága minden területen igyekezett utat nyitni a zsidóság érvényesülésének, s ez a lehetőség nem is maradt kihasználatlanul. Az egyre rohamosabban szaporodó zsidóság kebelén belül is erős asszimilációs mozgalom indult meg, Pesten megalakult a „Magyarító Egyesület” (1844), kialakult egy kulturáltabb, magyar érzelmű, zsidó olvasóréteg, itt-ott zsidó írók neve tűnt fel, egyes hitközségek bevezették a magyar nyelvű prédikációt. Az első megjelent magyar nyelvű zsidó imakönyv: 1839; az első magyar zsidó Biblia-fordítás, a Bloch Móric-féle: 1840; az első magyar nyelvű zsidó folyóirat: 1847.

Újabb lényeges változások a zsidók sorsában az 1839/40. évi országgyűlés határozatai révén következtek be. A követi tábla túlnyomó többsége teljes emancipációs törvényjavaslatot fogadott el. Ennek az emancipációs mozgalomnak élénk a reformkorszak Magyarországnak legkiválóbbjai: Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Szentkirályi Móric, Beöthy Ödön stb. álltak. Az alsótábla teljes egyenjogúsító javaslatát a helytartótanács és a kamarilla irányítása alatt

álló felsőtábla nem fogadta el, ámbar maga is belátta, hogy a zsidókérdésben fokozott haladásra van szükség. A teljes egyenjogúsítást a felsőtábla korainak találta – maga Széchenyi István is félreérthetetlenül ellene nyilatkozott, s így a két ház kompromisszuma révén jött létre az 1840. évi XXXIX. törvénycikk, mely a következő intézkedéseket tartalmazza:

„Addig is, míg a zsidók állapotáról a törvény bővebben rendelkezik, ezúttal meghatározatik:

1. §. Mindazon zsidók, kik az országban vagy kapcsolt részeiben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenük erkölcsi kifogás nincsen, az egész országban és kapcsolt részeiben bárhol szabadon lakhatnak, kivévn egyedül az 1790. évi XXXVI-II. törvénycikkben említett bányavárosokat, melyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak.

2. §. A fennálló feltételek mellett gyárakat zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek, ifjaikat azokban taníthatják, azon tudományokat pedig és szépmesterségeket, miknek gyakorlatában eddig is voltak, ezután is gyakorolhatják.

3. §. Egyébiránt köteleztetnek, hogy állandó vezeték- és tulajdonnevekkel éljenek, a születendőik pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvbe bejegyeztessenek.

4. §. Minden oklevelet és szerződéseket a hazában és kapcsolt részekben divatozó élőnyelven kötelesek szerkeszteni.

5. §. Amennyiben az izraeliták polgári telkeknek szabad szerezhethése gyakorlatában lennének, ezen gyakorlat jövőre nézve is megállapítható.”

Az újabb intézkedések rövidesen maguk után vonták a két legsérlemeztebb intézményt: a türelmi adó és a zsidó eskü megszüntetését is. 1842-ben a zsidóság felségfolyamodvánnyal fordult a bécsi udvarhoz, és kérte a türelmi adó megszüntetését és a hátralékok elengedését. Az udvar hajlandónak mutatkozott a türelmi adó megszüntetésére, de a hátralék letörlesztését vagy megváltását kívánta. Hosszas alkudozás után végre megállapodás jött létre a kormányzat és a zsidóság közt oly értelemben, hogy a türelmi adó megszűnik, a hátralékok pedig évi részletekben törleszti az ország zsidósága. Ez a törlesztés csak megkezdődött, de befejezésig soha nem jutott el, mert a negyvenes évek megváltozott viszonyai hamarosan feloldották a zsidókat kötelezettségük alól. A zsidóság belső életében is megindult a reformmozgalom, mely a vallási szertartásokat a magyar viszonyokhoz kívánta alkalmazni, s elősegítette az asszimilálódást.

A 48-as rendszerváltozás alapján megváltoztatta a zsidók helyzetét Magyarországon. Már a legelső napokban, 1848 márciusában hallatszott az or-

szágyűlésen a zsidók emancipációjára vonatkozó követelés – hiszen Kossuth, az 1847/48-as országgyűlés alsótáblájának vezére, egész újságírói működése során félre nem érthető egyértelműséggel vallotta magát a zsidó egyenjogúsítás hívének. A felsőtábla liberális ellenzéke, de elsősorban a centralista báró Eötvös József messzemenően exponálta magát a zsidóság egyenjogúsításáért, s ezúttal már nemcsak gyakorlati érdekek mérlegelése vezetett ebben az irányban, hanem – és ez ismét különösen Eötvös Józsefre érvényes – a humánus és emberi szempontok szem előtt tartása is.

Az ország s a bécsi kormányzat kezdő ellentétei mégis már 1848 márciusában néhány szabad királyi városban, elsősorban Pesten, vad zsidóüldözésbe hajszolták a szabadságukkal még élni nem tudó, kényerüket a zsidóktól féltő városi polgárokat. Mikor Szemere Bertalan, a Batthyány-kormány éppen kinevezett belügyminisztere március 25-én Pestre érkezett, fölháborodva vette tudomásul, hogy az előző éjszakán Pesten szinte pogromnak beillő zsidóüldözések törtek ki, az iparoslegények a zsidónegyedben agyba-főbe vertek egy sereg embert, s üzleteiket kifosztották. Az iparukat féltő pesti polgárok olyan vehemenciával fordultak szembe a zsidósággal, hogy az emancipáció ismert és egyértelmű híve, gróf Batthyány Lajos Pestre érkezte után minden meggyőződése, s Szemere heves tiltakozása ellenére kénytelen volt a hangulat lecsillapítására bizonyos megszorításokat concedálni. Nyilatkozataiban is félreérthetetlenül helytelenítette a polgárság eljárását, s megvallotta, hogy egyetért Petőfivel, amikor a szabadság mozgalmára szégyenfoltnak érzi a zsidókkal szemben jelentkező kicsapongásokat, mégis elrendelte, hogy a gyors szervezésnek indult nemzetőrségből a zsidók kizárassanak, de egyidejűleg a legszigorúbb büntetés terhe mellett tiltotta el a további zsidóüldözéseket.

Kevéssel utóbb annyira kiéleződött a magyar kormány és a lábra kapó bécsi kamarilla közt az ellentét, hogy a zsidókérdésről elterelődött az ország lakosságának figyelme, de még így sem kerülhetett rá sor, hogy a szabadságreformokat megvalósító első parlamentáris magyar országgyűlés a szabadságharc formális megindulása előtt megtárgyalja a zsidó emancipáció kérdését.

A pillanatnyi incidens a zsidóságot nem térítette el asszimilációs útvjáról – 1848 őszén, 1849 elején minden gazdasági erejével a szabadságharc mellé állt, ifjúsága pedig számarányát messze túlhaladó mértékben jelentkezett a függetlenségi kormány zászlaja alá. A magyar jegybank megalakításához a pesti hitközség első helyen a legnagyobb összeggel járult hozzá – egymaga 50 000 forintot adott át Kossuthnak a jegybank alapítására, s a hitközség tagjai közt további mintegy 30 000 forintot gyűjtött össze a nemzeti célra. Az ország legtöbb hitközsége értéktárgyait, ezüstjeit templomaiból elvitte, s a kormány

rendelkezésre bocsátotta, az ország legkiválóbb rabbija, Lőw Lipót szegedi főrabbi a hadsereg tábori lelkésze lett – a magyarországi zsidóság minden erejével a szabadságot, liberalizmust, egyenjogúsítást jelentő forradalmi kormányzat oldalára állt.

A szabadságharc leveretése az országgal együtt sújtotta a zsidóságot, melynek legfőljebb az a benső elégtétele maradt meg, hogy a forradalmi kormány utolsó pillanataiban, 1849. július végén, szegedi ülésén megszavazta a zsidó egyenjogúsítás törvényét, Szemere Bertalan miniszterelnök aláírásával ki is hirdette – de már sem hatalma, sem ideje nem volt arra, hogy e törvényt a gyakorlatban akár csak időlegesen is megvalósítsa.

A szabadságharc leverése után a bécsi kormány kemény bosszút állt a zsidóságon – Haynau másfél millió forint hadisarcot vetett ki a magyarországi hitközségekre, s intézkedéseiben a magyarokkal egyenlő, kemény és kíméletlen elbánásban részesítette az ország zsidó lakosságát.

Ezt a hadisarcot 1850. szeptember huszadikán császári rendelet elengedte ugyan, ehelyett azonban kötelezte a zsidóságot, hogy egymillió forint befizetéssel zsidó iskolai és tanügyi alapítvány létesíttessék. A ma is fennálló Országos Izraelita Tanítóképző, az Országos Rabbiképző Intézet és számos egyéb kitűnő tanintézmény ebből az alapítványból létesült. Haynau elbocsátása után a bécsi kormány rendeleti úton megalakítja a magyarországi hitközségeket, s élükre hivatalból nevez ki vezetőket. A kormányzat iránya a szükség szerint ingadozó – hol védi, hol megszorítja a zsidóságot –, de általában felekezetre való tekintet nélkül hajlandó mindenütt a jogok megszorítására.

Bach belügyminiszter 1852-ben kitiltja Magyarországról a héber nyelvű imakönyveket s a zsidó vallási iratokat. Magyarázhatatlan módon fölújítja a zsidók által oly megalázónak érzett zsidó eskü intézményét is, amely aztán egészen 1868-ig, az új büntetőtörvény életbelépéséig érvényben is marad. Megszorítják a zsidó házasságjogokat is; 1853-ban pedig betetőzi a megpróbáltatásokat az a császári pátens, amely a zsidókat újból eltiltja az ingatlan-szerzéstől. Így néhány év alatt az emancipáció ügye annyira megakadt, hogy a zsidóság állapota a reformkorszakot megelőző, megalázott és megszorított helyzethez lett hasonlónak. Öt éven keresztül tart ez a teljes háttérbe szorítottág, amikor lassan enyhülni kezdett a helyzet. 1859-ben először megengedik a zsidóknak keresztény inasok és cselédek alkalmazását, alig néhány nappal később a zsidó házasság megkötő intézkedései is megszűnnek, 1859. december 20-án osztrák birodalmi ipartörvény jelenik meg, amely minden felekezet említése nélkül minden ipargyakorlást szabadnak nyilvánít a birodalom területén.

1860 januárjában a foglalkozási ágakban (gyógyszerészség, italmérés, szeszégetés stb.) főnálló tilalmakat helyezi hatályon kívül egy császári rendelet, míg 1860. február 18-án végre újból kimondják a zsidók birtokképesességét is.

1861-ben közeledő lépés történik a magyarság és Bécs között, s bárha ez a közeledés közvetlenül nem is vezet kibékülésre, a magyarországi zsidóság utolsó hetven évének sorsa már a 61-es évben eldőltnek tekinthető. A rövid hat hónap folyamán az újabb felszabadító rendelkezések egész sora, ha az emancipációt formálisan nem is mondta ki, de valójában minden korlátozást eltakarított a magyarországi zsidóság útjából; maga az emancipáció tulajdonképpen csak politikai jogok szerzésének adott volna módot, de az abszolutisztikus uralkodási rendszeren belül politikai jogok gyakorlása felekezetre való tekintet nélkül amúgy is illuzorikus volt.

A korlátok eltűntek tehát, de az elnyomatás tizenkét esztendeje a zsidóságot lélekben még közelebb vitte a sorsközösségben szenvedő ország lakosságához. Ugyanakkor az Európában Nyugattól Keletig meginduló konjunktúra eddig ismeretlen lehetőségeket nyit meg a kereskedelemben, pénzgazdálkodásban az ország többi lakosainál jelentősen járatosabb zsidóság előtt. A birtokképeség kimondása még az évszázadok óta elzárt területeket is megnyitja a zsidóság előtt, amely példátlan vehemenciával veti rá magát a megnyílt területekre, s hihetetlen gyorsasággal növeli vagyoni erejét, fejleszti önmaga s önmagán keresztül az ország kereskedelmi és ipari gazdálkodását. A rövid néhány évtizeddel előbb még teljesen német ajkú magyarországi zsidóság bámulatos gyorsasággal sajátítja el a magyar nyelvet, felveszi magába a legutolsó évtizedek magyar kultúrájának szellemét, s módját ejti, hogy részint gazdasági erejével, részint az addig modern szellemben ki nem használt úton: a sajtó útján mennél közvetlenebb kapcsolatot létesítsen önmaga és az ország szellemi élete között. Néhány esztendő elegendő rá, hogy a zsidóság túlnyomó része teljesen magyarnak érezze magát, s egész természetes, hogy a kiegyezés létrejötte után, 1867 novemberében már megszületik a fél évszázad óta esedékes emancipációs törvény, melyet a képviselőház vita nélkül, a főrendiház négy szavazat ellenében 64 szóval fogadott el.

„1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítanak.

2. §. Minden ezzel egyenlő törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.”

*

Az emancipáció törvénybe iktatása végleges jogi formát adott egy, már a gyakorlatban és érdemben megvalósult helyzetnek, mégis a törvénybe iktatás ténye döntő jelentőségűvé vált. Alig két hónappal később Eötvös József kultuszminiszter összehívta a magyar zsidó kongresszust azon célból, „hogy a hazában létező izraelita hitfelekezet mint önálló vallásos társulat éppen olyan szabad és autonóm testületet képezzen, mint a keresztény autonóm egyházak.” A tanácskozások egy esztendőn keresztül tartottak, de végeredményükben a zsidó belső életben már évtizedek óta lappangó ellentéteket hozták napvilágra, ahelyett, hogy a kívánt egységes szervezetet teremtették volna meg. A kongresszusi határozatok, majd az azt követő országgyűlési határozat eredményeképpen a magyar zsidóság három részre szakadt: a kongresszusi hitközségekre, az ortodoxiára és a „status quo ante” alapon álló hitközségekre. Az első kettő közt a különbség lényegében vallási, hitgyakorlati és szertartási ügyekre nézve állott fenn, amennyiben az orthodoxia ragaszkodik a *Sulchan áruch* csorbítatlan érvényben tartásához, s annak előírásait bíraskodási ügyekben is érvényesíteni kívánja, míg a kongresszusi hitközségek ettől számos irányban eltértek. A harmadik frakció egyik fél oldalára sem állt, s megmaradt régi szokásai mellett.

A zsidó kongresszus tehát amellet, hogy az ország törvényeinek megfelelő szervezetekbe tömörítette a zsidóságot, tulajdonképpen belsőleg már amúgy is megbontott egységét formálisan is három részre osztotta. A kongresszusi hitközségek a múlt század egyik legkimagaslóbb zsidó reprezentánsa, Lőw Lipót, a kiváló szegedi főrabbi szellemi örököseinek tekinthetők – ő volt az, aki a vallási élet bensőségeinek csorbítatlan megőrzése, sőt megerősítése mellett a modern európai, de egyben nyelvében és szellemében magyar kultúrelételebe igyekezett a zsidóságot átvezetni.

A kongresszus látszólag vallási kérdésekben meghiúsult egységesítő munkája tulajdonképpen – hét évtizedes távlatból – mélyebb gyökerekre utal vissza, mint az első pillantásra képzelhető lenne. A magyarországi zsidóság élete a kongresszusi elkülönüléstől kezdve valóban három, egymással párhuzamban élő réteg keretében játszódik le. E három réteg a magyarországi zsidóság minden vonatkozásában kimutatható, követhető, és csaknem szigorúan körülhatárolható.

Az orthodoxia szelleme, amely lényegében a zsidó élet minden árnyalati értékét féltő, hagyományhű mesterek (a Szóferek és mások) tanítását követi, ma is él, s képviseli az ősi, négy-öt generáció előtt még általános és egyedül igaznak hitt, tiszta zsidó életmódot és gondolkozást. Az újabb nemzedékekben, bármily mértékben hasonuljon is át az európaiasodó élethez, a Keletről,

különösen a múlt század második felében erősen bevándorló lengyel és orosz zsidóságban állandó erőforrást talált. Az az őszintén liberális magyar politikai irányzat, amely élén Deák Ferencsel benső meggyőződését követve, a zsidó emancipáció mellé állt, ezzel párhuzamban éppen e keleti bevándorlással számolva – nem ez összefoglalás hivatása megbírálni, hogy helyesen-e, vagy helytelenül – az emancipáció törvénybe iktatásával egyidejűleg a bevándorlást és letelepedést szigorú határok közé szorító intézkedéseket is kívánt. A magyar törvényhozás csak az emancipáció megvalósítására szorítkozott, a bevándorlási korlátozásokat elhagyta, s így az orthodoxia a keleti erőforrásból nemcsak megtartotta eredeti számarányát, hanem a kulturális és társadalmi asszimilációtól éppen vallási állásfoglalása folytán automatikusan elzárt híveinek számát gyarapítani is tudta.

A nyilvánosság szeme előtt élő, az ország gazdasági és kulturális életébe rohamos iramban bekapcsolódó és csakhamar igen nagy fontosságúvá nőtt zsidóság nagy tömegeinek élete a kongresszusi hitközségek fennhatósága alá tartozott. Ez a réteg volt az, amely az ország nagyvárosaiban, elsősorban azonban Budapesten, fenntartás és gátlás nélkül élt a szerzett jogokkal. Érzésben, gondolkozásban az új liberális Magyarország gondolatvilágához tartozónak, sőt azzal azonosnak érezte magát, annak érdekeit és szempontjait sajátjának tekintette, s legkönnyebben volt hajlamos ezt élete formáiban, munkájában és társadalmi életében is kifejezésre juttatni. Ez a zsidóság, amely vagyoni erejében bár messze elmaradt a nagybirtokos vagyonok mögött, de kereskedelmi, ipari és banktőke lévén, könnyebben mobilizálható s a viszonyokhoz könnyebben alkalmazkodó gazdasági erőkkkel rendelkezett, most már nemcsak gazdasági, hanem fokozatosan politikai, művészeti és tudományos téren is bizonyos befolyásra tett szert. Ennek a befolyásnak megnövekedésével arányosan, sőt azon túlmenően azonosnak érezte magát az országgal, s önmagát valóban zsidó vallású magyarnak vallotta. A liberális magyar korszak, a rohamosan fejlődő gazdasági élet, s az ötven évig tartó nyugalmas politikai atmoszféra minden lehetőséget megadott ennek a tudatnak erősítésére, annak ellenére, hogy a felmentéssel végződő tisztaeszlári vérvád-per idején, ha jelentőségében nem is messze kiható, de szimptomaként jelentős antiszemita mozgalom indult meg. A minden területen fejlődő ország közvéleménye nem tette magáévá a zsidók újabb szeparációjára irányuló kívánságokat, és hosszas előkészítés eredményeképpen – ebben zsidó részről Szabolcsi Miksáé az oroslánrész – 1894-ben befejezte az egyenjogúsítás művét az addig túrt zsidó vallás recepciójával, majd egy esztendővel később a vegyesházassági törvény létesítésével.

A nagyvárosi életben élő zsidóság útjába tehát semmilyen oldalról nem gördült lényeges akadály a teljes asszimiláció felé, s ez a folyamat egészen a háború kitöréséig egységes, egyre fejlődőnek látszó vonalban haladt előre, olyannyira, hogy a nagyvárosi zsidóság tagjai közül számosan tértek át keresztény vallásra, a teljes beolvadás mintegy formai betetőzéséül. A hetvenes évektől kezdve főleg gazdasági érdemek elismeréséül, de később tudományos és kulturális, valamint közéleti munkák méltánylásaképpen a már csak formális, valóságos kiváltságokat nem jelentő nemesi címek és rangok is osztályrészszerű jutottak egy-egy dinasztikus jellegűvé vált zsidó családnak, s ugyanakkor teljesen megnyílt a zsidóság előtt a politikai működés lehetősége. A liberális szellemű, egyre fokozódó hatású sajtó hathatósan támogatta ennek a befolyásnak súlyát és növekedését. Ez a nemzedék jutott olyan közel a valódi magyar kultúrához, hogy a századvég tudományos életének olyan kifejezetten magyar értékei, mint Acsády Ignác, Goldziher Ignác, Simonyi Zsigmond, Vámbéry Ármin, Korányi Frigyes stb. kerültek ki soraiból.

E két ellentét, egymás mellett élő zsidó réteg mellett mintegy fiatalabb generációként a múlt század utolsó éveiben alakult ki az a harmadik zsidó csoport, amely már teljesen a liberális szellemű Magyarország kultúráján nevelkedve a háború előtti évek jellegzetesen budapesti intellektuális légkörét alkotta. Ennek az aránylag kis számú csoportnak fejlett belső kultúrája, a nyugati értelemben vett európai szellem ismerete és elfogadása, az elméleti kérdések és társadalmi problémák iránt mutatott fejlett érzéke, az új művészeti irányokkal szemben érezhető fogékonysága jelentős szerepet biztosított a háború előtti Magyarország kulturális életében. E jellegzetesen nagyvárosi zsidóság a teljes szabadelvűség és látszólagos teljes elmagyarosodás közepette is önmagától, külső kényszer nélkül tudomásul vette, szinte megérezte azt, hogy az asszimiláció valójában csak a felületen ment végbe, s az ország társadalmi struktúrájában mélyen elásva bár, de lappangón jelen van a zsidókérdés, és általános érdeklődést keltően hívta fel rá a figyelmet, anélkül, hogy érdemben valamilyen gyakorlati elintézet javasolt volna. A kérdés felvetése olyan időpontban történt, mikor az asszimiláció fenntartás nélküli hívei és megvalósítói méltán hivatkozhattak rá, hogy a magyar élet legmagasabb régiói is nyitva állnak a zsidók előtt: a hadsereg előkelő funkcionáriusai, közhivatalnokok, politikai államtitkárok, egyetemi professzorok, országgyűlési képviselők és főrendiházi tagok kerültek ki a zsidóság sorából, anélkül, hogy ellentétek bármikor is megnyilvánultak volna. A magyarországi Herzl Tivadar által modern szellemben megindított cionista mozgalom a háború előtti Magyarország értelmiségi rétegeből csak keveset számíthatott hívei közé. A magyar

zsidóság intellektuális rétege bensejében bizonytalan volt, önmaga sem tudta, hová tartozik; ennek a gyökértelenségnek következménye volt az a belső labilitás és ingadozás, amely egyrészt szélsőségekre hajlamossá, másrészt a való élettel szemben idegenné tette, s végül is értékei ellenére tragikus konfliktusok előidézője, e réteg teljes felbomlásának okozója lett.

A világháború kitörése még erősíteni látszott a teljes áthasonulás képét. A magyarországi zsidóság számarányának megfelelően vett részt a háborúban, és gazdasági erejét az ország rendelkezésére bocsátotta. A háborús magyar kormányokban Vázsonyi Vilmos miniszteri rangig emelkedett fel, s tekintélye, befolyása egy időszakban a magyar belpolitika alakulására bizonyos értelemben döntő jelentőségűnek tekinthető (1917/18).

Mégsem véletlen, hogy rövid idővel utána kirobbantak azok a lappangó problémák, amelyekről az előző fejlődő, gazdagodó nemzedékek – magyarok és zsidók egyaránt – csak vonakodva, nem szívesen vettek tudomást.

A háborút követő forradalmi megmozdulások lezajlása után a felzaklatott Közép-Európában, Magyarországon indultak meg először a később egyre jobban erősödő antiszemita mozgalmak. Az első antiszemita hullámnak intézményesen megmaradt egyetlen törvénye, a „numerus clausus” (1920). Az 1938:XV. tc., az úgynevezett zsidótörvény azután faji alapon (a kitérések megszigorított elismerésével), névleg 20, a valóságban alacsonyabb százalékra szorítja le a zsidók számát a különböző kereseti ágakban, s ezzel a magyar zsidóság polgári egyenjogúságának lényegében véget vetett. Az új nemzedék így már saját élményeiből ismeri tragikus izoláltságát, s ennek következménye a zsidó fiatalság bizonytalanságának növekedése. Az eddig intellektuális szerepet betöltő harmadik réteg helyét egy új nemzedék foglalta el, amely egyelőre sem a romantikus értelemben vett áthasonulás, sem a nemzetiségi szervezkedés jelszavaiban nem talál kielégülést és megnyugvást.

A zsidóság elhelyezkedése a háború utáni Magyarországon közelebb van még, semhogy e tisztán regisztratív összefoglalás keretében világos és tárgyilagos képet lehetne rajzolni róla. Ez annál nehezebb volna, mert az utóbbi esztendőök európai eseményei Magyarország határain túlterjedően is aktuális, minden körülmények közt eldöntendő európai kérdéssé tették a zsidó probléma megoldását. 1938 márciusában Ausztria beolvadt a német Harmadik Birodalomba, és ennek hatása alatt a magyarországi antiszemita mozgalom is újultán erőre kapott.

A világ ma forrongásban van; új arculata a zsidóság életében is új fejezetet fog jelenteni.

(1935)

A zsidó megújulás problémái

I.

Az a növekvő nyugati irodalom, mely a chaszidizmus mozgalmával általában a keleti zsidóság vallási forrongásával foglalkozik, csak újabban jut tudatára annak, hogy a chaszideus mozgalom többet jelent, mint passzív vallásos ábrándozást, misztikus elszigeteltséget vagy kiválasztottak áhítatát: a maga végső konzekvenciáiban mélyreható szociális program áll mögötte, olyan program, mely – ha nem is valósult meg, hiszen az egész mozgalom csakhamar zsákutcába került – a zsidó vallásos megújulás legerősebb tényezőjévé lehet.

Minden vallásos közösség megújul, ha leválnak kultuszáról a századok alatt rámerült, igazi lényegét elburkoló rétegek. Ilyen megújulás csak *belülről* jöhet; külső kényszer vagy reakció legfeljebb kedvez neki, de önmagában meg nem teremti. A chaszidizmusnak ebből a szempontból kettős jelentősége van: elsősorban a szabad vallásosság hirdetőjeként lépett fel, ami rokonná teszi minden vallás első nagy megjelenésével; másodsor pedig előkészítője lett a zsidó lelki felszabadulásnak, mert a gettó számára elsőnek fedezte fel újra a külső világot.

A zsidóság története az utolsó kétszáz esztendő alatt két nagy reformáramlatot mutat fel: egyik a nyugati, mely a XVIII. század második felében született meg, és szinte máig uralkodóan irányította a zsidó generációk akaratát; ez a vallásos *formák* reformja volt, a civilizált nyugati életben való elhelyezkedés, az emancipáció, a liberalizmus, az alkalmazkodás és „modernizálás” reformmozgalma. Ez a mozgalom a mi napjainkban *ellankadt* és lehanyaglott; ha véget még nem is ért, igazi fenntartó erejét elvesztette, és szellemében javarészt *halott*. A másik reform – az ismeretlenebb, a keleti a chaszidizmusé, amely új zsidó lényegyet akart a világra hozni, ha nem is merőben újat, mint látni fogjuk, de vallásújító jelentőséggel bírót: reformációt, belső újjászületést.

Ennek a mozgalomnak, mely az újkor legnagyobb zsidó apostol-alakját, a Baál-Sémet teremtette ki magából, útjával nem vagyunk tisztában; megteremtője halála után, értetlen tömeg és talán méltatlan vezérek kezében, elsatnyult és félreértésekbe temetkezett; de hogy ez nem végső bukását jelentette, bizonyítja a most feléje irányuló, fokozódó figyelem.

A mai ember előtt szinte érthetetlen, ha egy kiváló történetkutatónk tizenhárom évvel ezelőtt így ír a chasszidizmusról: „Sötétségben keletkezett, sötétségben terjed, sötétség az ő birodalma.” Annál meglepőbb a zsidó felvilágosodottság szellemének ez az értetlensége, mert a chaszidizmusnak a nyugati kereszténység misztikus mozgalmaival való analógiája szinte szembeszökő. Főként két szellemi áramlat az, mely az európai kultúra történetében a chaszidizmussal rokon: egyik a XIV. század misztikusaié, másik a XVII. század pietizmusa. Mindkettőnek Németország a színhelye, vagy legalábbis középpontja és éltetője; *s mindkettő megegyezik abban, hogy nem vezet egyház alakulásához.* A XIV. század misztikusai – Meister Eckhart és követői: Seuse, Tauler, Ruysbroek (a „*doctor extaticus*”) – majd az újabkori misztikusok: Paracelsus és Franck a XVI., Böhme és Angelus Silesius a XVII. században – a vallás külső kultusza helyett elmélyedő Isten-keresést és Istenben való nagy feloldódást hirdettek; velük egyidőben lépett fel a tömegek lelkét is átható „*devotio moderna*”, az „új emberi alázatosság” tudata, mely Nyugaton a chaszidizmussal csodálatosan rokon legendakört teremtett: azt a vallásosságot, mely az embert közvetlenül Istenhez kapcsolja, melyet a pásztor tilinkójával, a bohóc a maga esetlen produkcióival, a napszámos egyetlen sóhajtással is gyakorolhat, ha szeretet és igaz áhítat tölti el; ez az a szellem, mely elveti az aszkézist, s a nagy örömet tanítja, mely az egyház szigorúságával szemben megelégszik betűk eldadogásával, remeték rosszul elmondott imádságával, szerzetesek együgyű mondókáival – melyek számára mind többet jelentenek, mint a skolasztika és a szigorú kultusz. A misztikus mozgalomnak itt csak egyetlen iránya van: az elmélyült vallásosság, mely a magányos emberhez fordul; a másik, a szociális program háttérbe szorul vagy hiányzik. Csak Geert Groote mozgalma, „a közös élet testvéreinek” szabad szerzetesi élete jelent külső formát, külső megállapodást. Mégsem múlik el nyomtalanul és nemhiába tekintik csakhamar veszedelmes tünetnek: bizonyos, hogy a dogmatikus formák meglazulásával lényegesen előkészítette a reformáció útját.

A XVII. század mozgalma, a *pietizmus*, Speher és Francke tanításából indul ki, és már a megmerevült protestáns orthodoxia ellen kell harcolnia; ezt az új és máris ólmosan elnehezült, kemény dogmatizmust akarja új, belsőbb, meg-hittebb vallásos melegséggel eredeti hivatásának visszaadni. A pietista mozgalom, melyben szintén sok a bensőséges, misztikus vonás, megmarad kiválasztottak eklektikus hitének, szubjektív elmélyedésnek: tömegmozgalommá már nem lesz. Ahhoz már túl nagy utat tett az európai civilizáció; a vallás többé nem életprobléma, nem életbe és vérbehatoló fontosságú kérdés a nyugaton. Hamarosan ki is alszik, és nem hoz új reformációt.

A kultúrának az a stádiuma, mely vallásos kérdésekre reagál legérzékenyebben, sőt kizárólagosan, a tömegmozgalomnak ez a szüntelen lehetősége, úgy rémlik, csak a keleti zsidóságban maradt meg változatlanul. Ezért született meg közöttük a chaszidizmus. Vallási jelentőségét már sokan méltatták: itt elsősorban azt a fontos vonását említjük fel, melyről meg szoktak feledkezni: hogy a chaszidizmus jelenti a gettó zsidóságának a *tér felfedezését*, a világ megnyitását. Mert kétségtelen, hogy Tudelai Benjamintól a Baál-Sém fellépéséig az egész északi zsidóság *mintha csak az időben élt volna*; a gettó utcáiban és szobáiban öregedett századról századra, és lassanként megfeledkezett róla, hogy föld is van a világon; nem láthatta maga előtt, tehát az élményei közül és gondolkodásából is lassanként kiveszett; hegy és völgy, rét és erdő, tenger és ég lassanként elhomályosodtak és elmerültek előle; egyetlen pozitívum maradt: a város. S közben a fajta is szüntelenül öregedett.

A Baál-Sém fellépése véget vet ennek a százados hanyatlásnak, és mert felszabadítás, egyúttal előkészítője a zsidóság külső emberi felszabadulásának: ehhez hasonló élménye a zsidóságnak századok óta nem volt. Egyszerre kinyíltak az ablakok, és beáradott rajtuk a *föld levegője*; a föld újra megszólalt, s megszólalt rajtuk, a napszámosokon, favágókon, nyomorult korcsmárosokon és falusi munkásokon keresztül; ég és rengeteg újra feltárult, a horizont kibomlott a gettók utcája felett. S ahogy megjelent a szabadság első gondolata, nyomában ott kövekezett a legégetőbb és legmegoldhatatlanabb kérdés. Mert ha az emberben megszólal a föld, jogait is követelni kezdi.

II.

A zsidóság önmagának köszönheti lelki felszabadulását, nem külső tényezőknek; de hogy ez a felszabadulás teljessé és egyetemes valósággá nem válhatott, az jelentékeny részben szintén rajta múltott.

A zsidó tömegek *öregedésének* két uralkodó szimptomája van: egyik, hogy életük fő formájává a nagyvárosi élet lett, másik, hogy a földtől távol élő zsidó energiája három-négy generáció alatt elvirul és kifárad. A kettő szorosan összefügg. És ha a chaszideus reformáció kimondhatja a szót: *El a pénztől!* Hozzá kell tennie a másik, immár vagy egyelőre utópisztikus tételt: *El a várostól!* Nem elméleti tételektől, nem a vallásos kultusz meglazulásától és legfőként nem a „felvilágosodás”-tól várjuk a belső zsidó újjászületést, hanem egyes-egyedül a *földtől*.

Igaz, az *egyház-alkotó zsidó* a városban lakik; de a *vallás-alkotó zsidó* mindig távol élt a nagyvárostól. Hogy ennek mi az oka, a nagyvárosban élő zsidó generációk útja mutatja meg legjobban. Figyeljük meg, hogyan lankad el egy-egy nagyobb zsidó család belső ereje, mikor városivá alakul át; hogyan romlott le három zsidó generáció acélos energiája, belső életigenlése, teremteni tudása, vallásos áthatottsága, emberi keménysége 1860-tól máig. A zsidó helyvesztettségnek, eltöröttségnek és szétszakítottságnak, a zsidó tehetség átkának: az örök *majdnem*-nek ugyanaz az oka van, mint a zsidó generációk között oly könnyen feltároluló éles szakadékoknak, apák és fiúk ijesztő távolságának, áthidalhatatlan, világnézeti ellentéteknek; az, hogy a zsidó energia a városban hamar túlvirágzik, kibomlik és elgyengül, felvillan és leromlik, mert távol van a földtől, és nincs a lába alatt semmi, amin megállhatna. A három generáció közül legerősebb az volt, mely elsőnek jött a városba, mely kiverekedte az utat a falutól a városig.

És ebből következik a zsidó megújulás alapfeltétele: *a zsidóságnak* (vagy legalább a zsidóság egy jelentékeny részének) *újra földhöz kötötté, földmunkássá, paraszttá kell válnia, hogy vallása megújulhasson.*

Minden morális és alkotóerőnek, minden etikai acélosságnak és évszázados kemény energiának két alapja van: a föld és a vallás. Kettős tradíció, kétszeres fék, kétszeres erő. Mi történik azokkal a tömegekkel, melyeknek nincs többé közük a földhöz, és ellökik maguktól a vallásukat is? Ezt megmutatja a nagyvárosi generációk teljes morális szétomlása, teremteni nem tudása, a jólétben született nemzedékek gerinctelensége és impotenciája.

Mindentek egyetlen orvossága a föld. Mert a föld vissza fogja hozni a nagy és meg nem alkuvó vallást is, az acélból öntöttet – a meg nem hajlót. Vele visszatér az alkotó erő is, vele megszületett egy új genus humanum.

Azok, akik ennél a tételnél nem a palesztinai politikára gondolnak, fel fogják vetni a kérdést: ha nem meddő és utópisztikus álmodozás az egész program, hol a lehetősége, ha csak távoli lehetősége a reform kivitelének? Belső és külső akadályok egész sora áll az útban. Az az emberi közösség, mely ezer év óta merőben más irányban nevelkedett, nem fog újra a földhöz törni, nem fogja vállalni a nehéz testi munkát. S ha vállalná is, micsoda kilátás lehet a reform megvalósítására ott, ahol sürgetőbb, fontosabb, elsőbrendű földéhség vár kielégítésére?

Minderre nem tudunk megfelelni. De talán nem lesz egészen hiábavaló, ha rámutatunk, hogy a földhöz kötött zsidó jelensége Magyarországon már 1800 körül kétségbevonhatatlanul *megvolt*. Ami azt jelenti, hogy van tradíció mögöttünk; s még meg kell lennie annak az emberfajtának, melynek a lelkébe bele

akarunk kapcsolódni, melynek hagyományait folytatnunk kell, melyet meg kell őriznünk a pusztulástól, melytől a zsidó megújulás emberi mozgalmában mindent várunk, melyet fel kell kutatnunk, hogy vezérünké tegyük.

És meg kell értenie a cionista ifjúságnak is, melynek fanatizmusa – mert *fanatizmus* – többet jelent a béna elernyedtségnél: nem üres és hazug magyarkodásról van itt szó, nem is arról, hogy a zsidót a magyarság magával egyvéruinek ismerje el – hanem arról, hogy van a vérnek olyan keveredése a földdel és a levegővel, melyet a mai fajelméletek nem ismernek: *hogy a földhöz kötött vérnek és a földre hullott verejtéknek egyetlen évszázada többet jelent a fajta belső alakulásában is, mint a földtől távol élő vérnek hatszáz éve.* Amint a jólétben született városi generáció hamar elernyed, mert már nem kell *harcolnia*, úgy fogja a szüntelen földhöz kötöttség kialakítani a teljes felelősségérzetet, a hovatartozás tudatát, és legelsősorban a zsidó „devotio moderná”-t, az új vallásosságot. Ez a vallásosság pedig még építőjévé lehet egy új és jobb világnak.

Amit a chaszideus reformáció még programjában sem tudott megoldani, az az *egyház* kérdése. Mint a nyugati misztikus mozgalmak, ez sem tudta megjeleníteni az utat, mely a belső vallásosságtól a külső, összekötő szervezetig vezet. A „közös élet testvériségei”-nek szabad szerzetesi életéhez hasonlóan itt is alakultak szabad közösségek; de a község és a „gyülekezet” formáján túl ilyen alakulatok sem terjeszkedtek. Nehéz is elgondolni, hogy ez a tanítás, mely annyira az egyes emberhez fordul, hogyan öltse fel a külső organizmus páncélját magára. Az egyház alakulásának alapfeltétele a külső kultusz egységes megállapodottsága; ehhez nemcsak embert emberrel összekötő hit kell, hanem a külső formában való meg-

(1935 k.)

---

²⁸ A fennmaradt szöveg itt megszakad. – (A szerk.)

Krisztus

A 4 zsidó. Mózes, Jezsajás, Krisztus, Baál-Sém. 4 külön embertípus: ugyanegy szellemnek 4 féle megfogalmazása; 4 féle szembenállás a világgal ugyanennyi nézőpontból. Az első kettő: a földhöz kötött zsidóság. A föld fanatikus szeretetével. A „kemény” megfogalmazás.

Az utóbbi kettő: a földtől külön élő zsidóság, a „föld nélküli” örök szellem.

A zsidó gőg és elzárkózás két évezreden át. Mégsem mondta ki soha, hogyan érthették meg az idegen nyugati fajták valaha is, mi volt, mit s miért szenvedett Krisztus? Hiszen az ő szellemük idegen a zsidóságtól, tehát Krisztustól is. Hogy most elszakadnak a kereszténységtől, hogy új szegény mozgalmak bukkannak fel, ennek az igazolása. Tehát mi volt az ő helyzetük a kereszténységhez kétezer éven át? A mai kereszténység akkori keletű, mikor a zsidóságtól elvált: mikor egyházzá lett és állammá: mert ez a két koncepció a zsidóságtól idegen. De ezek a népek mással is voltak elfoglalva: művészetet, államot, tudományt és birodalmat csináltak; mikroszkópot, fugát, eposzt, várost, szobrokat – magát a zsidó gondolatot feladták. De mi volt közöttük a valódi (vallási) gondolat? Szent Ferenc, Bach, Eckhart, Santa Theresa – mik ezek tulajdonképpen?

Krisztus állandó lehetősége a zsidóságban.

Kétféle zsidó arc. (Schütznel. Chassidizmus – kereszténység.)

Krisztus visszafoglalása

Meg fogják-e érteni valaha a nyugati népek, hogy Krisztus folytatója nem a pápa, hanem a Baál-Sém? Kempis Tamás. – A magyarok közelsége.

(1935 k.)

Kedves Barátom, olvastam lapodban a Pap Károly könyvéhez fűzött nagyrédekű felszólalásokat, s úgy érzem, nekem is van valami hozzáfűznivalóm a kérdéshez. Pap könyve mély hatást tett rám, s nagy részben igazat adok neki; csak végső konklúzióit érzem ködösnek, elzavarosodónak, s úgy találom, hogy itt ön maga számára is tisztázatlan kérdéseket igyekezett körülírni általánosságokkal. Ahol leginkább igazat adok neki, azok a zsidóságról mint „öngyilkos nép”-ről szóló lapjai. Magam is úgy hiszem (s ezt Dubnov zsidótörténeti kézikönyvének magyar kiadásában igyekeztem röviden kifejteni), hogy a zsidóság legnagyobb tette ez az öngyilkosság: ő az első és egyetlen nép, amely lelkiismeretének sehol sem tudott határt szabni, s nem állott meg vele politikai létének határainál sem: mert „Isten országát” a maga lehetséges földi országával ellentétben érezte, felbontotta ezt a földi országot. Maga bontotta fel, s nem a római erőszak; mert hiszen minden nép maga írja meg sorsát, a külső erőszak sikere vagy sikertelensége csak arra az akaratra jellemző, mellyel a megtámadott nép önmagáról lemond, vagy önmagát megtartja. E nagy felbontás végrehajtója a próféta s végső, legerősebb fokon Jézus volt; ő a zsidó nép nagy öngyilkossága, maga-feladása – egyúttal beteljesülése. (Gondoljuk meg, melyik nép volna ma ilyesmire hajlandó, melyik volna rá képes?) Épp ezért, amit Németh László kitűnő cikkében a zsidó forradalmiságról mond, csak fele az igazságnak: az európai államalkotó akaratnak nemcsak Marxot kellett elutasítani magától mint felbontó erőt, hanem egy Marxénál sokkal teljesebb gondolatot: Jézusból is mindazt, ami nem volt nyugatíva átértelmezhető. Jézus lénykétségtelenül gyökerében érintette meg a teljes nyugati emberiséget, s ez az emberiség mélyen és egyetemesen visszhangzott rá; de lényének egyik lényeges alapvonását, a „szent anarchiát” nem tehette magáévá. Európai bíróságok asztalán ma is ott áll a feszület, de a valóság mégis az, hogy Jézus nevében nem ítélni ember embert, Jézus nevében nem lehet háborút indítani, nem lehet hadsereget, fogházakat és vesztőhelyeket fenntartani. Mégis: a zsidóság-kereszténység ugyanúgy éltette Európát, mint a görög gondolat, s Európa, a nagy egész – mint ezt már a múlt század szabadgondolkodói felismerték – a legnagyobb egészekből, Hellaszból és Judeából egyformán épült. Igaz, a nyugati világ államépítő és művészvilág volt, a zsidó pedig se nem államalko-

tó, se nem művész (ehhez talán az élet másfajta intenzitására volna szüksége); de az is tény, hogy ami önkínzó igazságfanatizmus, zsoldáros istenkeresés, misztikus példázókedv a Nyugat évszázadaiban kivirágzott, mind megtalálta a maga útját az Ó- és Újtestamentumhoz. (Mondják, hogy az Újtestamentumot maga a zsidóság nem tette magáévá; de azt hiszem, az ilyen magáévá tevés nem formai deklaráción s még csak nem is öntudatos akaraton, hanem ösztönön és sorson múlik; s a népek nem egyforma módon vetik alá magukat saját tetteiknek. Az európai zsidóság nagy erőfeszítései bizonyára elképzelhetetlenek Jézus nélkül, s ha lesz még a zsidóságnak nagy szava az emberiség számára, ez a szó talán rokonabb lesz a Jézuséval mint a Spinozáéval vagy a Marxéval). A zsidó lelkiismeret Jézusban az életnek egy új formájára vágyott; s nem tudom, hogy ez az új forma nem éppen a diaszpóra megaláztatásokkal teljes otthontalan élete-e. Ebben is egy nép önrendelkezése érvényesül. S ezzel függ össze, amit Palesztináról mondhatok: a zsidóság ama része számára, melynek elsősorban emberi méltósága, szabadsága, életigénye a fontos, most és talán sokáig Palesztina lesz az egyetlen menedék és megoldás; de a zsidóság másik – talán kisebb, de talán jobb része ezentúl is csak a diaszpórában végezheti a maga legfőbb feladatát az emberiség számára. Ahhoz, hogy a zsidó újra nemzetté váljék, nemzetté szűküljön: a zsidó lelkiismeret művének, a próféták és Jézus művének kellene megsemmisülnie a zsidóságban; erre pedig – bármily félelmes a zsidó romlás-züllés, eltévedés világszerte – egyelőre kevés a kilátás. A cionista Palesztina eddig csak egészségesebb és szabadabb földműves-kézműves ifjúságot nevel, de nem nemzetet. Ami a magyar zsidóságot illeti: itt pesszimistább vagyok, mint Illyés, Kardos és a többiek; Madách egyik passzusát variálva azt mondhatnám, „míg ti a jövőben keresitek a fényt, én a rég lefolytban”. Hogy magyar zsidóság van-e, lesz-e, nem tudom; de hogy volt, az bizonyos. Bizonyára sokan vagyunk, akik láttuk őket magunk előtt: egy vagy két nemzedéket, melyben csodálatos – számunkra már jóformán érthetetlen – harmóniává egyesült magyarság és zsidóság, embereket, akikben a külső és belső habitus legapróbb részletéig, mákszemnyi hazugság nélkül egy volt a két világ – a két világ, melynek problematikája, gyötrelme, születése-halála mibennünk előlről kezdődik és előlről fáj. Ilyen ember volt... de minek ide nevek? Bizonyára számos effajta csodája volt az 1840 és 1910 közötti évtizedeknek, talán számos példája ennek a kihalt vagy kiháló emberfajtának – ámbár bizonyára nem túl sok, ahogyan a történeti folyamatok általában nem termelik túl nagy számban az epizodikus, egyszeri, kísérleti típusokat. Hogy feltámad-e újra, és mi lesz a sorsa? Hogy végette új „egyezmény”-nek kell-e létrejönnie a magyarság és a zsidóság között? Ki tudná. De

különben is nem jobb-e, ha kivész vagy kiveszett? Hiszen a történelem állítólag nem szereti és nem tűri a félmegoldásokat; hiszen ők a cionizmus szemében az egyetemes zsidóság elszáradt ága voltak, a magyarság szemében talán érdekes részvételi kísérlet a beolvadók részéről. (Egyáltalán, lehet-e legfőbb feladata egy népnek, hogy beolvadjon?) S mert ma egész életünk nem-tudottá vagy hivatkozási lehetőséggé, frázissá halványult: nem volt-e az egész fölösleges, értelmetlen, hiába? Meddőn vesződöm ezekkel a kérdésekkel; sok közülük talán ugyanúgy adódik minden európai zsidó számára, aki alatt „megrendült a talaj”, s elsüllyedt a szigetnek nevezett zátony. S mi lesz hát jövőre? Tud-e még ez a zsidóság gyökeret verni, le tudja-e küzdeni önmaga salakját, mely ma szóvivője minden vonalon? S vajon a magyarságban a jobb részé lesz-e a győzelem? Csupa kérdés, amelyre nincs válasz. Azt hiszem, a magyarság mindig számíthat majd rá, hogy kevés legjobbjaink az ő kevés legjobbjai mellett állnak, és ügyüknek, sorsuknak osztályosai lesznek a magyar nemzet-életen belül, s ha egyszer elkövetkeznék, a nemzet-halálban, a magyar diaszpórában is. Erre a magyar diaszpórára nemcsak Németh László gondol; régóta gondol rá Kodály Zoltán is, akinek szeme mintha kezdettől fogva a magyar halál rémén függött volna, s aki már három éve felvetette egyik előadásában a „magyar hellénizmus”, egy nemzeti keretektől és országhatároktól független magyar szellemiség gondolatát. Úgy érzem, erre az „eszméválalás”-ra kell ma gondolnia magyarnak és zsidónak egyformán, ha élet, jövő és folytatás problémája áll előtte – erre és nem bántalmaira, sebeire többé. Kultúrák végső világformulázásában sokszor otthontalan és elkevert fajok is részt vesznek, mert itt erényükké válhatik az a bűnük, hogy a csak-nemzeti érvényűt keresték, s hogy humánium-igényük egyoldalúan, ingerülten érzékeny. Most talán újból olyasmiről van szó, amin magyarok és velük érző zsidók együtt dolgozhatnak. Ha a rémnek szemébe néznek, talán itt is kiváltságga lesz egy napon, ami most csak katasztrófának tűnhetik; s akkor majd olyan életen dolgozhatnak, melyhez képest a magyar államiság ezeréves élete kezdet vagy epizód; ahogyan az volt a zsidó állam élete a zsidó történelem számára, s a görög államok élete a görög gondolat útján.

(1935 k.)

A zsidó templomi zene reformjáról

- I. Szükség van a reformra
  - 1) szelekció,
  - 2) egységesítés szempontjából.
- II. A zsidó istentiszteletek zenei anyaga kizárólagosan a zsidó népének legyen.

Anyagát össze kell állítani az ország különböző részeiből. A meglévő (Sulzer–Friedmann) szerzeményekből csak az vehető át, ami itteni (itt is ismert) népénekre támaszkodik. Egyéb semmi. Sem szóló, sem kar.
- III. Egyszólamú kórusok legyenek. (Könnyebb tanulhatóság, érthetőség). Szóló és kar váltakozása. Bonyolult formák nem lehetnek.
- IV. A vidéki kántorok ne tanuljanak a várostól! Mert amit tanulnak, okvetlenül rosszabb annál, amit tudnak.
- V. A közönség hamar meg fogja szokni, mert jobb lesz annál, amit eddig hallott. És inkább az övé.
- VI. Négy évszakra osztandó az év. A négynek „átvonuló” dallamai legyenek. Mindegyiknek főünnepi liturgiájából valók. Összesen 80–100 ének (maximum!), beleszámítva ugyanegy szöveg különféle dallamait, évszakok szerint.

(1935 k.)

Judea, Kis-Ázsia

[Bevezetés a zenetörténetbe (Részlet)]

(...) Mindebben, amit láttunk,²⁹ profán és liturgikus elemek keveredtek. De különben is, nem önkényes eljárás-e a vallásos és világi gondolköröknek effajta iskolás szétválasztása? Minden nép költészete teljes világ, „vallásos” és „e világi” egyben; ezeket a kategóriákat utólag és mesterségesen olvassuk ki belőle. Most például olyan költészettel találkozunk, mely a „világi”-t is a mi „vallásos” fogalmunkhoz közel álló formában fejezte ki; „profán” poézis itt jóformán nincs is, ami van, az Énekek énekének szabad parafrázisaiból született. A „vallásos költészet” fogalma viszont jórészt itt alakult ki számunkra azáltal, hogy ez a szellem vallásosnak bizonyult – anélkül, hogy eredetileg *csak* vallásos akart volna lenni. Mégis, van benne valami megkötöttség. Nem ismeri a gondtalan tenyészetet; számára minden, a zene is, elsősorban egy gondolat fegyvere, küldetés, felelősség, s ezért felmérhetetlen erő. A zsidó zene nem „anyaga” révén lett egyetemes jelentőségűvé, hanem elvei révén. Terjedése, hatása mindenütt egy világnézet terjedésének útját jelzi. Az énekbeszéd, a recitáló, szóhangsúly szerint eső–emelkedő, egy-egy főhangon megtorpanó dallamformák, melyek a szöveg szimmetrikus gondolatfűzéséhez mérten szimmetrikus ívekre tagolódnak, a pszalmódia stílusa, ez a zsoltáros prózaének: mintául szolgál majd egész sor európai népdaltípusnak, s elsőnek ösztökéli a középtengeri népeket nyelvük sajátos ritmusrendszerének szabad zenei kifejtésére, az antik metrikus képletek felbontására. Az antifonális és rezponzoriális formák, melyekben az énekkar énekkarral és szólóénekesssel vitázik, új építésmódra hívják fel a figyelmet, a szóló és kórus váltakozásán felépülő óriási szerkezetek lehetőségeire. Az ismeretlen elő-ázsiai forrásokból fakadt tiszta diatónia, a négyhangú (tetrachordális) szerkesztésmód mintha a klasszikus görögség zenei alapelveinek testvére volna; a megadott dallamvázakra való sűrű applikációk, a *niggun*-ok gyakorlata pedig itt is a „lappangó főmelódiák” életerejé mellett tesz tanúságot. Judeában, a forráshelyen persze mindez veszendőbe ment, s csak az újabb népdalgyűjtés (Idelsohn), a Palesz-

---

²⁹ Ti. Perzsia, Arábia, Egyiptom zenéjében, amelyet Szabolcsi Bence előzőleg tárgyalt. – (A szerk.)

tinán kívülre sodródott régi zsidó telepések hagyománya mutatta meg a tisztább ősformákat; az egykori központ élete itt is a perifériákra menekült. Amiről viszont irodalom maradt: a hangszerkészlet, csak Elő-Ázsia közös életét tükrözi, sajátos vonása nincs. (...)

(1936)

Adatok a kelet-európai zenestílus kialakulásához

A kelet-európai zene kutatója, ha egy újabban megjelent zsidó daloskönyvben lapozgat (Jakob Schönberg, *Siré Erec Jiszráel*, Berlin: Jüdischer Verlag, 1935), meglepetve bukkan ott rá a szöveg nélküli táncdallamok sorában³⁰ egy számára jól ismert melódiára. A dallamot ugyanis, mellyel itt találkozunk, ezelőtt harminc esztendővel V. Moskov közölte besszarábiai gagauz gyűjteményében mint a jellegzetes táncmelódiák egyikét.³¹ Akkoriban a Bender-vidéki török lakosság köréből került felszínre ez a dallam, s igaz, hogy a közlő mint „Csifutcsé”-t, orosz néven „Zsidovszkájá”-t, azaz zsidós táncdalt közölte negyedmagával, de ugyanabból a gyűjteményből kiviláglik, hogy a Dnyeszter-vidéki úgynevezett juhásznóta-dallamok (ovcsár) szintén ezt a stílust képviselik, hogy tehát a besszarábiai törökség eléggé jól ismeri.

De mit jelent, hogy ez a dallam mint zsidó tánc szerepelhet zsidó dalgyűjteményben? Ha a melódiát megvizsgáljuk, valóban prototípusa az úgynevezett jiddis táncdallamnak; Idelson kelet-európai gyűjteményében sűrűn találkozunk az ilyennel, J. L. Cahan New York-i kiadványa³² tele van velük, Schönberg maga 44-et közöl ebből a stíusból. Ama melódiák közül való, melyek jiddis szövegekkel szinte világszerte elterjedtek, s ma a köztudatban általában a zsidó zenestílus képviselőiként szerepelnek. Fő jellegzetességeik a táncszerű vagy sanzonszerű, könnyű formálás, a bővített másodlépések, félzárlatszerű megállások, pattogó ritmika. De dallamuknak, úgy látszik, e nagy család keretén belül is megkülönböztetett szerep jut. Szinte egész Kelet-Európában népszerűvé vált, egyik alakját Magyarországon is sűrűn hallhattuk a kilencvenes években, városi gassenhauer formájában (Nagyvárad i nóta: Nach Grosswardein), s egy jellegzetes változatával a Cahan-féle gyűjteményben is találkozunk; ide a kovnói körzetből került, és szövege: „Joske, Joske span dem losek” stb.³³

³⁰ Schönberg, 191. old., Niggunim verikkudim, XIII. sz.

³¹ W. Radloff, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*, X (Szt. Pétervár, 1904). Melléklet, 17–18. old., 15. sz.

³² *Yiddish Folksongs with Their Original Airs* (New York, 1920), 2 kötet.

Hasonlítsuk össze ezt a három formát, Moskov, Schönberg és Cahan változatait. Kiderül, hogy közülük az első, a Moskov-féle a legteljesebb (3 szakasz), míg a Schönberg-féle ennek csak első és második, a Cahan-féle változat pedig csak harmadik és második szakaszát tartalmazza. Ez a megkurtított fogalmazás alighanem összefügg azzal a ténnyel, hogy a két előbbi változat erősen hangszeres jellegű; de hogy az énekszerűbb változat-e az eredeti, vagy az instrumentális, nem könnyű eldönteni. Ha a dallam ritmusát nézzük, valószínűleg típusa az úgynevezett kolomejkának, melyet – egyébként a magyar verbunkos egyik csíráját – Bartók Béla kisorosz eredetből származtat, s mely valóban mindenütt kimutatható, ahol szláv zenei elemekről vagy szláv érintkezés hatásáról szó lehet.

Gagauz táncdallam (Moskov nyomán)

The image shows a musical score for a Gagauz dance tune. It consists of four staves of music in 2/4 time, with a key signature of one flat (B-flat). The first staff begins with a first ending bracket labeled '1.' and ends with a double bar line. The second staff begins with a second ending bracket labeled '2.' and contains the text '(eredetileg:)' and the number '8' below it. The third staff continues the melody. The fourth staff contains two first ending brackets labeled '1.' and '2.', each ending with a double bar line. The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, and rests.

Zsidó táncdallam (Schönberg nyomán)

2

1.

2.

Musical score for 'Zsidó táncdallam (Schönberg nyomán)'. It consists of three staves of music in G minor (one flat) and common time. The first staff begins with a treble clef and a '2' above it. It features a melodic line with a first ending bracketed and labeled '1.' and a second ending bracketed and labeled '2.'. The second and third staves continue the melodic and harmonic development.

Zsidó táncdallam (Cahan nyomán)

3

1.

2.

Musical score for 'Zsidó táncdallam (Cahan nyomán)'. It consists of three staves of music in G minor (one flat) and 2/4 time. The first staff begins with a treble clef and a '3' above it. It features a melodic line with a first ending bracketed and labeled '1.' and a second ending bracketed and labeled '2.'. The second and third staves continue the melodic and harmonic development.

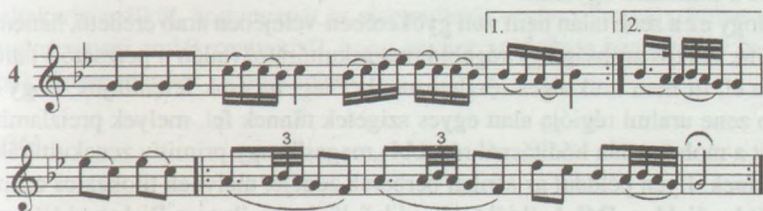
Csakhogyan ennek a jiddis táncdalstílusnak, melyet ma a világ köztudata a zsidó zenének ismer, nyilván semmi kapcsolata nincs az óhéber dallamvilággal, melyet az utolsó évtizedekben Idelsohn gyűjtőmunkája hozott napvilágra az ismeretlenségből. Ez a klasszikus héber zenei nyelv a mai zenei köztudat számára a gregorián pszalmódizálás, tehát a keresztény egyház ősi liturgikus zenéjeként ismeretes, maga a zsidó köztudat napjainkban csak a Tóra-olvasás dallamaiból ismeri; a keleti (főként a jemeni és kaukázusi) zsidóságban azonban, mint máig élő népi hagyomány, egyéb, világi szövegekkel is kapcsolatos, tehát nincs liturgikus szerephez kötve, nem csökevényesedett hagyomány-kötötte olvasó-formuláriummá.

Ezt a klasszikus héber hagyományt tehát hiába keressük a jiddis dallamvilágban. Ami ma a köztudat számára zsidó stílus, eszerint alapjában nem zsidó, hanem másfajta eredetű, máshonnan jött. A kérdés tehát kettős: honnan származik ez a kelet-európai zsidó dallamkincs? És hogyan került a zsidósághoz?

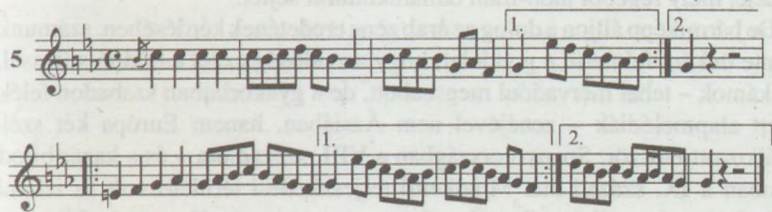
*

Lapozzuk végig az utóbbi évtizedek kelet-európai, ázsiai és afrikai népdal-kiadványait. Jiddis dalstílusunkat ott találjuk azon a teljes világrésznyi területen, melynek nyugati határa a Visztulától Afrika atlanti partvidékéig húzódik, keleti határa a közép-ázsiai Altájvidék és India, déli határát pedig talán Egyiptomban és a Szaharában kell keresnünk. Megvan a törökök, krími tatárok, turkománok, kirgízek, üzbégek, arabok, perzsák, hinduk között; mint valami vízválasztó osztja ketté a török fajú népeket északi és déli zenei nyelvcsaládra (mert északon nem hatalmasodott el, csak délen), behúzódott Romániába is (hora lunga), elterjedt a szíriai beduinok között – magyar földön pedig kivirágoztatta a verbunkos-zenét. Kiderül itt, hogy ez a zenei nyelvjárás általában a „keleti zene” megjelöléssel összefoglalt dallamstílussal azonos. Két példán mutatjuk itt be, két, egymástól messze fekvő körzetből, a krími tatárok és az észak-afrikai vagy szíriai arabok közül. Az előbbi dallam Koncsevszkij (1924), utóbbi Rouanet (1922) gyűjteményéből lett ismeretes.³⁴ Első tekintetre felismerjük bennük jellegzetes jiddis stílusunkat.

Krími tatár dallam (Koncsevszkij nyomán)

Arab dallam (Rouanet nyomán)

³⁴ A. K. Koncsevszkij, *Pjeszen Kríma* (Moszkva, 1924), 6; J. Rouanet, „La musique arabe”, Lavignac, *Encyclopédie de la musique*, V (1922), 2764 („zsebkendő-tánc”).

Milyen terület az, melyet most gondolatban végigfutottunk? Nem egyéb, mint az iszlám hódításának hemiszférája. Ezt a roppant területet az arabok a VII. századtól a X.-ig részben meghódították, részben befolyásuk alá hajtották, s amerre nyomukban az iszlám elterjedt, kisugárzott az iszlám liturgikus zenéje is. Hódításuk művének, mint tudjuk, a XIV–XVII. század folyamán az oszmán-törökségben támadt folytatója. Ez a törökség pedig már igen korán ugyancsak az iszlám zenéjének hatása alá került s a maga eredeti, közép-ázsiai eredetű zene-nyelvét túlnyomó részben elfelejtette. Ahol tehát arabok vagy oszmán-törökök megfordultak, terjeszkedésüket mindenütt egyfajta zenekultúra kísérte. Különböző árnyalatok, nyelvjárási eltérések ellenére, végeredményben közös alapja ennek a zenének: az arab makám-stílus. A spanyolországi kalifátus idején az ibér félsziget is teleszívta magát az arab zene fluidumával, s a katalán népi muzsika például jórészt még ma is ugyanazokat az arabos jellegzetességeket tükrözi, mint az egyiptomi. Az arab zene valóban mindenütt otthagya nyomait, ahová az iszlám eljutott; ezért él ma is Közép-Ázsiában és Indiában, ezért virágzik a Krím-félszigeten, az Alsó-Volga vidékén s a Balkánon egyaránt.³⁵

Hogy ez a zene talán nem volt gyökerében-velejében arab eredetű, hanem a hódító, harcosságság egy régebbi magaskultúrától (talán a perzsától) tanulhatta el, itt nem szükséges részleteznünk. Elég, ha csak felemlítjük, hogy az arab zene uralmi régiója alatt egyes szigetek tűnnek fel, melyek preizlamita, tehát a mohamedán hódításnál régebbi „magas” vagy primitív zenekultúrákat sejtetnek. Ilyen például az afrikai berberek zenéje, melynek titokzatos rokonságát legújabbban Dél-Arábiában kezdik felfedezni; ilyen a Biskra-vidék arab parasztszenéje, mely az arab-török „városi zenétől” élesen különbözik, s melyre Bartók Béla hívta fel először a figyelmet; és ilyen a közép-ázsiai tarandzsik zenéje, mely régebbi indo-iráni dallamkultúrákat sejtet.

De bármiképp álljon a dolog az arab zene eredetének kérdésében: számunkra szinte önként felmerül a gondolat, hogy a zsidóság ezzel a hódító stílussal, a makámok – tehát mérvadóul megszabott, de a gyakorlatban szabadon felékesített alapmelódiák – zenéjével nem Ázsiában, hanem Európa két szélén találkozott először: Spanyolországban a VIII. század óta – és a kazár birodalomban a IX. század óta. Mindkettő terjeszkedési területe volt az izlamita műveltségnek, s elképzelhetetlen, hogy ez a terjeszkedés magával ne hozta volna az iszlám „hivatalos” zenéjének, a makám-stílusnak terjedését is.

---

³⁵ Vö. H. G. Farmer, *A History of Arabian Music* (1929).

Ha meggondoljuk, hogy a jiddis népkultúra hordozója, a kelet-európai zsidóság, alapjában abból a zsidó néprétegből került ki, mely a mai Oroszország területén a VIII. század óta jelentkezik, mely a kazár impérium területéről húzódott az orosz fejedelemségek (Kiev) és Krimia földjére, s csak jóval később vegyült el a Közép- és Nyugat-Európából emigráló zsidó tömegekkel, ha meggondoljuk, hogy a spanyol zsidóság XV–XVI. századi emigrációja kiterjed a Balkánra és Palesztina területére is: nyilvánvalóvá vagy legalábbis nagyon valószínűvé válik, hogy ez az eredetében arab, perzsa vagy déli-török stílus valóban Kelet- és Nyugat-Európa két ellentétes sarokpontján, az iszlám területén, az iszlámmal való érintkezés során tapadhatott a zsidósághoz. Itt, a zsidóságon belül aztán alighanem újabb szláv s egyéb európai elemekkel színeződött meg, s így alakult belőle a mai jiddis stílus, az immár zsidónak nevezett zenei nyelv. A kelet-európai zsidóságban még ma is eleven inspiráció medre ez a muzsika, a legtermőbb, legelevenebb zsidó népi zenedialektus. De ez nem gátolhatja meg azt, hogy felismerjük benne a másodlagos, az átvett kultúrkincset, mely csak ráborul egy régebbi, tisztább és törzsöközebb, „klasszikus” héber zenevilágra a kelet-európai zsidóság öntudatában; ráborul és eltakarja anélkül, hogy magát az alaptradíciót végleg elhomályosíthatná, s el tudná mosni emlékezetünkéből, hogy egykor ama tiszta hagyomány is élő népi kultúrát jelentett a zsidóságban.

(1936)

Egy régi zsidó hangsorról

I.

Az összehasonlító zenetudomány egyik legfontosabb megállapítása, hogy zenei alapelemek összefüggése és vándorlása éppoly jelentős egy-egy népi vagy művelődési közösség megismerése szempontjából, mint a kézzelfogható anyagi kultúrjavak kapcsolata. Egy-egy melódiaforma, egy-egy hangrendszer éppoly szerves tartozékai a közösség kultúréletének, éppúgy hozzátapadnak sajátos etnikumához, s viszont éppolyan feltételek mellett kelnek vándorútra, mint bizonyos munkaeszközök, építésformák, rítusok vagy díszítőelemek. Régóta tudjuk, hogy hangszertípusok átvétele közvetlen vagy közvetett anyagi kapcsolatot tételez fel két vagy több nép, illetve kultúrterület között; dallamszerkezetek és hangsorok ugyanilyen messzevilágító jelentőséget nyernek számunkra, ha régi vándorútjukat, elterjedési körzetüket a mai népzene kutatás eszközeivel igyekszünk megrajzolni.

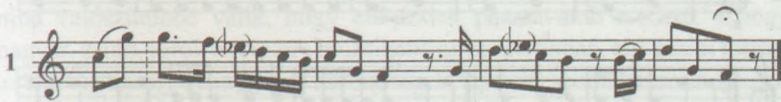
Az emberiség régi zenei nyelvjárásai közül újabban főként az úgynevezett ötfokú hangrendszer, a pentaónia állott tüzetesebb vizsgálódások középpontjában. Napjainkban mind világosabb lesz, hogy ez az ősrégi hangrendszer nem primitív jelenség, hanem a Föld legrégebb magaskultúráinak hagyatéka világunk különböző pontjain. Épp ezért különös gonddal kell vizsgálnunk e régi hangrendszer különböző mellékhatásait is, mert hiszen minden elágazás és elválkozás az illető kultúra egy-egy elágazását és elválkozását, tehát sorsfordulóját sejteti. Az ilyen messzire vezető nyomok vizsgálata közben fel-felderengenek a kutató előtt azok a betemetett utak, melyek rejtett kultúrgócokról, nagy művelődési áramok futólagos találkozásáról vagy félreszorult és megrekedt maradványairól, a kultúrtörténet alig ismert fejezeteiről adnak hírt. Közülük való a régi zsidó dallamvilág és hangrendszer néhány, eddig figyelemre nem méltatott problémája is.

II.

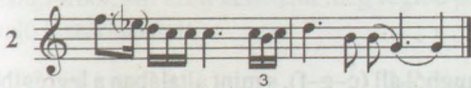
Egyik legnépszerűbb régi dallamunk a „Kol nidré” melódiája. Újabb beható kutatások³⁶ ellenére is alig tudunk róla többet, mint hogy többféle alkotórészből, különböző korszakok és kultúrák lecsapódásából áll, s hogy eredetileg aligha tartozott ahhoz a szöveghez, mellyel ma éneklük. A dallam kezdőszakaszának alapformája egy háromhangos, jól ismert motívum:

c–h–g–g–h–c

Ez a különös trichord itt látszólag megmagyarázatlanul, kifejtés nélkül áll, a dallam további részletei nem térnek rá vissza. Pedig alighanem ez az alapvető ősfarmája annak az egész dallamtípusnak, melyből a „Kol nidré”-melódia valamikor kiágazott. Némileg világosabbá válik számunkra, ha melléje állítjuk a főünnepek áskenáz liturgiájának egy ugyancsak általánosan ismert, visszatérő dallamát:

vagy azt a záratformát, melyet hétköznapi istentiszteleteink is sűrűn alkalmaznak:

és a teljes zsidó liturgia jellemző záróformuláit, a c–g–f és f–c–g motívumokat. Ezek a formák már világosan kirajzolnak egy bővebb hangsort, az

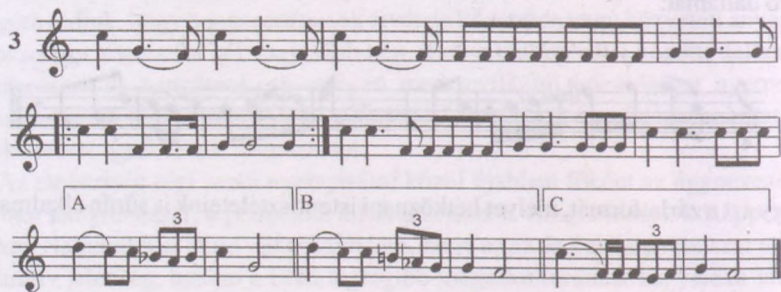
f–g–h–c–d

pentachordot, melynek középpontjában ott látjuk a „Kol nidré” rejtélyes trichordját, a c–h–g gerincet. Úgy tűnik, mintha itt is, ott is igen régi dallam-

³⁶ A. Z. Idelsohn, „The Kol nidre Tune”, *Hebrew Union College Annual*, 8–9 (1932).

emlékről volna szó; mert idézett dallamaink afféle zenei alap gondolatok, makámok, steigerek, nuszachok, melyek a gyakorlatban nem egyféle képpen, hanem számtalan variációs formában jelennek meg. Az ilyen bőségesen variált, alig-alig megrögzíthető alapformák mindig ősi múltból erednek; modern dallamnak még nem lehetett rá ideje, hogy az öntudat mélyén fészkelő, számtalan alakban rögtönzésszerűen megnyilatkozó alapmelódiává alakuljon. Nagy régiségre mutat az is, hogy az idézett motívumok ma már csak hosszabb dallamok csökevényes részleteként élnek tovább, tehát alighanem elveszett nagyobb egészek széthullott tagjai.

Ismerünk azonban teljes egészükben idevágó dallamokat is. Egy lépéssel tovább vezet, ha szemügyre vesszük tiszavidéki zsidó családok egy primitívnek tűnő Ho lachmo-dallamát, ezt a régi széder-nyitó formulát, záratainak három változatával:

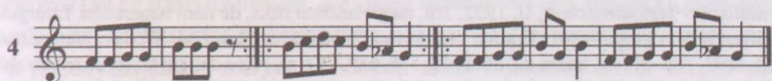
A melódia voltaképp három főhangból áll (c–g–f), s mint általában a legrégebbi dallamhagyomány, recitáló, szabadon ritmizált, úgynevezett parlando-alakot mutat. Háromhangos alaptörzse csak a zárlatban bővül három járulékos hanggal (d, b vagy h, és a vagy asz), az egyik változatban csak eggyel (e), s ezek közül csak kettőnek van hangsúlyos szerkezeti szerepe: d-nek és b-nek (vagy h-nak). Itt tehát ilyen hangsor áll előttünk:

f–g–(b vagy h)–c–(d)

És itt meg kell jegyeznünk, hogy ahol széder-estéken a Ho lachmo-formulát egyáltalán éneklik, a melódia majdnem mindenütt ezen a jellegzetes tetrachordon épül (g–c–d–f).

Egyszóval itt is ugyanaz az ősréginek tűnő „hiányos” hangsor, mint az imént: egyetlen központi trichord, ezúttal f–g–c, mely fokozatosan öt hangra növekszik. Hasonló felépítést mutat még több magyarországi zsidó recitáló dallam.

De ha jobban körülnézünk, hangsorunk nyomát a kelet-európai szomszéd-ságban is megtaláljuk. Egy lengyel-zsidó bölcsődal F. M. Kaufmann gyűjteményéből:³⁷

Istentiszteletünk szombat reggeli recitativjaihoz hasonlóan világosan mutatja, hogyan bővül ki az f–g–h alaptörzs felfelé (c–d), s hogyan ölti fel leereszkedésben a jól ismert „cigányos”, bővített-másodos formát (h–asz–g). Erről a kromatikus dallamereszkedésről (kántoraink „fríg” zárlatnak nevezik) ma mind valószínűbbé válik, hogy elő-ázsiai, perzsa–arab eredetű, s hogy a magyar, zsidó, török és cigány muzsikába egyaránt onnan, elő-ázsiai forrásból került. Csakhogy itt meglepő különbségek vannak: szemben az arabos-cigányos, kromatikus dallamokkal, a felhozott zsidó melódiákban ez a kromatika nem szerves alkotórész, hanem nyilván utólagos sujtás, hozzávarrt dísz; az alapszóvet eredetileg nem ismerte, az még világosan mutatja egy ősből és puritánabb dallamformából, egy sajtáságos zsidó pentatóniából, az f–g–h–c–d hangsorból, sőt ezen keresztül még régibb és egyszerűbb trichord-formákból való leszármazását.

III.

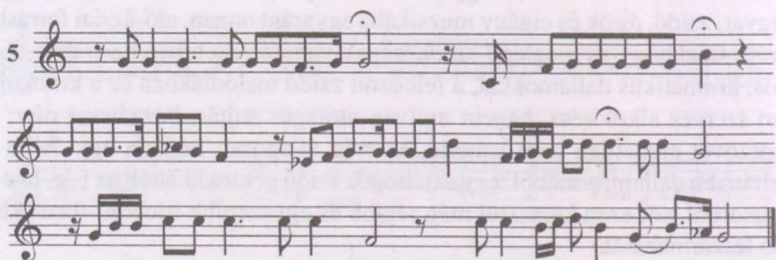
A zsidó pentatónia-típus, ha így akarjuk nevezni (s itt szembekezdünk Idelsohnnal és követőivel, akik általában kevés figyelemmel lévén dallamszerkezeti elvekre, nem hisznek zsidó ötfokúságban), nem sorolható a legtisztább és legjellegzetesebb, az úgynevezett félhang nélküli ötfokúság családjába, bár

³⁷ F. M. Kaufmann, *Die schönsten Lieder der Ostjuden* (Berlin, 1920 / 1935), 12. sz. dallam.

itt-ott ahhoz hasonló alakot ölt (f–g–b–c–d).³⁸ Más, elváltozott, félhanglépéssel (h–c) kombinált, különleges forma ez, különleges vizsgálatot is igényel.

Hol találjuk még? Erre egyelőre nehéz felelni. Bartók Béla a bihari román-ság jellegzetes hangsoraként jelöli meg, s ezzel egy sajátos román dialektus jellegzetességévé avatja.³⁹ E román zenei nyelvjárásnak egyes zsidó dallamok-

³⁸ Tisztán ötfokú dallam a zsidó anyagban, mint már Idelsohn megállapítja (*Hebräisch-orientalischer Melodienschatz*, II, 1922, 26), meglehetősen ritka, de nem ismeretlen. Liturgiánkban ilyen a Jom kippur-záró „Boruch sém kevaud”-intonáció. (Lásd M. Wodak, *Hamnazeach*, Wien, 1897. 786–87. sz., hozzá uo. 566, 568, 578, 689, 747. sz.) Ez a dallam áll legközelebb ahhoz az óhéber-gregorián formához, melyet legutóbb (*Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangszórok*, Bpest, 1937) elő-ázsiai pentaton típusnak neveztünk. Másfajta, a tatár-magyar típushoz közel álló ötfokú dallam bukkan fel a zemirősz-anyagban (A. Nadel, *Die häuslichen Sabbatgesänge*, Berlin, 1937, 14. old.: „Kol mekaddés”, II). Pentaton forma a negina-rendszer *dargo-tevir* képlete; pentaton alapszerkezetet sejtet a Neila-bevezető Kaddis-dallam is (Wodak, i. m., 773–76. sz.). Viszont a cikkünkben tárgyalt tritonosus hangsort mutatja például uo. a 221. és 783. sz. dallam. Előbbi különösen jellegzetes, archaikus recitativ-képlet:

Ide tartozik a szombat reggeli recitativ-énekek jórésze. S hogy ez a hangrendszer általában mélyen áthatja a zsidó recitativok dallamvilágát, bizonyítja többek között az a tény, hogy látszólag moll vagy aeol jellegű dallamok sűrűn záródnak hangsoruk második, negyedik, ötödik és hetedik fokán (például Wodak 77–85. sz.), ezzel sejtetve egy mögöttük lappangó ötfokú diszpozíciót. (Például látszólagos c-mollban ilyen záratokkal: c–f–esz–d, d–c–h–asz–g–f, d–c–h–asz–g, f–d–c–h.) Formai szempontból leginkább a szombat reggeli recitativok mögött gyaníthatunk határozottabb skémát; egy négy soros dallamképletet, makámot, melynek első sora g-től h-ig, második sora c-ig, esetleg d-ig emelkedik, harmadik sorvége aláhajlik c-ről f-re, a negyedik h-asz-on keresztül érkezik vissza g-re. (Lásd 5. sz. hangjegypéldánkat.) Ez a dallamvilág annyira sajátos atmoszférát teremt, hogy utána, a Tóra-kiemelés dūr-dallamaival s Tóra-olvasás negináival a hallgató valóság-gal más kultúrkörökbe érkezik.

³⁹ Bartók Béla, „Román népzene”, *Zenei lexikon*, II, 419; uő, *Melodien der rumänischen Colinde*, 1935. XIX. (15. sz. hangsor). Vő. uő, *Cântece populare românești din comitatul Bihor* (1913), 6–7, 51–64, 72–76, 89, 100 sz. stb.

kal való rokonságára, más vonásokkal kapcsolatban Keszi Imre hívta fel a figyelmet nemrégiben.⁴⁰ Szerkezeti szempontból azonban a bihari román s az imént felhozott zsidó dallamok között semmi kapcsolatot sem találunk. Valamivel több rokonságot mutat dallamainkkal a Bartók gyűjtötte zólyomi tót népdalok egy csoportja (líd-hangsorú négysoros melódiák). Egyes arab makám-formák is felhozhatók; de itt maga a hangsor eltérően alakul. Az a körülmény, hogy Kelet-Európából és Nyugat-Ázsiából nincs elegendő és megbízható népzene gyűjtésünk, mindenesetre megnehezíti, részben lehetetlenné teszi az ez irányú kutatást. Az eddig ismert idevágó anyagból csak annyit látunk, hogy török, örmény, turkomán, kirgiz, mongol zenétől egyaránt idegen az a néhány sajátság, melyet az idézett zsidó dallamok közös alapelveként mutathatunk ki: az f–g–h trichord s vele az úgynevezett tritonus-viszony, a teljes hangkészletnek két-három ismételtetett alaphang körül való fokozatos kirajzolódása, s az egy- félhang lépésen kívül egyéb félhangok elkerülése vagy csak alkalmi érintése. Világos, egyfajta dallamszerkezetet, mely jellegzetesen e hangsorhoz kapcsolódnék – ha a szombat reggeli recitativok különös típusát nem nézzük – ez idő szerint a zsidó anyagban sem tudunk kimutatni.

IV.

Igaz: hangsorok vizsgálata dallamszerkezetek nélkül csak illuzórikus lehet, mert szinte elvi absztrakciókra szorítkozik; de ahol a hangsor aránylag kis területről ismeretes, ott az ilyen vizsgálat is hozhat némi eredményt. Mit keressünk vajon a régi zsidó dallamok különös hangsorában, s mit abban az elvben, ahogyan ezt a hangsort máig őrzik?

Mindenekelőtt feltűnik, hogy csupa recitáló dallamról van szó; kötött ritmusú, táncszerű dallamot, mely erre a hangsorra épülne, a zsidó anyagban eddig nem ismerünk. (Másutt is csak elvétve.) Viszont a recitáló dallamok nem a Tóra-olvasáshoz, legrégebb hagyományos liturgia-énekünkhöz, nem az ősi pszalmódiához fűződnek, hanem csupa közép- vagy újabbkori szöveghez, melyeknek közös sajátsága, hogy a régi Palesztinán kívül keletkeztek: a középkori istentisztelet vagy házi ájtatosság, kisebb részben világi éneklés anyagához.

---

⁴⁰ Keszi Imre, „Mediterrán elemek a zsidó zenében”, *Libanon*, 1 (1936), 68.

A dallamvilág tehát, mely az idézett zsidó melódiákban élénk tárul, kétségkívül már a diaszpóra zsidóságáé, de alighanem a diaszpórának arról az „alsó emeletéről” való, mely még nem érintkezett a Nyugattal, hanem csak a keleti-mediterrán világra terjedt ki: Kis-Ázsiára, a Balkánra és Kelet-Európa egyes zónáira talán. A régi román anyaggal való rokonság alighanem épp az ősi Balkánra mutat (Illyria), a lengyel–tót–askenáz adalékok Kelet-Európára és a (szövege szerint valószínűleg már 700 táján ismeretes) „Kol nidré”-„makám” talán a keleti mediterrán partvidékre. (A különben téves fríg megjelölésnek itt csodálatosképpen igaza lenne.) A diaszpórának egy viszonylag oldalvást eső, rejtettebb fejezete ez, melyet történetileg talán a pontusi–bizánci zsidó telepek életében, a romanióták és krimi zsidók rejtélyekkel teli múltjában kell nyomoznunk.

Habent sua fata melodiae... A közösség életében valamiképp tovább élnek az elveszett tagok is; az egyetemes zsidó életben az eltűnt zsidó néprészek élete ugyanúgy folytatódik, mint a mi mai életünk. Legfeljebb a forma változik: az élet folytonosságának sokszor egy átalakító mozgalom a kifejezése, sokszor csak egy-két dallam, semmi más.

(1938)

Pap Károly: Azarel⁴¹

[Recenzió]

Igazságot vagy halált – ez a jelszó áll Pap Károly lobogóján, ennek a jegyében kutatja magyarság–zsidóság, élet és pusztulás kérdéseit. Úgy látja, hogy a zsidóság az „önámítás mestere”; „öncsalásával” akadályozza meg azt is, hogy igazi művészete szülessék. Lehet, igaza van. De akkor mit jelent, hogy ily kérlelhetetlen, halálos igazságkeresés fakad e „hazug” nép mélyéből? S melyik a nép igazi arca: a kevés bátraké vagy a nagyszámú meghunyászkodóké vajon? Talán egy mélyebb, egyetemesebb eszmélés jele, hogy Pap Károly hangja a mai magyar zsidóság lelkéből szakadt ki.

Pap grandiózusan induló önéletrajz-regényének, Azarel György gyermekora fájdalmas krónikájának az első Istennel és családdal vívott harcok állnak a középpontjában. És van egy részlete, ahol a fanatikus, sötét rajongásban izzó Jeremia nagyapó egy rozszant sátorban, templom, temető és iskola között, félig a szabad ég alatt tanyázva s örök szentföldi készülletben neveli unokáját, a kis Azarelt. Pap Károly, végzetből és akaratból, ma is ilyen sátorban él; az örök nomádok, a hősök és magános rajongók társadalmon kívüli, fenyegető és vonzó, dacos és ingerült sátrában, templom és temető között, lélegzetfajtó harcban a dolgok mélyebb valójáért, a gyökerekért, örökké szabad ég alatt, örök készülletben a próféták Szentföldjére.

Arra nem gondol, hogy láthatatlanul is sokan éreznek vele. Talán jól is esik, ha társtalanabbnak érzi magát, mint amilyen valójában. És nem gondol arra sem, hogy láthatatlan társai közül sokaknak épp ez a sátor-élet lenne hazugság, erőszak és elkendőzés.

Mindegy, ne gondoljon rá. A múlt századi zsidó irodalom az asszimiláció, az áthidalás és azonosítás jegyében nőtt nagyra. Ma alighanem erre az elkülönülésre, magányra és magunkba szállásra van szükség, hogy újra egyetemesekké és igazakká lehessünk. (Ámbár: elkülönülés? Pap Károlyt igazabb hely illeti a mai magyar irodalomban, mint akárhány „asszimiláltabb” elődjét. Hiába bibliai szenvedély és cervantesi keserűség, ez a súlyos és mély tűzű magyar próza mégis csak a Móricz és Babits, Illyés Gyula és Németh László

---

⁴¹ (Nyugat kiadás, 1937.)

szomszédságában keresi a helyét és társait.) Aki az ilyen döntő és merész, lesújtó és felszabadító igékre rátalál, a kor vezető elméi közül való. Pap Károly a mai magyar zsidóság legnagyobb írótehetsége. Figyelemmel és szeretettel kell kísérni minden mozdulatát, minden kiáltását, egész példázatos gyötrődését, melyet „sokak helyett vett magára”.

(1938)

Idelsohn

Idelsohn halála a zsidó folklóre-tudomány egyik legnagyobb alakjának kidőlését jelenti. Az ő nevéhez fűződik a modern zsidó zenetudomány megteremtése; úttörője a keleti zenekutatásnak, a zsidó népdalgyűjtésnek, Elő-Ázsia zenei és néprajzi művelődéstörténetének. Mint Dubnov és Klausner, ő is a kelet-európai zsidóság szülöttje, s e népi főmákban élő közösségből hozta magával a népi közösségek történelme és kultúrája iránt való ösztönös érzéket. 1906-tól 1922-ig, tizenhat éven át működött Palesztinában, ahol egy zenei kutatóintézet s egy zeneiskola őrzi emlékét; de még fontosabb ez a másfél évtized folklorisztikus munkássága szempontjából. Ekkor gyűjtötte össze és jegyezte fel Idelsohn azt a közel ötezer dallamot, mely élete-művének alapja, s mely a Kelet néprajzának történetében új fejezetet volt megnyitandó. Kiderült, hogy a zsidóság Keletre szakadt töredékeit, a jemeni, babilóniai, kaukázusi zsidóságot a legrégebbi hagyomány köteléke fűzi össze a nyugati zsidósággal, hogy a Szentírás kantillációi valóban a legősibb keleti muzsikát őrzik; hogy a keresztény egyházak zenéjének közvetlen forrása a régi héber dallamvilág; hogy az Európába költözött zsidóság minden művelődéstörténeti áramlat megőrzője és elkeverője. Ezek a korszakos eredmények akkor kerültek nyilvánosságra, mikor Idelsohn monumentális gyűjteménye, a *Hebräisch-orientalischer Melodienschatz*, 1914-től 1932-ig tíz hatalmas kötetben napvilágot láthatott. Nyomában több Idelsohn-tanulmány, mindenképp egy kétkötetes zsidó zenetörténet (*Jewish Music in Its Historical Development*, New York, 1929) összegezte a tanulságokat. A nagy gyűjtemény anyaga kiterjedt Keletre és Nyugatra: a jemeni, babilóniai, perzsa, dagesztáni, keleti-szefárd és marokkói zsidó zene mellé odaállította a német- és lengyel-zsidó dallamkincs emlékeit, vallásos és világi vonatkozásban egyaránt. Megbővült nyelvészeti eredményekkel is: mintaszerű szövegközlésekben elsőnek rögzítette meg tudományos pontossággal, fonográf-felvételek alapján, a keleti zsidóság kiejtés- és hanglejtésformáit. Végül átlépett az összehasonlító zenetudomány területére: a hatalmas melódia-anyagot tisztázni kellett történeti eredete szempontjából, egybe kellett vetni az arab, a kelet-európai, a balkáni, a spanyol és német népzeneekkel. Idelsohnt mindenütt kitűnő művészi és tudományos ösztöne vezette; s ha roppant anyagának rendszerezését és feldolgozását ő maga nem

tudta ideális módon végrehajtani, annak épp az anyag páratlan kiterjedése az oka. Palesztinával és a Kelettel való kapcsolatát megőrizte akkor is, mikor Amerikába költözött s 1924-ben tanszéket vállalt a cincinnati-i Hebrew Union College-ban; legnagyobb és legjelentősebb munkái csak ezután nyertek befejezést.

Maga a nagy mű, Idelsohn élete-műve azonban folytatásra és befejezőre vár, s a világ mai rengése közepette beláthatatlan, meddig kell várnia.

(1938)

Fejezetek „A magyar zsidóság templomi zenéje” című tanulmányból

I.

A magyarországi zsinagógai ének kultúrföldrajzi helyzete

A magyar zsidóság zenei műveltségét jelentékeny részben a magyar medence földrajzi helyzete határozta meg. A Duna völgyén közvetlenül érkeztek hozzá a nyugati műveltség elemei, Kelet felől a Kárpátok hágóin át a keleti népelemek és zenéjük. De míg az előbbieket közvetlenül gyökeret vertek és akadálytalanul, átmenet nélkül tenyésztek tovább magyar keretben, addig Kelet felé a Kárpátok öve elzárta, megszűrte a kelet-európai népelemekkel való folytonos, szerves életkapcsolatot; ami Kelet felől jött, az már ideérkezéskor átváltozásra volt ítélve, annak eleve az volt a rendeltetése, hogy eredetihelyétől többé-kevésbé elszakadjon, életének végső fázisába érkezzék, s egyben átalakuljon valami mássá – olyan fenoméné, aminőt csak a magyarföldi keresztezőpont, Észak és Dél, Nyugat és Kelet sajátos találkozóhelye tudott létrehozni.

Voltaképp ugyanezt a kultúrföldrajzi helyzetet s ugyanezt a művelődéstörténeti folyamatot tükrözi a magyar zsidóság egész népi összetétele, egész társadalmi és szellemi rétegződése. A Keletről érkező elemek adták a népi vallásos hagyomány-talajt – a műveltségi színvonal meghatározói azonban mindig a Nyugatról bevándorolt vagy autochton elemek voltak. Az egyes telepek, városok műveltségi színvonala mindig és mindenütt a keveredés arányától függött. Tudjuk: a zsidóság a középkor óta városlakó nép, jellegzetes középosztály-elem; élete a városok életéhez kapcsolódik. A városi elem mellett a földesúri és egyházi birtokok zsidósága elenyésző szerepet játszik. A magyar történelem folyamán zsidó művelődéstörténeti szempontból először a Duna-vonal városai jelentkeznek. (Esztergom, Pozsony, Komárom, Győr, Buda), azután általában a Dunántúl, az Alföld és a Felvidék városai (Nagy-szombat, Sopron, Kőszeg, Kismarton, Székesfehérvár stb.) – a Tiszavidék „városias” kultúrája (Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagykálló, Sátoraljaújhely) aránylag legkésőbbi, 1700 utáni fejlemény, s noha Erdélynek régi autochton (szefárd jellegű) zsidósága van, zsidó színezetű városi kultúra sokkal inkább a nyugati végeken jelentkezik. A magyarországi városok sokáig elzárkózó zsidópolitikája s a magyar városi élet lassú indulástempója egyaránt megma-

gyarazzák, miért csak a XVIII. század vége óta alakulnak ki nagyobb zsidó központok, s azok is miért épp a forgalmas útvonalak mentén. Az a néhány évtized, mely Pest és Buda megnövekedését hozza (1780–1848), egyben a modern magyar zsidóság első hőskora is. A Tiszavidék és a Tiszántúl feltűnően későn jár ebben a fejlődésben, s alig ad magáról életjelt a reformkorszak előtt. 1830–1840 óta nagyjában a mai helyzet áll előttünk: Nyugat felé kapcsolódó műveltebb zsidó városi réteg (középosztály), Kelet felől gyarapodó kisvárosi–falusi zsidó népréteg (kispolgárság); Észak vagyis a Felvidék mint átvonulási régió, a Délvidék és a Balkán határzónája mint kisugárzási terület. A műveltség tehát nagyjában mindenütt ezt a szerkezetet, ezt a folyamatot mutatja: Nyugat felől rakódik rá a Keletről érkezett népies elemekre, s mennél inkább győz, mennél jobban körébe vonja a keleti nép- és hagyomány-elemet, annál jobban el is koptatja, uniformizálja, civilizálja azt. A magyar zsidó műveltség sajátos színe épp ebben a keveredésben, ebben az örök átmenetiségben áll; jelentősége a történelmi keverőtégelyé, mely a Keletből aránylag gyors áthasonító és megszínező munkával Nyugatot formál, Elő-Ázsiából Európát teremt.

*

Valósággal szimbólumszerű erővel érvényesül ez a kelet–nyugati egyensúlyhelyzet a magyar zsinagógai liturgia történetében. A haladó zsidóság területe kezdettől fogva a központi és nyugati Magyarország, tehát az Alföld és a Dunántúl, az orthodoxiáé az Észak és a Kelet: a Felvidék és a Tiszavidék. Előbbi természetesen a nyugati kultúra felé keres kapcsolatot, utóbbi a Kelettel közös hagyományt őrzi. De ahogyan a haladóbb zsidóság mélyén is ott él a keleti leszármazás, a keleti hagyomány maradványvilága, s viszont az orthodoxia is szakadatlanul felvesz a neológia felől érkező impulzusokat: a kétféle liturgia is áthatja egymást. A haladó zsidóság jellemző módon készen veszi át a bécsi reformot, s ezzel elnyugatosodik, de kántorai jóformán kivétel nélkül a kelet-európai hagyományt képviselik, s ezzel egy magában álló zenevegyüléket teremtenek Magyarországon; viszont az orthodoxia, bár öntudatosan mellőzi ezt a nyugatos reformirányt, akaratlanul, ösztönösen gazdagodik „haladó” elemekkel, mihelyt kilép a legszűkebb előimádkozói liturgia keretéből és karéneket alkalmaz. Világossá válik ez, ha egy pillantást vetünk a magyarországi „haladó” liturgia történetére: ennek a liturgiának kántorvezérei majdnem valamennyien Kelet-Európából valók; Lengyelország, Volhynia, Podólia, Galícia és Ukrajna légkörét hozzák magukkal Magyarországra. Goldmark Szimcha Rubén keszthelyi kántor Lublinból való, Kastan-Weintraub Salamon óbudai kántor Sztary-Konstantinoból, Strelizker Dávid

pesti kántor Brodyból, Schulsänger Jakab talán Umanyból, Komárni Izsák alighanem Lemberg vidékéről; s ez a származási hagyomány egyenesen húzódik Kvartin, Lineczky alakjáig. A nyugati és nyugatos „chazonusz” ennél jóval keskenyebb és halványabb ágat jelent (Löwe, Friedmann, Lazarus); mellette a keleti „személyi tradíció” mindvégig fontosabb és uralkodóbb marad. Mily jellemző, amit Denhof Károly Edéről, az első jelentős pesti kántorról hallunk: hogy főleg a „lengyel modor”-hoz értett! S mégis, a liturgia, melynek mindezek az énekesek szolgálatában állnak, már 1820 óta határozottan nyugatos, reformjellegű s benne csak vendégképpen szerepelnek a régi keleti dallamemelékek.

Ezt a kettősséget természetesen nemcsak az ország földrajzi helyzete, hanem a korszak általános szellemi iránya is magyarázza. Az 1800 körüli nemzedéknek, a Chorin nemzedékének haladó irányzata országszerte fanatikusan küzd a liturgia nyugati szellemű, európai reformjáért. (Ez a reform akkor még a német nyelvhez kapcsolódik.) Munkásságának gyümölcse, beteljesülése gyanánt 1825 táján bevonul hozzánk a bécsi reform-istentisztelet, Mannheimer és Sulzer liturgiája, s negyedszázaddal utóbb az orgona is. Az a két nemzedék, mely 1830 és 1890 között a haladó zsidóság ügyeinek élén áll, a Löw, Meisel, Kayserling, Kohn nemzedéke már el sem tudja másként képzelni a liturgiát, mint hogy az szerves és szabályos európai keretekben helyezkedjék el; s ha itt-ott kikel is a szélsőségek ellen, ha alkalmilag felháborodik Kelet és Nyugat profán elemeinek, lengyel mazurkáknak, franciás keringőknek és polkáknak, olasz opera-strettáknak és magyar csárdásoknak behatolásán (mint Löw Lipót a *Ben Chananjá*-ban): nagyjában mégis megbonthatatlanak és egyben hagyományyszerűnek érzi a modernizált istentiszteletet. Mikor azután a későbbi nemzedékek során ez a zenei liturgia lassú felbomlásra megy át (1890–1930), a keleti és nyugati hagyomány egyformán erjedő állapota, majd a liberális szellem lassú kihamvadása nem engedi meg, hogy újabb összefogásra, egyeztetésre, tehát a nyugatos reform méltó folytatására kísérlet történjék.

*

Vizsgáljuk mármost közelebbről: milyen területek hagyományai adnak itt egymásnak találkozót? A nyugatos reform forrása számunkra nem terjed túl Bécsen; Sulzer közép- és nyugat-európai iskolája, a berlini, boroszlói és párizsi reform (Lewandowski, Deutsch, Naumbourg) jóformán semmiféle nyomot sem hagy nálunk. Viszont Sulzer rítusával együtt vonul be hozzánk az a néhány bécsi szerzemény is, melyet ő kiadványaiba felvett (Seyfried, Schubert, Volkert). Nézzük most a keleti forrásvidéket. Ha Kelet-Európa térképén össze-

kötjük a XIX. század jelentős magyar-zsidó kántorainak eredethelyét, kirajzolódként előttünk egy ív, mely Lublintól Brodyn át Umányig s (Nowakowsky révén, akinek művei ugyancsak utat találnak templomainkba) Odesszáig húzódik. Az a terület, melyet ívünk a Kárpátok koszorújával befoglal, közbezárt, az orosz–lengyel zsidóság legértékesebb anyagának otthona, legbontatlanabb népi életének színhelye. Ez a terület szülte a XVII. század misztikus mozgalmait, a XVIII. század chaszideus költészetét, a XX. század számos szociális megmozdulását. Világos, hogy ebből a rezervoárból a magyar-zsidó liturgikus élet fontos népi erőtartalmakat, jelentős kultúrelemeket kaphatott, bár ezek az elemek távolról sem állottak az öntudatos civilizációnak azon a fokán, melyre a Nyugat példája tanított és csábított. A XIX. század reformzsidósága természetesen nem születhetett meg ebben a katlanban – az nem itt indult útjára, hanem abban az életkörzetben, mely először ízlelte meg közvetlenül az újkori humanizmus s a világpolgári műveltség levegőjét, az egyenjogúság, a szabad polgári élet, a szabad társadalmi és szellemi elhelyezkedés ígérését: Németországban. Egyik szellem ily módon a Duna völgyén érkezett hozzánk, a másik a Kárpátok szorosain és a Tisza vonalán. De mindkettőt egyaránt „első kézből”, közvetlen forrásból kapta Magyarország; s e közvetlen, elementáris találkozásnak nem is maradhatott el a hatása.

(1938)

II.

A zsidó liturgia rövid zenetörténete

Bármely zsidó liturgiát zenetörténeti elemeire bontani annyi, mint megkeresni benne a zsidóság történetét. Ahol az egyes rétegek aránylag kevésbé vegyültek egymással, s nem termettek, nem fejlődtek sajátos törvények szerint tovább (mint a magyar zsidóság liturgikus zenéjében), ott aránylag könnyű az effajta zenetörténeti rétegfejtés; mert hiszen az ilyen területen mindenfajta régi elem egyaránt jövevény maradt, s egyaránt mereven beskatulyázódott, megcsontosodott. Hogy Magyarországon a liturgiának mégsem ez a megmerevedés és dekadencia lett a sorsa, azt a magyar kultúrterület földrajzi kettősségének, Kelet és Nyugat itteni sajátos szellemi találkozásának és keveredésének köszönhetjük.

A zsidó zenetörténet az utóbbi évtizedek kutatómunkája, főleg Abraham Zevi Idelsohn tudományos működése új alapokra helyezte. Az új kutatások fényében megvilágosodott, mit nevezhetünk a zsidóság legrégebb zenei örökségének, mi lett ennek az örökségnek sorsa Keleten és Nyugaton, s milyen elemek járultak az óhéberhez a zsidóság életének különböző korszakaiban, Európa és a Kelet különböző pontjain.

Az egykor közös hazában élő, régi zsidóság legfontosabb zenei hagyatéka a Tóra-olvasás dallamaiban, a negina jelek hagyományos melodikájában maradt ránk. Az énekes lekción jelzései ezek, tehát részben a dallamos szöveg-memorizálást, részben a szöveg értelmi tagolását elősegítő, pusztán a dallammozgást érzékeltető ekfonétikus jelzések, aminőket a szír, a bizánci és a korai gregorián zene-emlékek szintén ismertek a neumák vagy pneumák jelrendszerében: lehetséges, hogy a neginák emezekkel eredetükben is közösek, hiszen írásos megállapításuk aránylag későn, a VII. század folyamán történt Tibériás-ban.⁴² Maga az énekes szövegolvasás azonban ősi szokás volt a zsidóságban:

---

⁴² F. Praetorius, *Über die Herkunft der hebräischen Akzente* (1901), II. a; *Die Übernahme der frühgriechischen Neumen durch die Juden* (1902); F. Leitner, *Der gottesdienstliche Volksgesang im jüdischen und christlichen Altertum* (1906); L. Cohen, *Ancient Musical Traditions of the Synagogue* (1893); A. Spanier, *Die massoretischen Akzente* (1927); I. Mann, *Geschichte der synagogalen Musik* (1931); S. Rosowsky, „The Music of the Pentateuch”, *Proceedings of the Musical Association* (London) (1934).

s hogy ezt a szokást már a II–III. század óta ismételten emlegetik (Alexandriai Kelemen, Szent Jeromos, Babilóniai Talmud), hogy a legrégebb zsidó diaszpóra elemei, a távolabbi Keletre szakadt zsidók ezeket a negina-dallamokat, ha más jelszerű alkalmazásban is, de éppúgy ismerik, mint a hat–hét évszázaddal később Nyugat felé elszóródott testvéreik: azt bizonyítja, hogy a Tóra-olvasás dallamvilága valóban a legrégebb, közös zsidó dallamörökség, melynek legfeljebb határozott jelrendszerhez való kapcsolása lehet kései eredetű, élő gyakorlata azonban sokkalta messzibb múltba nyúlik vissza. Ezt bizonyítja az a kettős forma is, melyben a negina-stílus tovább élt: egyfelől átvétele a keleti és nyugati keresztény egyház zenéjébe, a legrégebb keresztény pszalmódia és próza-ének gyakorlatába,⁴³ másfelől jelentős szerepe a középkor egyetemes zsidó rítusában. („Tefillah-Weise”, „Pesahweise”, „Esther-Weise”, „Prophetenweise”; Idelsohn elnevezései a különböző imarészek, zoltárok, Megilla- és haftóra-szakaszok dallamaira.)

Innen kezdve a negina-dallamok útja kettéválik, s két élesen elkülönülő irányba fordul. Míg a keresztény egyházak, nevezetesen a nyugati egyház zenegyakorlata körülbelül 1000 óta eljut a dallam határozott megrögzítéséig, s a vonalrendszer és kótakulcsok alkalmazása révén immár eléggé pontosan s mind pontosabban le tudja jegyezni a gregoriánus hagyományos melódiáit: addig a zsidó gyakorlat a régi ekfonetikus jelrendszerhez ragaszkodik, s körülbelül 800 évig még azontúl sem szánja rá magát a Biblia-dallamok pontos írásba foglalására. (Első elszigetelt próbálkozás ezen a téren egy spanyol kódex kótás lapszéli illuminációja 1400 tájáról, az Énekek éneke első pár versének dallamával: a korálkótával lejegyzett melódiát e sorok írójának csak nemrég sikerült egyértelműen elolvasnia.) Ennek az a következménye, hogy a keresztény gyakorlatba átment zsidó pszalmódia aprólékosan megrögzítődik, és kristályosan, szertartásszerűen megmerevül, magában a zsidó gyakorlatban viszont vázlatos marad: eleven, de elmosott, elhadart, az emlékezet hűségének s az emlékezet szeszélyeinek egyaránt kiszolgáltatott, sorvadásra és művészi-leg mellőzésre ítélt szájhagyomány. Az istentisztelet egykori középpontja és gerince, a Biblia-lekció, ilyen módon lassankint elveszíti jelentőségét, s főként a nyugatias reform nyomán inkább kegyeletből megtűrt érdektelen, unt csökevényévé válik az európai zsidó istentiszteletnek.

---

⁴³ A. Z. Idelsohn, *Parallele zwischen gregorianischen und hebräisch-orientalischen Gesangsweisen* (1922); továbbá P. Wagner adalékai G. Adler, *Handbuch der Musikgeschichte* című gyűjteményes művében, I (1930).

E legrégebb zsidó zeneanyag egyik legfőbb jellegzetessége az ötfokú hangrendszer, a félhang nélküli pentatónia. Ötfokú dallamok a világnak majdnem minden táján találhatóak, s újabb kutatások egyre valószínűbbé teszik, hogy mindenütt a Föld legősibb magaskultúráinak, a legelső fejlett civilizációknak hagyatékát képviselik.⁴⁴ Ázsiában magában, úgy látszik, két nagy kohója működött ez ősi zenekultúráknak: az egyik Közép-Ázsiában, a másik Délnyugat-Ázsiában, talán Mezopotámia területén. Ennek az utóbbi pentaton stílusnak kézzelfogható emlékei a keleti zsidóság énekeiben, a gregoriánium alaprétegében s egyes kis-ázsiai (örmény, kaukázusi) dallamokban maradtak fenn; egykorú írásos emlékei ez idő szerint nem ismeretesek, ha csak nem veszünk tekintetbe egy vitatott babilóniai himnusz-töredéket. Innen negina-dallamaink pentaton fordulatai, s kétségkívül innen ered néhány régi liturgikus dallamunk jellegzetes ötfokú felépítése is, recitáló ima- és áldásmondat-dallamoké, melyek formai szerkezetükben is valósággal típusai az elő-ázsiai pszalmódia-stílusnak. Ma élő liturgikus dallamaink közül ilyen a Jom kippur-záró „Boruch sém kevaud” intonáció, mely általában a főünnepek egyik bujkáló „vezérmotívum”-ának számíthat. Mily jellemző, hogy ezt az ősrégi dallamot csak 1840 táján jegyzi fel legelőször Naumbourg és Sulzer! Van néhány egyéb ötfokú pszalmódiaiánk is, de ennél jellegzetesebb és tisztább nemigen akad.

Idelsohn monumentális gyűjteményének tanúsága szerint a legrégebb zsidó dallamhagyomány mindenütt a Tóra-olvasáshoz kapcsolódik: az istentisztelet egyéb részeiben csak ott maradt meg viszonylag érintetlenül, ahol a zsidóság többé-kevésbé elzárt életet folytatott, így Jemenben, Babilóniában, Perzsiában és a Kaukázusban (Daghesztán). Idegen elemek persze itt is találhatóak s az egyes területek zenedialektusai jellemző módon eltérőleg alakultak. Jemenben például a recitáló-pszalmódizáló típus maradt legerősebb, Babilóniában és Perzsiában szabadabban bontakozott ki az ariózus melodika, Marokkóban az elsovadt, visszafejlődött, romlott képletek vannak többségben, a Kaukázus ősrégi formák menedék-területének látszik. Az a külső, idegen elem, mely mindezeket a zsidó dialektusokat befolyásolta, sőt néhol egészen áthatotta, az arab zene volt. Igaz, hogy ez az arab hatás sem egységes: a beduin zene egészen más jellegű, s másképp is hat környezetére, mint a fejlett perzsa-arab makám stílus, a városi arabság zenéje. Előbbi ősrégi nomád képződmény, utóbbi valószínűleg az arab hódítás nyomán, a VII–VIII. század óta bontakozott ki Elő-Ázsiában és a Levantén. Azóta Szíriát, Palesztinát, Kis-Ázsiát, Egyipto-

---

⁴⁴ Szabolcsi Bence, „Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangsorok” (1937).

mot és Észak-Afrikát szinte teljesen igájába hajtotta, s kisugárzott a Balkánra, Krimre, Spanyolországba, Magyarországra is. A zenetörténet alig ismer ennél hatalmasabb és ellenállhatatlanabb stílushullámot. Az arabok nyomán a törökök is magukévá tették, jóformán az iszlám hivatalos zenestílusa lett, a cigányság pedig világszerte meghordozta.⁴⁵

Már a keleti szefárdok és az askenázok csak csekély részben kerültek e stílus hatása alá; náluk a Középtenger, a germán, román, szláv és török népek zenehágyománya is közreműködött, sőt tevékenyebben segített a zsidó dallamvilág kialakításában. Bizonyos, hogy az askenáz rítus, Közép- és Kelet-Európa zsidóságának rítusa, főleg kialakulásának első évszázadaiban, szerves kapcsolatban állott még a közeli Kelettel. Erre vall, hogy Francia- és Németországba már Rasi korában is áradnak a keleti előimádkozók, hogy a régi német rítus sokféle keleti elemet őrzött meg, s hogy épp az askenáz rítusba belefolyt egy levantei áramlat is, a keleti Középtenger-vidék egy stílusa, melyet ma csak elmosódó nyomaiban tudunk végigkövetni a Balkánon és Kelet-Európában (legjellegzetesebb képviselője a román „hora lunga”-dallam és bőséges változatai.) Sajátságosan módosult, sokszor arabos bővített másoddal színezett, félhangos pentatóniáról van itt szó, melynek elemei a „Kol nidré”-dallamban, a keleti askenázok „Ahavo rabbo-steiger”-ében s nagyünnepi „Kerova-Weise”-jében, főleg pedig szombat reggeli imadallamaiban és egy sor, mindezeknek hatása alatt támadt kelet-európai zsidó népdalban található; északabbra és nyugatabbra mind ritkább lesz, igazi életterülete a keleti-askenáz rítus, a magyar–lengyel–ukrán korridor.⁴⁶ Ez a stílus már közvetlenül átvezet az askenáz, tehát az európai dallamvilágba.

Mielőtt erre az útra térnénk, egyet még meg kell jegyeznünk. Az eddig említett dallamtípusok jelentős részben a héber és arameus nyelv természetes hanglejtésformáinak hatása alatt jöttek létre. Jellemző, hogy még a sófárfúvás formulái is, melyeket egy XIV. századi páрмаi kódex örökít meg először, tiszta hanglejtésformákat tükröznek; csak össze kell őket hasonlítani például a Talmud-tanulás hagyományos melodikájával. A további dallamformák ezt a keleti akcentust lassankint elveszítik.

*

---

⁴⁵ Szabolcsi Bence, „Adatok a kelet-európai zenestílus kialakulásához”, *Libanon* (1936) [a jelen kötetben is]; uő, *Bevezetés a zenetörténetbe* (1936), 128–129 [a jelen kötetben is]; H. G. Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence* (1930).

⁴⁶ Szabolcsi Bence, „Egy régi zsidó hangsorról”, *Libanon* 1938 [a jelen kötetben is]; Idelsohn: *Hebräisch-orientalischer Melodienschatz*, VI (1932), XXV–XXVI. old.; VIII (1932), XI–XII. old.

Találkoztunk már az alapmelódiák fogalmával. Hol így neveztük őket: niggun, hol meg így (az araboknál): makám. Elmehetünk tovább Keletre is: megtaláljuk őket Indiában raga, s Jávában, Indonéziában patet néven; sőt Nyugat felé is: Görögországban nomos volt a nevük, Bizáncban epichema. Mik ezek az alapdallamok voltaképpen? Olyan zenei gondolkodásból erednek, amelynek csak az alapeszme a fontos, az aktuális forma esetről esetre változik. A főgondolat többnyire kimondatlanul, lappangva, körvonalaiiban érvényesül; a kidolgozás, az előadás mindig improvizációszerű, tehát részleteiben folytonosan változik. Nincs két interpretáció, mely pontosan egyeznék, még ha ugyanegy dallamról van is szó; minden egyes megszólalás új meg új változatot teremt. Az előadó mindig egy kissé szerző is. És ezt a szellemet minden keleti eredetű nép magával hozta Európába; a zsidóság éppúgy, mint a törökség, magyarság, cigányság vagy az arab hódítók. A zsidó templomi gyakorlat máig őrzi az alapmelódiák rendszerét; az ünnep, az alkalom, a rítus vagy az ima „steiger”-e, azaz makámja végigvonul egy-egy ünnepkörön; a nuszach egy-egy alkalomra véges-végig jellemző, de alkalmazása, interpretációja, életre keltése mindig az előimádkozótól (illetve a VII. század óta a hivatásszerű kántortól, a *cházán*-tól) függ, tehát mindig más és más, hagyományoszerű megkötöttségében is szabad és fluktuáló. Ez az a gyakorlat, mely a zsidó istentisztelet anyagát lényegében máig megrögzíthetetlenül teszi; mélyen és jellegzetesen keleti szellem megnyilatkozása. Annyira az, hogy Sulzer és reformátor kortársai, mikor a XIX. század nyugati civilizációjának nevében rendezték a zsidó istentiszteletet, egyúttal alapjában meg is hamisították azt: művészi európai értelemben csak úgy lehetett, ha elvesztette ingatag, rögtönzészzerű ázsiai karakterét.

*

Jellemző egyébként, hogy mennél keletebbre haladunk, annál nagyobb szerep jut az európai zsidó liturgiában a makámoknak. A „Mógén ovósz”, az „Ahavo rabbo”, az „Adonaj moloch” és a többi „steiger”, mint Idelsohn csoportosításából⁴⁷ kitűnik, voltaképp a keleti-askenázi istentiszteletben virágnak, nyugatabbra mind szórványosabbak és jelentéktelenebbek. De azért ez a nyugati-askenázi világ, a Rajna vidéke sem volt terméketlen: a középkor derekán egy

---

⁴⁷ *Hebräisch-orientalischer Melodienschatz*, VI, VII. és VIII. kötet bevezető tanulmányai.

egyenesen példátlanul álló, gazdag dallamtermés fűződik hozzá – a „Miszináj”-dallamok, a „skarbove (azaz: sakrale) Gesänge” világa.⁴⁸

Ez a melódiavilág, mely Idelsohn szerint 1100 és 1400 között bontakozott ki Délnyugat-Németországban, voltaképp ma is középponti gerincét alkotja istentiszteletünknek; legszebb és legjellegzetesebb imadallamaink belőle valók. A „Miszináj”, tehát a Szináj-hegyre utaló, ősrégi hagyományt sejtető megjelölés már valószínűleg a reformáció korában használatos volt előimádkozói körökben, mert akkorig ez a dús melódiatermés már átment a gyülekezetek vérébe, már teljesen hagyományszerűnek számított, holott a maga korában még számtalan világi elemet szívott magába, népzénét, trubadúr-dalt, Minnesang-ot, sőt egyházi sequentiát és táncdalokat egyaránt. Fejlődése a német liturgia nagy kodifikátora, Jákob Lévi Moeln (*Maharil*) idejében, tehát a XV. században már körülbelül lezárult. Ha végigfutunk „Miszináj”-dallamaink hatalmas során, a Kedusa- és Tal- (Gesem-)dallamon, a nagyünnepi Borchu- és Kaddis-dallamokon, a Neila-melódiákon, a főünnepek Olénu-, Vehakauhanim-, Hamelech- és Semá-melódiáin, a sófárfúvást és a Megilla-olvasást bevezető jellegzetes áldásmondatokon, s ha, mint Idelsohn teszi,⁴⁹ hozzávesszük a (szerinte 1500 táján Németországban keletkezett) „Kol nidre”-dallamot is: fogalmunk támad a német középkornak, az askenázi kultúra erős virágkorának muzikális termőerejéről. Figyelemre méltó, hogy a nagy középkorvégi üldözések idején ezek a dallamok a német zsidó emigránsokkal átköltöztek Kelet-Európába, s ott sajátos átalakulásokon mentek keresztül (erre épp a „Kol nidre”-dallam a legjobb példa). Magyarországra azután, az itteni élet különleges kultúrföldrajzi helyzete következtében, nagyjában egyenlő intenzitással jutottak el Nyugat és Kelet felől, tehát eredeti és módosított alakjukban. Mindenesetre fontos, hogy megállapítsuk: liturgiánk zenei része a reformáció idején már mintegy kétharmad részében készen áll.

A Nyugat még ezzel sem merült ki számunkra teljesen: olyan dallamokat, mint a „Móauz cur”, az „Eli Ción”, az „Addir hu”, az „Omnom kén”, még a XVI–XVII. századi Közép-Európa ajándékoz a zsidó istentiszteletnek. Általában a dúr-zene ettől kezdve folyik bele szélesebb mederben a zsinagógai

⁴⁸ Idelsohn, „Der Missinaigesang der deutschen Synagoge”, *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 1926; uő, „Deutsche Elemente im alten Synagogengesang Deutschlands”, uo. (1933); uő, „Parallels between the Old-French and the Jewish Song”, *Acta Musicologica* (1933); uő, *Hebräisch-orientalischer Melodienschatz*, VII (1932), XXXII–XLV. old.

⁴⁹ „The Kol nidre Tune”, *Hebrew Union College Annual* (Cincinnati), 8–9 (1932); uő, *Hebräisch-orientalischer Melodienschatz*, VII, XXXV. old.

hagyományba. (Ezt tükrözi a XVII. század elején Leon da Modena és Salomone Rossi liturgikus reformkísérlete is Olaszországban.) A „Móaucur”-melódia például XVI. századi, az „Addir hu” XVII. századi német dallamok édestestvére: utóbbi az 1644-ben Königsbergben kiadott Rittangel-féle kótás haggádában lát először napvilágot. Mindamellet a liturgikus fejlődés súlypontja most egy időre Kelet-Európába tolódik át; az ide emigrált közép-európai zsidóság az újabb kor századaiban összevegyül az autochton lengyel ukránföldi zsidókkal s kialakítja a jiddis nyelvet, a keleti-askenázi liturgiát, a misztikus gondolkört, a szlávos-törökös kelet-európai zsidó zenét. Már a XVII. századi lengyel-ukrán üldözések nyomán ez a zenei nyelv árad be hozzánk; a Lechu nerannenó és Lecho daudi énekeket mint rendszeres templomi dalformákat ez a hagyomány iktatja a zsinagóga rítusába, persze különböző, kötetlen dallamok kíséretében. A kisebb kórus-együttes, az előimádkozónak asszisztáló mesórér-énekesek 3–4 főnyi csoportjának intézménye is Kelet-Európában állandósul 1700 táján s Kelet felől honosodik meg nálunk is 1700 után; első okmányyszerű nyomaival az 1790-es években találkozunk, de valószínű, hogy már előbb megpróbálkoztak vele. A kelet-európai kántorhagyomány mindenesetre az 1700-as évek óta megszakítatlan a zsinagógai ének történetében, s különösen az nálunk, ahol az előimádkozás „személyi utánpótlása” jóformán napjainkig állandó maradt Orosz-Lengyelország felől, énekanyaga, a keleties kántorszerzemények zenéje pedig valósággal külön réteget alkot a liturgiában.

A XVIII. század vége óta megint a német nyelvterület emelkedik kezdeményező szerepre. Ez a kor a legszélső elvilágiasodás ideje a németországi templomok zenéjében (s itt a zsidó templom gyakorlata éppenséggel nem áll egyedül). A nyugati rokokó tánc- és arietta-formái bőven özönlenek be a német zsinagógába, menüett- és ländler-dallamok, majd operai és induló melódiák széltében-hosszában tenyésznek itt, jól-rosszul rájuk alkalmazott héber szöveggel. Ez a zsidó zene Mendelssohn-mozgalma, persze Mendelssohn-szerű egyéniség nélkül. Csak végig kell futnunk a zsidó zeneliturgia legrégebb „kodifikált” dallamemlékein, a berlini Aharon Beer, J. Goldstein és mások nevéhez fűződő kézíratos gyűjteményeken az 1765 és 1795 közötti időből (kiadta Idelsohn a *Hebräisch-orientalischer Melodienschatz* VI. kötetében, 1932); túlnyomórészt a kor német világi zenéjére, Haydn és Mozart gondolataira bukkanunk bennük, itt-ott önálló toldásokkal és kiegészítésekkel. (Ma használatos dallamaink közül ilyen a Dohány utcai templom Lecho daudi és Addun aulom-éneke; mindkettőt Sulzer gyűjteményéből merítettük.) Ez már határozott nyugatosság, öntudatos reformáló, civilizáló törekvések eredmé-

nye. S ez új énekanyag mellett az 1800 körüli évek felszabaduló és művelődő nyugati zsidóságának szemében a régi dallamhagyomány bizony meglehetősen divatjamúlt, elkopott, megérett a felfrissítésre és megnyesegetésre. Ezt a feladatot elvégezni, az európai neológia szellemének zenei kifejezést adni – ebben állott a Sulzer Salamon nemzedékének történelmi küldetése.

Különben ne gondoljuk, hogy a keleti zsidóság ezalatt szigorúan megmaradt a maga hagyományos dallamvilágában. A chaszidizmus is folytonosan „új dallamokra” szomjazik, világi ösztönzésekre hallgat, profán elemeket szabadít rá az istentiszteletre, hiszen világi dallamok „megmentése” itt éppúgy kegyes cselekedet-számba megy, mint a XVI. századi keresztény korálirodalomban a „kontrafaktumok” divatja, világi dalok tömeges egyházi irányú átköltése idején. Hogy a chaszideusok idegen elemekkel telítik a liturgiát, a templomi éneket is, azt többek között a krakkói chaszidokra kimondott 1786-i interdiktum igazolja.

Keleten és Nyugaton így egyaránt inognak a hagyományok, mikor a reform nemzedéke Közép-Európában munkába kezd.

Már a német zsidó istentisztelet első megreformálója, Jacobsohn Izrael, a német nyelvű ima, a korszerű prédikáció és az orgona bevezetése mellett agitál Seesenben 1810 körül (akárcsak Magyarországon Chorin Áron, 1818-tól kezdve); mikor azután Jacobsohn követője, Mannheimer Izsák Noé hitszónok Bécsben ezt az új-elvű istentiszteletet honosítja meg az 1826-ban felavatott zsinagóga, a „Chorschul” falai között: a reform, a maga esztétikai fölénye révén, szinte varázserővel hat és terjed Keletre–Nyugatra. És a reform zenei részében kezdettől fogva az ifjú Sulzer Salamon főkántoré a döntő szó, azé a Sulzeré, akiről, hatodfél évtizedes működése alkonyán, még az ősz Liszt Ferencnek is csak elismerő és méltányoló szavai lesznek.

Sulzer (1804–1890), Deutsch (1818–1892), Baer (1834–1894), Lewandowski (1823–1894), Naumbourg (1817–1880), David, Nathan, Salaman és Verrinder – a zsidó liturgia nagy reformnemzedéke – mindenekelőtt összegyűjtik, kodifikálják az élő zeneanyagot Bécsben, Boroszlóban, Berlinben, Párizsban, Londonban és egyebütt. Egyúttal pedig hozzáfognak a zenei átdolgozáshoz.

Valamennyien nagy műveltségű emberek; s műveltségük jellegzetesen nyugati, XIX. századi műveltség. Mintáik Beethoven és Haydn, Schubert és Mendelssohn, azután persze a katolikus és a protestáns istentisztelet, a mise és a motetta, a korál és az anthem. Ebben a fegyverzetben közelednek az elmaradt zsidó templomi zenéhez; szemük az európai művész szemé, hallásuk a nyugati zenész hallása. Feltűnik nekik a régi zsidó anyag „formátlansága”.

„ritmusnélkülisége”, „helytelen prozódiaja”. (Sulzer: „Die meisten Gebets-tücke unserer Liturgie entbehren, wie man weiß, jeder Strophenarchitektonik und des eigentümlichen rhythmischen Tactes”;⁵⁰ az újabb héber költemények „folgen einer Prosodie, die nur in den wenigsten Fällen mit den Gesetzen des Accentus zusammenstimmt”;⁵¹ stb.) Nehéz volna őket meggyőzni róla, hogy ez a „formátlanság” lényegében ó- vagy középkori formaépítkezés, hogy a „ritmusnélküliség” egyszerűen a szabad szavalóének ritmusa, hogy a „helytelen prozódia” többnyire hibás lejegyzésekből fakad. A reform munkához lát; megfésüli, szabályozza a régi liturgikus dallamokat. Sulzer recitativjai már túlnyomórészt szabályos, egységesen beosztott, kíséretes recitativok, főformája a négyszólamú korálének és a rezponzoriális forma (előbbi a protestáns, utóbbi a katolikus liturgia mintája szerint), jellegzetes hangneme a dúr, jellegzetes melódiája a szimmetrikus német dallamszöveg. A régi anyag (Sulzer kódexe „Traditionell”⁵², illetve „Tr.” jelzéssel látja el) itt már jóformán csak vendég, pedig egész sor értékes, különleges típusa itt és most tűnik fel először. S ez Sulzer *Schir Zion*-jára (1845–1868) éppúgy áll, mint Lewandowski *Todah wesimrah*-jára (1876–1882). Naumbourg *Zemiroth Israel*-jára (1847–1857), a Deutsch-féle *Vorbeterschule*-ra (1870) és a Baer-féle *Baal tefillah*-ra (1877).

Általában hangsúlyoznunk kell: sajtóságos, bonyolult helyzetet teremtett az a körülmény, hogy a zsidó zenei liturgia első nyugatos reformálói egyben e liturgia első írásba foglalói voltak. Az utókor, ha nem bízik feltétlenül a szájhagyomány hűségében, bizonyos fokig ki van nekik szolgáltatva, mert feljegyzéseiknél régebbi liturgikus anyag (egy-két fogyatékos XVI–XVIII. századi közlést nem számítva) nem áll rendelkezésére. Gondoljuk meg, mit jelent, hogy a hagyományos Neila bevezető motívumot s az Akdómusz-melódiát csak 1744-ben, a „Kol nidré”-dallamot csak 1765 körül, a nagy Kaddis-dallamokat csak 1860 táján, az ötfokú recitativ-típust, a Megilla formuláit és a (legalább is Babilóniában) ezerhétszáz esztendeje hangosan recitált „Vajchullu” dallamát csak 1840 körül jegyzi fel először! Így, ha van is egy-két véletlenszerű adalékunk a XVI. századi zsidóság pentaton negina-hagyomá-

⁵⁰ „Liturgiánk legtöbb imaszövegéből hiányzik, mint ismeretes, mindenfajta strófikus szerkezet és jellegzetes ritmus-ütem.” – (A szerk.)

⁵¹ „(...) olyan prozódiaát alkalmaznak, amely a legritkább esetben igazodik a hangsúly törvényeihez.” – (A szerk.)

⁵² Hagományos. – (A szerk.)

nyárról,⁵³ jórészt sötétben tapogatózunk, mikor az egyes dallamok hiteles régi formáit igyekszünk megállapítani.

Mégis tény, hogy a Sulzer-iskola megfogalmazása a történeti hagyomány sorsában is korszakos fordulatot jelent – hiszen az ő révén kristályosodik ki mindez a közép-európai zsinagógában. A magyar zsidóság például egész sor keleti dallamot nyugati megfogalmazásban, tőlük vesz át, s a tulajdon régi hagyományát is újramintáztatja Sulzer követőivel. Így rakódik rá a régebbi századok hagyatékára a legújabb réteg, a XIX–XX. század reformmozgalmáé, az europaizált istentiszteleté, a dūr-dallamokban, korálszerzeményekben, szabályozott recitativokban, többszólamú kóruszenében. Sulzer iskolája így betetőzi azt a civilizáló folyamatot, mely az európai kultúrához simuló nyugati zsidóságban a XVIII. század folyamán életre kelt s a XIX. század neológiájában delelőjére emelkedik. Tetőpontján 1870–1880 táján állott; hanyatlása azóta folytonos és feltartóztathatatlan, anélkül, hogy új mozgalomnak adhatná át helyét. Mint maga az emancipációs korszak, mint maga a neológia, megvalósította eszméjét, delelőjére hágott, azután lassan kihuny, elborult, véget ért.

Az istentisztelet velejét ez a reformmozgalom mindamelllett alig érintette; mert az már megváltoztathatatlanul kiforrott a XVIII. század első feléig. S mint mondtuk, ennek a liturgiának alapja régi századok zenéjén nyugszik – az új reform csak felszínét és apparátusát tehette díszesebbé.

Legfontosabb szerkezeti sajátossága ma is koraközépkori jellegű; az alapmélódiai, a végigmenő dallamok, a nuszah-ok elve ma formájában éppúgy érvényesül, mint ezer évvel ezelőtt. A szólóénekek anyaga leginkább a középkor végén bővült meg: legutolsó nagy gyarapodása a „Miszináj”-dallamok felvétele volt, azóta csak szórványosan bővült, leginkább kelet-európai elemekkel. A végigmenő dallamok elve azonban magát a „Miszináj”-anyagot is áthatotta és hatalmába kerítette. Így a zsidó zenei liturgia törzse lényegében egységes és megbontatlan, épp csak a karénekek esnek kívül rajta, mai istentiszteletünk stílusa szerint.

*

Fejtegetéseinkből kitűnt, hogy a közép-európai zsidó istentisztelet zeneanyaga nagyjában a következő rétegekből rakódott össze:

---

⁵³ H. Loewenstein, „Eine pentatonische Bibelweise in der deutschen Synagoge (um 1518)”, *Zeitschrift für Musikwissenschaft* (1930).

- 1) Négina-stílus
- 2) Négy- és ötfokú recitativok
- 3) Módosult ötfokúság (Ahavo rabbo-stílus, szombat reggeli imadallamok)
- 4) „Miszináj”-melódiák: középkori imadallamok
- 5) XVI–XVIII. századi nyugati elemek
- 6) Keleties kántorkompozíciók
- 7) A nyugatos reform stílusa: Sulzer és követőinek korálszerű dallamai.

Ha történelmi és földrajzi eredetük szerint szorosabban meg akarjuk határozni ezeket a stílusrétegeket, ilyen összeállításhoz jutunk:

- 1) Négina-stílus
- 2) Négy- és ötfokú recitativok: Keleti ókor
- 3) Módosult ötfokúság: Korai középkor – Levante és Balkán
- 4) „Miszináj”-melódiák: Késő középkor – Németország
- 5) Újabb nyugati elemek: XVI–XVIII. század, Német- és Olaszország, Ausztria
- 6) Kántorkompozíciók: XIX. század – Kelet-Európa
- 7) Nyugatias reform: XIX. század, Bécs

Mondottuk, hogy ebből a hét „emeletből” öt, vagyis a XVIII. századig kialakult zenei liturgia, lényegében egységes egészzé forrott össze a századok folyamán; különböző elemei ellenére is kompakt szerves tömb ez, melynek belső egysége megbontatlan. Ezzel szemben mindaz, ami a XVIII. század óta járult a zsidó istentisztelethez (6–7. réteg), csak lazán vagy szervetlenül függeszkedik hozzá, s egységét inkább lazítja, mint erősíti.

Vessük fel a kérdést: mi ennek az oka? Miért egységes a XVIII. század előtti zsidó zeneliturgia stílusa, miért felemás az újabb liturgikus anyagé?

A stiláris egység kritériumául a következő két szempontot választjuk: 1) a dallamszövés módja; 2) a szövegkezelés módja.

A kettő alapján szorosan összefügg. Ne feledjük, hogy istentiszteleti zenéről van szó, tehát énekes imáról, melyben a szöveg vagy szuverénül uralkodik, vagy legfeljebb egyenrangú imádkozó-társul fogadja el a dallamot. Lényegében azonban mindig és mindenütt a könyörgő, panaszkodó vagy hálálkodó szó kiemelése, megszínezése és megszépítése áll az előtérben; itt a zenei elemnek, a formának nem lehet döntő szerepe, csak az történhetik meg, hogy szerencsés találkozás esetében a dallam ugyanúgy bomlik ki, emelkedik fel s száll alá, mint a deklamált mondat. Régi kultúrákban a hangsúlyos szó, a

deklamált szó mindig egyben énekelt szó is – az emelt hang észrevétlenül átfolyik a dallamba.

A zsidó liturgia ősrétegeiben ez az egység ilyenformán természetes és önmagából magyarázódik. A Tóra-olvasás kezdettől fogva énekes deklamáció volt, tehát – a Veda-énekek vagy a Korán-dallamok módjára – a szöveget állította előtérbe; a neginák melódiavilága így a szövegdeklamációból fakadt, akárcsak a későbbi Talmud-tanulás recitáló dallamai. Ugyanez az egység áll a legrégebb négy- és ötfokú recitatívképletekre, például az idézett Jom kippur-záró „Boruch sém kevaud”-intonációra; itt a szabad ritmus, az oratoriális, deklamáló előadásmód, a zenei parlando teljes összeforrást jelent a szöveggel. A dallam minden részlete úgy emelkedik vagy úgy száll alá, ahogyan a szöveg kívánja. (Ez a jelenség, amelyben a népi őskultúráktól távol álló Sulzer annak idején a „ritmikus ütem”-et hiányolta.)

A legrégebb zsidó dallamok tehát a szöveggel való egységben fogantak; ideális imadallamok, nem véletlen, hogy a hagyomány máig életben tartotta őket.

Hogyan áll a dolog a középkor hagyatékával? Itt már, ritka kivétellektől ugyan, de előfordul, hogy szöveg és dallam feloldják egykori szoros és szerves kapcsolatukat. A „Kol nidré”-dallamról mind valószínűbbé válik, hogy eredetileg nem tartozott ahhoz a szöveghez, mellyel ma éneklik; egyébként is több rétegből, többféle elemből rakódott össze. De már a szombat reggeli recitatívok, a Kerova-énekek, az „Ahavo rabbo-steiger” egész birodalma, megint csak a parlando-típushoz tartoznak, tehát a szöveggel való mély egységet bizonyítják. Helytelen prozodiáról, hibás hangsúlyozásáról, a szöveg eltorzításáról itt nem lehet szó.

A középkor végi „Miszináj”-dallamoknál kényesebb a helyzet. Itt – láttuk – az újszerű, európai melodika egész áradata ömlik bele a zsinagógai gyakorlatba: sequentia, trubadúr-dal, Minnesang, korál olyan elemek, melyek eddig nem szerepeltek héber szöveggel kapcsolatosan. A liturgikus zeneérzék úgy segít ezen, hogy az újszerű dallamokat hozzáhajlítja, hozzátöri a szövegekhez. Jól láthatjuk ezt a nagyünnepi Kaddis-dallamokon vagy a szukkósi Haudu-melódián, ahol egész túltengő dallamfrázisok vannak szövegtelenül (tehát melizma formájában) vagy összevontan egy-egy szövegsor alá kényszerítve. A középkori zsidó zeneornamentika, ez a régies koloratúra-stílus, melyet kántoraink ma is művelnek, jórészt ebben az erőszakos, de jó ösztönű szöveg-dallam-párosítási gyakorlatban gyökerezik.

Itt tehát a szöveg maga alá gyűrte a dallamot; s minthogy ez a folyamat sikerrel járt, a középkor hagyatéka simán beolvadhatott a zsidó liturgia hagyományába, sőt jelentékeny részben kitágította, gazdagította azt.

Az újkor kezdete óta ezt az egységet mind kevésbé sikerült létrehozni. A középkor kötött ritmusú (orchesztrikus) dallamaival a zsidó liturgia úgy boldogult, hogy meglazította, feloldotta bennük a táncszerű lejtést (lásd például a Ros Hasono bevezető Kaddis-dallamot) s a maga parlando-szerű, szavaló–recitáló igényeihez alkalmazta a teljes dallamot. Az újkor kötött ritmusú dallamaival nem ez történt; azok a maguk ritmusának teljes épségben tartásával vonultak be a zsidó gyakorlatba, s kezdtek erőszakot tenni a héber prozódian („Móauz cur”, „Eli Ción” stb.). Megfigyelhetjük, hogy egyrészt a szefárdok héber kiejtését követi, s mégis anélkül lett tagja az askenáz liturgiának, hogy ezt az askenáztól különböző hangsúlyrendszerét feladta volna. Ez a körülmény kétségbevonhatatlanul a héber nyelvérzék romlására mutat, legalábbis Közép-Európa területén. Hozzájárult ehhez, hogy a XVII–XIX. század kelet-európai misztikus mozgalmi elősegítették az újabb táncszerű dallamok és ritmusok beözönlését a zsinagógába; hiszen a chaszidizmus valósággal propagálta a táncos lejtésű profán dallamokat, s csak természetes, hogy e dallamok szerzői abból a készletből merítettek, mely körülöttük rendelkezésre állott: a lengyel, orosz, ukrán zenéből. A kelet-európai zsidóság vallásos és világi zenéjében ma is csak úgy hemzsegnek a mazurka-, kóló- és polonaise-ritmusok – a közép-európai anyagba ugyanakkor nagy számban olvadnak bele a gavotte-, menüett- és keringőformák. A héber nyelv mindezzel nem tud megbirkózni: az ő sajátos hangsúlyrendszere és ritmikája háttérbe szorul, s kínosan vergődik az új, ráerőszakolt keretek között. A találkozás tehát felemás vegyüléket teremt; itt nem támad többé igazi egység.

És ezt a helyzetet a XIX. század mozgalmi kettős szempontból súlyosbították. Sulzer liturgiája nyugati technikára és nyugatias nyelvre, klasszicisztikus, sima formákra törekedett, s azokba szorította bele a hagyományos szövegeket-melódiákat; a kántorszerzemények viszont részben a fülbemászó dallamosság, részben az énekvirtuozitás igényei szerint készültek, és ebből a szempontból tettek erőszakot az imaszövegeken s a régi dallamokon. Itt tehát hol a forma, hol a melodikus tetszetősség elve kerekedett az imaszöveg igényei fölé; s mindezeket betetőzte a templomi orgonamuzsika, mely emelte ugyan az istentisztelet európai méltóságát és artisztikus fényét, de már pusztá jelenlétével a zenei külsőségekre terelte a hangsúlyt. A XIX. század, a zsinagógai rítus nagy fellendülésének kora eszerint bizonyos szempontból épp a zsinagógai hagyomány elnyomását, mellékútra térését jelentette, s végzetesen megbontotta a hagyomány épületének addig nagyjában szilárd és egyöntetű rendjét. Két véglét állott egymással szemben, s a maga módján mindkettő károsan hatott: a nyugatias reform túlságos technikai fölényt hozott, a kántorszellem,

látszólagos virtuozitása mellett is, túlságos technikai lazaságot. Hozzájárult ehhez, hogy az ó- és középkori dallamok archaikus hangnemrendszerét egyik oldal sem ismerte fel helyesen; ha feldolgozásra került a sor, a legtöbb régi melódia bizonytalanságba és káoszba fűlt.

A reformkor ily módon, nagy előnyök s jelentős haladás mellett, súlyos hátrányokat és mély válságot is hozott. Mint minden életerős mozgalom, életében ez is elfeledtette fogyatékoságait; igazi válsága csak elmúltával tört ki és lett nyilvánvalóvá – ránk, a XX. század nemzedékére hagyva az újabb megoldás nagy feladatát.

(1941)

III.

Hogyan kellene megújítani istentiszteletünk zenei részét?

A mai zsidó istentisztelet zenéje, mint valami különleges geológiai képződmény, hat-hét féle történelmi rétegből rakódik össze. Alapja ókori, keleti dallamvilág; törzse a középkoré; kétharmada készen áll az újkor kezdetén; azután hozzátesz az újabbkor, díszíti a XVIII. század, s jelentékeny mértékben gyarapítja—idomítja—betetőzi a XIX. századi reform Közép-Európában. Aki ezt a tarka egyveleget szemügyre veszi, s képzeletben melléje állítja régi századok nyilván egységesebb liturgiáját, meghökkenve teszi fel a kérdést: mi volna a teendő, hogy istentiszteletünk belső, stiláris egysége helyreálljon anélkül, hogy mesterkélt egyhangúságba fúlna?

A kérdés nehéz. Nem szakadhatunk el a keleti hagyománytól, s nem a nyugati reformtól sem; egyikkel istentiszteleti énekünk gyökerei mennének veszendőbe, a másikkal európai zeneműveltségünk. S viszont nem is szorítkozhatunk pusztán a keleti őanyagra vagy a nyugatias korálénekekre, mert a zsidóság élete ma éppoly kevésbé köthető már az ókori Palesztinához, mint a XIX. századi Németországhoz.

Mi hát a teendő? A három- vagy négyféle anyagot, az ókor, a középkor és a legújabbkor hagyatékát összhangba kell hoznunk egy mély és egyöntetű zsidó hagyomány szellemében.

Hogy az irányadó ebben a stílusrendszerben az ókor és középkor hagyatéka lesz, az szinte önként értődik; hiszen igazi stílusalakító jelentősége a zsidó zenei liturgia történetében csak e két rétegnek volt. S minthogy ez a kettős hagyomány ma még nagyjában megbontatlanul ott áll előttünk, beavatkozásra e téren alig is volna szükség. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a két legfontosabb stílusformáció méltatlanul mellőzött vagy elsorvadásra ítélt elemeit kiemeljük mai megszorított helyzetükből, s hozzájuk hangoljuk istentiszteleti zenénk többi elemét, elsősorban a legidegenszerűbbet és legstílustalanabbat, a karéneket.

*

Az egyik ilyen elsorvadásra ítélt zenei faktor épp istentiszteletünk legősibb, legalapvetőbb s zeneileg is legértékesebb eleme, a Tóra-olvasás.

Mai alakjában ez a melodika elsietett, száraz és gépies recitativ benyomását teszi. Holott csak ki kell fejtenünk melodikus csírait, csak meg kell lassítanunk,

fel kell nagyítanunk minden összesorvadt dallamát, hogy egy magában álló, gazdag és sokrétű őskeleti énekstílus bontakozzék ki előttünk; nagyszerű énekes szavalat, mely bővelkedik az ariózus és szárnyaló, amellet szerkezetükben tökéletesen kiegyensúlyozott dallamvonalakban.

Az ilyen kitergetett, kibontott, tehát terjedelmében megnőtt Tóra-deklarálás elhelyezése az istentisztelet keretében nem olyan nehéz, mint amilyennek látszik. Mindenekelőtt elvben el kellene határozni, hogy az énekes Tóra-olvasást legalábbis bizonyos fokig visszaállítjuk arra a helyre, melyet eredetileg elfoglalt: az istentisztelet középpontjába. Ha az ünnepi istentiszteletek közül az egyik ezt a feladatot vállalná, tehát épp a Tóra-olvasásra s annak bevezető-befejező szertartásaira terjeszkednék ki részletesebben, a liturgia egyéb részét összevontabban adhatná – viszont a többi istentisztelet teljesen mellőzné a Tóra-olvasást, hogy a liturgia egyéb szakaszait állíthassa előtérbe. De talán még az ilyen megosztásra sem lenne szükség; a szépen énekelt szentírási lektió nem jelent akkora időtöbbletet az elhadart, lemorzsoltszöveggel szemben!

Más természetű feladat vár ránk a középkori imadallamok, az úgynevezett „Miszináj”-melódiák, az ünnepi főmotívumok területén. Ezek ma is mintegy felét alkotják istentiszteletünk zeneanyagának; a teendő itt abban állna, hogy e dallamokat mint szólóénekeket meghagyva mai helyükön, belőlük építsük fel a karénekek zenéjét is, tehát végeredményben szövetükből szabjuk ki a teljes liturgiát.

És voltaképp csak ezen a ponton találkozunk a múlt századi reform problémájával. A Sulzer-megindította mozgalom java termését, az új stílusú szólóénekeket lényegében érintetlenül hagyhatjuk, annál inkább, mert közönségünk megszokta őket, s nehezen lenne tőlük eltéríthető; viszont kevésbé sikerült alkotásait, az énekkari korálisokat nyugodtan mellőzhetjük (annál is inkább, mert csak kis részük vert nálunk gyökeret, s magyar szövegük is ismételt javításra szorult), hogy helyükre a hagyományos dallamokból kifejtett énekkari számokat állítsuk.

Az „új” anyag beiktatása oly módon történhetik, hogy az ünnepek fő imarészeinek élén, kíséretében és befejezésül megszólalnak az énekkaron – istentiszteletünk ősi formaelvének szellemében – az illető ünnep végigmenő dallamai, vezérmotívumai, a nuszahok. Formájukat a leghitelesebb források, s a szájhagyomány gondos egybevetése alapján kell megállapítanunk; énekkari feldolgozásuk csak a lehető legegyszerűbb lehet (1–2, legfeljebb 3 szólam), s összhangban kell állniok a kántor rokonszellemtű szólóénekeivel. Sohse feledjük, hogy énekkar, kántorének (s ahol van: orgona) mind csak lépcsőfokok a legfőbb, igazi ének: a teljes gyülekezet énekes imádkozása felé! Az egyes

ünnepek külön-külön zenei színt és karaktert nyernek; Peszach és Semini aceresz muszáf-istentiszteletének természetes keretét adhat a Tal–Gesem-dallam, Szukkósznak a Haudu-melódia, az őszi nagyünnepeknek akár Ros Hasono, akár Jom kippur valamelyik végigmenő *nuszah*-ja. A Neila-istentiszteletnek ma is megvannak az ilyen alapvető főmotívumai. Az egységes motívika tehát jóformán sehol sem ütköznék akadályba.

Hogy ezek az „új” karénekek szövegtelenül hangozzanak-e fel, vagy pedig valamely kiszakított imaszakasz szövegével, azt már természetesen egy erre hivatott liturgiai bizottságnak kell esetről esetre megállapítani.

A régi anyagában restaurált, új anyagában megrostált istentiszteleti énekanyagnak új liturgikus kézikönyv keretében kell megjelennie, a nagyközönség, a kántorok, karvezetők és kórustagok számára. De hogy e kiadvány megközelítőleg teljes lehessen, hogy a vidéki zsidóság önálló dallamhagyománya ne maradjon ki belőle: megjelenését mindenestre vidéki gyűjtőutaknak kell megelőzniök.

S mert végeredményben mindezek a dallamok régi ismerősei az imádkozó közösségnek: épp az ilyenfajta újítástól várhatjuk, hogy a zsidó templom hallgatósága fokozott mértékben bekapcsolódják (helyesebben: visszakapcsolódják) az istentisztelet menetébe, hogy abban, az énekekkel együtt énekelve, aktív részt vállaljon, hogy tehát a némán asszisztáló gyülekezetből éneklő gyülekezet váljék.

A jövő zsidó istentiszteletének ez az éneklő gyülekezet a legbiztosabb záloga, legfőbb feltétele. Mert akárhogyan alakul a jövő zsidó életformája: a gyülekezeti istentisztelettől, az énekelve imádkozó zsidó közösségtől kell várnunk egész liturgiánk mélyreható megújódását.

(1941)

[Liturgikus ének Palesztinában

A zene története (Részlet)]

(...) A világnyelv alapjai azonban nem itt⁵⁴ készülnek el, hanem Palesztinában. A jeruzsálemi templom énekes- és zenészcsoportokat foglalkoztat, a papi rend egyik fő gondja a liturgikus ének. Általános szokás, hogy szemben álló énekkarok váltakozva szólaltatják meg a zsolnárdallamokat, s az előénekes dallamát meg-megszakítja a népének vagy a gyülekezeti válasz, alleluja-refrén és hasonló. Népi körtáncok, siratók, tavaszi énekek és csatadalok mellett a liturgikus formák is szinte maguktól születnek így; a zsolnártörsekket kettős tagolása, a mondat emelkedése és aláhajlása tiszta zenei alapformáknak felel meg, s az alapformák kibővülnek a szólóének és a kar szabad kombinációival nagyobb szimmetriákká, a *miznór*, *mahalat*, *michtam* és egyéb különös képletekké. Hangszerek is szólnak mindehhez, bár alig olyan számban, mint majd a megszépítő, retrospektív hagyomány elbeszéli: óriás-zenekarokról bizonyosan nem lehet szó, de szól a fuvola és a hárfa, Elő-Ázsia lyrái és kézidobjai, a csörgők és szisztrumok, a csengetyűk, kettőssípok és trombiták. Mindez általános, nemzetközi keret, alig különböző Mezopotámia vagy Egyiptom kultuszaitól, s Babilonban alighanem éppígy érvényesült. A lényeges különbség ott kezdődik, mikor a liturgikus ének gondolatformája mélyen belevésődik a zenei nyelvbe, és ilyen keretben is korlátlanul átvihető, klasszikus mintának bizonyul; amikor tehát virágba szökken egy eredetileg nyelvhez kötött dallamosság, mely minden ízében a maga klasszikus költészetének alapelveit tükrözi, s mégis átköltözhetik minden nyelvbe, minden zenébe, a nyelvek és zenék saját törvényeinek alapján.

Meg gondolkoztató: csakugyan a liturgia hatalmát tükrözi ez a népi melosz, vagy inkább fordítva: ő formálta a liturgiát is a maga képére? Nem tudni – a kettő egy időben, egymást áthatva, egymásból kisarjadottan jelenik meg. Ahogyan ma előttünk áll a jemeni, babilóniai, perzsa, kaukázusi és marokkói (tehát a mediterrán világ határszéleire szorult) zsidó töredékek énekeiben, az alapstílus teljesen egyöntetű: háromhangú ősképletek, melyek pentatóniává bővülnek, négyhangú vázak, melyek diatóniává szélesülnek ki. A melódia

---

⁵⁴ Ti. Egyiptomban, amelyről Szabolcsi Bence az előzőkben beszél. – (A szerk.)

mindenképp, mindenütt szövegolvásó dallam, a Biblia előadásához kapcsolódik. A dallamformálás elve pedig az, hogy az ének felszáll az alaphangról, két-három hangon át, a főhangon megtorpan, ismételtet, recitál, kivirágozik, mindenütt a szöveg természetes hangsúlyát követve, azután visszasüllyed a kiindulóponton. Ez a szövegolvásó recitálás, ezek az arányosan felszálló és aláhajló dallamívek, melyeknek stflustörvényeit *pszalmódia* és *hymnodia* néven ismeri meg a mediterrán világ, úgy látszik, az i. e. VII–IV. század folyamán lettek Palesztina uralkodó zenéjévé. A pszalmódia alapjában szólóének, de elveit átveszik a tömegénekek is; azután megbővül válaszénekekké és vitatkozó énekkarok szertartásává, azokká a nagy zenei képletekké, amelyeknek majd *responsorium* és *antifóna* lesz a neve a Középtenger többi partjain. (...)

(1940)

Zsidó zenei nyelvemlék: A legrégebbi kótázott Biblia-dallam

A *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* című borosz-lói zsidó tudományos folyóirat 1937. évi 2. számában nagy érdemű művészet-történeti közlemény látott napvilágot. Dr. Zofja Ameisenowa krakkói kutató „Eine spanisch-jüdische Bilderbibel um 1400” című cikkében egy, a kairói egyiptomi zsinagógában felbukkant (s azóta sajnos elkallódott) kéziratot Bibliát ismertetett itt; a kéziratot szerinte katalán földön, alighanem Barcelonában másolták és díszítették 1400 táján spanyol zsidó illuminátorok, akik – szoros kapcsolatban az egykorú spanyol, francia és olasz képíróművészettel – több mint harminc gondos és finom miniatúrát s lapdíszítő ornamentumot fűztek hozzá a Szentírás szövegéhez. A kódex ismertetője hat fényképmellékletet csatolt cikkéhez; ezekből meggyőzően tűnt ki, hogy a középkori zsidó könyvművészetnek egy valóban párhát ritkító remekével van dolgunk.

Különös figyelemre tarthatott igényt a kairói kódexnek az a (fényképen bemutatott) lapja, mely az Énekek énekének szövegét feltűnően finom lapszéli dísszel látta el. Idézzük Ameisenowa leírását: „Ein kleines Wunderding an Originalität des Einfalls und zeichnerisch-illustrativer Anmut ist die Randdekoration zum Hohen Lied. Als Leitmotiv wurde das Titelwort: das Lied, die Musik herausgeholt. Am unteren Rand windet sich eine mit Notenschrift und hebräischem Text beschriebene Bandrolle spiralartig um einen Stab, den ein junger Mann zu halten scheint. Der königliche Sänger, verückt emporschauend, und der jugendliche Schäfer, der Held des Liedes, sind unterhalb der Bandrolle, in Brustbildern, ausgemalt. Beide halten wieder Bandrollen, die den flüssigen Rhythmus wiederholen. Am rechten Rand schießt ein leicht aufgebautes, blumentumwundenes Notenpult empor, auf dem ein aufgeschlagenes Notenbuch liegt. Selten findet man in der Buchmalerei jener Zeit eine in Aufbau und Form zierlichere, zielbewußter rhythmisch abgewogene und sinnfälliger auf den Titel des Hohen Liedes anspielende Randdekoration. Sie scheint eine originelle Erfindung des

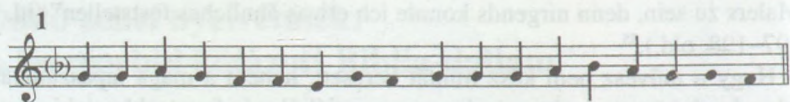
Malers zu sein, denn nirgends konnte ich etwas ähnliches feststellen” (id. h., 197–198. old.).⁵⁵

Hogy a művész nem kész mintát keresett, hanem a maga tapasztalatát s leleményét követte, az itt a zenész szempontjából még fontosabbnak bizonyul, mint a művészettörténész számára. Mert a kódexlap alsó részén, a rúdra göngyölt szalagon valóban kótairás húzódik végig: nem afféle fantáziaszerű, szimbolikus jelzése ez a zenének, hanem igazi hangjegy s alatta igazi szöveg: az Énekek énekének első versei, melyeket persze éppúgy megszakít és részekre tagol a tekercs kétszeres göngyölése, mint a kótát. E sorok írója épp ezért szükségesnek érezte, hogy a kézirat ismertetőjéhez, Zofja Ameisenowához forduljon, s a tőle kapott részletesebb fénykép alapján sikerült is a kódex dallamát elolvasnia.

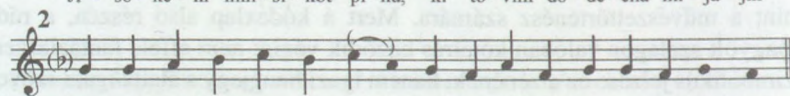
Maga a hangjegyírás a XIV. század ismert „latin korálkóta” típusát követi, egyházi énekeskönyvek módjára mindössze három vonal alkalmazásával. Az egymás felett vonuló két dallamsort, mely a héber írás menetét követve jobbról balfelé halad, a kétszeres hajtás összesen hat, részben töredékes szakaszra tagolja; a dallam azonban e szakaszokban éppúgy folytatódik, mint a szöveg, s egyetlen pillantás meggyőzhet róla, hogy ez a melódia valóban hiteles, nem képzeletbeli és önkényes, hanem élő, énekelt dallam, melyet a miniátor talán forgalomban levő héber kótás kézikönyvekből másolt ki, vagy zenész segítségét vette igénybe hozzá. Következzék itt a hat töredék mai átírásban:

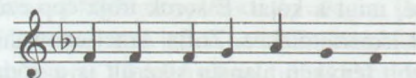
⁵⁵ „Az eredeti ötlet és a rajzoló–illusztráló bátorság kisebbfajta csodája az Énekek éneke lapszéli díszítése. Főmotívuma a cím szava lett: az ének, amely zenét hív elő. A lap alsó szélén egy szalag, amelyen hangjegyek és héber írás állnak, játékosan egy rúdra van felgöngyölve, a rudat mintha egy fiatal férfi tartaná. A szalag alatt az elragadtatott tekintetű királyi énekes és az ének hőse, az ifjú pásztor mellképe látható. Ők is egy-egy szalagot tartanak a kezükben, ezek megismétlik a folyékony ritmust. A jobb szélén könnyű építésű, virágokkal körülfont kottatartó pult áll, lapján kinyitott kottáskönyv. Igen ritka a kor könyvdíszítő művészetében a hasonlóan finom, a ritmusra tudatosan ügyelő és az Énekek énekére találóan utaló lapszéli díszítés. Valószínűleg a miniátor eredeti leleménye, magam legalábbis sehol másutt nem találtam efféjét.” – (A szerk.)

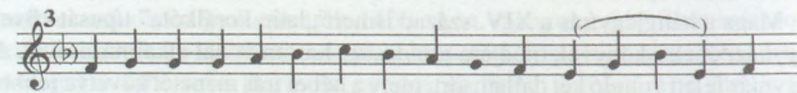
Ji - so - ké - ni min - si - kót pi - hu, ki tó - vim dó - de - chá mi - já - jin

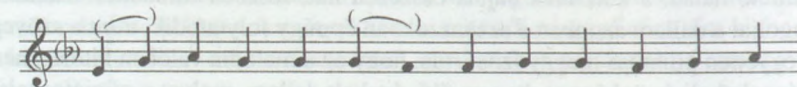
Se - men tu - rak se - me - chá al kén a - ló - mót a - hé - vu - chá.

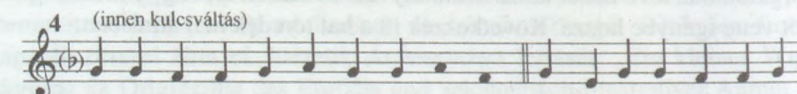
Mo - sché - ni a - che - re - chá

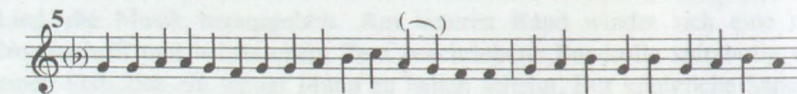
(He - vi - á - ni) ha - me - lech he - da - rav ne - gi - lá

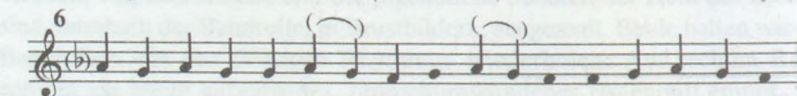
ve - nisz - me - cha bach. Naz - ki - ra dó - de - chá

mi - já - jin, mé - sá - rim a - hé - vu - chá. S'cho - rá - a - ni (ve - na - vá)

Ha - gi - da li se - a - ha - vá naf - si (é - chá szi - re, é - chá tar - bic ba - ca - ha - rá - jim)

Sa - la - ma eh - je ke - ot - já (al ed - ré ha - vé - re - chá)

Az a dallamtípus ez, melyet legrégebb énekeinkből ismerünk: Tóra-olvasó dallamokból, amint máig élnek még az északibb zsidóság körében is, áldásmondatokból, melyeket máig régi melódiákkal énekelnek, az Énekek éneke töredékeiből, melyeket a kaukázusi és jemeni zsidóság körében népdalként fedezett fel a mai kutatás (Idelsohn, Saminsky); és ama gregorián lekcio-

dallamokból, melyek közvetve vagy közvetlenül a régi héber kultuszból kerültek át a keresztény egyház gyakorlatába. Jellegzetességei teljesen azonosak emezekével: kevés hangú – trichordon, tetrachordon alig túlterjedő – recitativ, sűrű, szimmetrikus záratokkal, tiszta, szavaló lejtéssel, minden nyoma nélkül annak a kromatizált dallamvilágnak, melyet manapság zsidós vagy keleties stílusnak nevez az európai köztudat.

Különös fontosságúvá nő ez a tiszta és egyszerű dokumentum, ha történeti helyét tekintjük: 1400 táján írhatták le, tehát első, legrégebbi kótás dallamemlékünk, s épp a Szentírással kapcsolatban. A zsidó dallamosságot mindaddig – s akkor már mintegy ötszáz éve – pusztán a neginák rögzítették meg úgy-ahogy, inkább az emlékezetre bízva a melódia megelevenítését. A barcelóniai miniatúrát mindössze az a Codex Stern néven ismert pármiai kézirat előzi meg, mely a XIV. század folyamán neumaszerű jelekkel igyekezett írásba foglalni a sófárfúvás hagyományos szignáljait⁵⁶ utódai pedig a Reuchlin- és Münster-közölte Biblia-intonációk (*De accentibus et orthographia linguae Hebraicae*, 1518, illetve *Institutiones grammaticae in Hebraeam linguam*, 1524),⁵⁷ több mint száz esztendővel késnek utána. Lehetséges-e, hogy mindaddig nem próbálkoztak a negina-dallamok nyugati kótábefoglalásával? Alig képzelhető; a kairói–barcelonai kódexnek valószínűleg voltak hangjegyes zsidó kézirat-kortársai, talán merített is belőlük. De ma ezeket a feljegyzéseket nem ismerjük; számunkra minden hangjegyes emlék egy elmerült kultúrának pótolhatatlan maradványa. S ha ez a maradvány egyben legértékesebb régi dallamvilágunkról ad hírt, mint a kairói kódex melódiája: kétszeres érték, öröm és büszkeség.

(1941)

---

⁵⁶ Közölte S. Sulzer, *Schir Zion* (2. kiad., Leipzig, 1905), 257. old.

⁵⁷ Vö. H. Loewenstein, „Eine pentatonische Bibelweise in der deutschen Synagoge (um 1518)”, *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 12 (1930), 513–526.

Mohácsi Jenő: Hegedű és koldusbot*

[Recenzió]

Rózsavölgyi Márk, a romantika magyar-zsidó zeneköltője, ezelőtt száz évvel pár lapnyi németnyelvű kéziratban foglalta össze a maga önéletrajzát, kortársak és utódok számára. Mohácsi Jenő, a magyar romantika világának egyik leghivatottabb idézője és legnemesebb tolmácsa, most továbbadja ezt az önéletrajzot, és megírja Rózsavölgyi életének regényét, Rózsavölgyi képében, az ő hangján, az ő színeivel és mozdulataival, „ahogyan megírta volna ő maga”. Petőfi barátja és Bihari utóda a kóbor életben és sanyarú halálban... Mohácsi szerepjátszó írói vállalkozása várakozást felülmúlóan sikerült, művészi gondban, a kivitel teljességében és színes gazdagságában egyaránt. Feledhetetlen marad mindenekelőtt maga a hős, az ifjú s az öregedő Rózsavölgyi alakja, ez a nemes, szerény s odaadó művészfigura, a muzsikus, akiben oly mély valósággá lett magyarság és zsidóság összeforrása, az eszményi nemzeti asszimiláció és a zenei romantika jegyében. Azután mellette és körötte az 1800-as és 1840-es Magyarország nemesi és polgári, városi és vidéki, magyar és zsidó világa: Nyitra, Pozsony, Baja társadalma, s betetőzésül persze Pest-Buda, Bihari, majd Petőfi Pestje, ahol minden összefut, ami felépítője lesz a XIX. századi Magyarországnak. Költött és valóságos alakok sokadalma élénkíti a sokszínű képet, s a költöttek (például Gamsperger, az öreg nyitrai muzsikus pompás alakja) nem kevésbé „hitelesek”, vagyis elhithető történelmi erejűek, mint a valóságosak. Az író felelősségtudata és tartózkodása szinte az aszkézisig megy; hamis hang, félrefogás, kisiklás sehol. (Talán csak az egy parti szerelmi epizódban érezzük, hogy Mohácsi az 1910-es intellektuális Lipótvárost játszatja meg az 1810-es Goldbaum Ráhellel; de itt is visszafordul a kellő pillanatban.) Az olvasó egy szép és meggondolkoztató olvasmány emlékével válik gazdagabbá, s bizonyosan szívesen tér vissza időnként Mohácsi könyvéhez.

(1943)

---

* (Hungária kiadás, 1942.)

Reinitz Béla (1878–1943)

Reinitz Béla a magyar dal költője volt, igaz művész és gerinces ember, példaképe az eszményekért élő költőknek. Ady Endre környezetében nőtt fel az ifjú dalkomponista és zenekritikus, az új magyar zene s az új magyar költészet egyik legelső méltányolója, és sokan emlékezhetünk még, hogyan repítette ki az ő rajongó melódiája az „Új vizeken járok” feledhetetlen sorait az utcára, mindenki dalává és himnuszává. Később Reinitz a tömegek és a forradalom énekese lett, a dolgozók és nélkülözők muzsikus-szószólója, s végül, minthogy az osztály-költő magasabta szerepéből mégis ki kellett nőnie, újból a klasszikus magyar szellemé, a múlt század nagy költőié („Halottak énekelnek”). A régi és az új, a klasszikus és a forradalmi Reinitz között azonban alapjában semmi különbség: mindkettő a költői igének és a tiszta melódiának egyazon varázsát hirdette, a széptől és jótól való mély megszállottságot. S ez a megszállottság néha elért a maga legmélyebb, biblikus gyökeréig: e sorok írójának legmegkapóbb emlékei közül való, amint Reinitz, akinek egyik utolsó, remek dalában (Vajda: Harminc év múlva) váratlanul és ösztönösen felbukkan a zsidó nagyünnepek borongós motívuma, erre a megállapításra felcsillanó szemekkel mondja: „Igen, gyermekkori emlék, ahogyan a költemény kívánja.” Így dalolta ki a muzsikus a maga legmélyebb emlékeit, a költő emlékein keresztül... S e kettős emlékezeten keresztül fog ez a művészet még más nemzedékekhez is szólni; így őrizzük meg mi, magyar zsidók is szeretettel és gyöngédséggel Reinitz Bélának, az igaz embernek és igaz poétának emlékét.

(1943)

Polifémosz barlangja

Egy deportált zenész naplójából

1944. november 13. Nyilván így kellett történnie. És még szerencse, hogy így történt s hogy nincs itt velem sem a feleségem, sem Évi. A házigazdánkat előttünk lőtték le az udvaron, Évi, aki először látott halottat, hangosan sírni kezdett, a nyilas megszánta, és rájuk szólt: mit állnak itt, menjenek fel! – Ha itt lennének velem, egyikünk sem menekülne.

Hát így, mit gondolsz, van menekvés? Azt mondták, a szomszéd utcában majd „igazolhatjuk magunkat”, s én nem hoztam semmit magammal, egyetlen darab kenyeret, egy darab szappant, egyetlen pengőt se, azonfelül, hogy szerencsére télikabátban és bakancsban mentem le az udvarra. Most aztán itt járok éhesen, negyedik napja a bécsi országúton, három- vagy négyezer emberrel együtt. Negyedik vagy ötödik napja már, folyton az úton, s folyvást esőben. Sohsem tudtam, hogy ilyen a november közéről s ilyen az országút közéről, ilyen az ősz és ilyen az út a halál felé.

Ilyen végtelenek és ellenségesek a magyar országutak mind? Ezt sem tudtam; régebben nem így volt. Ozorán például vagy Sárospatakon, sőt Gyergyóalfalun, amikor... Ezt most hagyjuk, de gyorsan. Már jól idelátszik az a szélső ház, ott talán meg lehet állni, ebben a rossz bakancsban már cuppog a víz. Azért nem olyan biztos, hogy ez az út a halálba visz. Miért ölnének meg? A nők sírnak itt mellettem, az öreg mérnök, akinek a csomagját viszem, azzal vigasztalja őket fanyarul, hogy Bécsben majd kipihenhetik magukat. De ez sem olyan bizonyos, mindnyájunkkal először történik az egész.

Különben is, talán Gábort is erre vitték, s talán találkozom vele valahol, a határon túl. Melyik határon túl? Egyáltalán, hova vihették Gábort? Hova vihettek egy tizennégy esztendőes gyereket negyvennégy nyarán? Azt mondják, vagonban vitték el, s utoljára azt írták felőlük, hogy túl járnak Kassán. Mi van Kassán túl: Lengyelország? Oda visznek ilyen gyerekeket a németek vagy a magyar csendőrök? Én vagyok az oka, miért nem tanítottam meg rá, hogy meg kell szökni előlük. Igaz, Gábor mindig kemény jellem volt, s talán nem tartotta a férfiassággal összeegyeztethetőnek, hogy elfusson, ha egy csendőr megy feléje a Hadapród utcában. S mit sejtettem én akkor a zombori barakktáborban, hogy... Ámbár: épp akkor, július elején volt az a különös álmom, hogy Gáborral találkozom hajnalban egy szigeten, elébem jön és megcsókol. Eléggé

furcsa, gondoltam akkor felébredéskor, miért nem ír nekem az a gyerek már oly régóta, talán nem szívesen levelezget munkaszolgálatos apjával? – Gábor azóta tizennégy éves lett... de hol lett tizennégy éves, és hol van most? A kísérő nyilas épp erre jön, siessünk, nem is illik ekkora csomaggal ilyen lassan cammogni. Csak ez az eső meg a sár – meg ez a folytonos női sírás.

Nem is nyilas ez, valami keretlegény vagy nemzetőr vagy micsoda. Csak ma, hajnal óta kísér, azt hiszem, Süttőn rendelték mellénk, vagy Dorogon még? Idősebb ember, nem is rosszképű. Nézd csak, Kurucz bácsira hasonlít, Kuruczra a Zeneakadémián. Úgy is beszél, mint Kurucz bácsi, biztosan palóc. Az előbb azt kiabálta, hogy „aki pedig kilép a sorból, azt lelövöm, mint egy kutyát”... éppúgy, ahogyan Kurucz bácsi szokta: „a tánár urát tetszik keresni?” Hol lehet most Kurucz bácsi, meg a tanár urak, Anti, Ervin, Lajos, hol lehet a Zeneakadémia. Merre is van Budapest? Oda kellene visszajutni valahogyan.

Vagy inkább szót kell fogadni, fejet hajtani: legyen úgy, ahogy akarják? Odahaza az apósom, mikor elvették tőle, amiért ötven éven át dolgozott, azt mondta, legyen meg az akaratuk, talán csak meg akarnak alázni... A fronton is, százados korában, mikor ezredese már megszökött mellőle, úgy érezte, hogy az ember engedelmességgel tartozik feljebbvalóinak, az állam érdekének. Te akkor is tiszteled az államot, kérdeztem, ha gazemberek kezébe került, s nyilvánvalóan meg akar ölni, anélkül, hogy bármi bűnödet tudná? Rémeket látsz, felelte; s még ha a legrosszabbra kerül is a sor, az ember érzi, melyik pillanat az, amikor megtagadhatja az engedelmisséget. – Hát melyik, melyik az a pillanat? Miklós is azt mondta, mikor utoljára láttam, hogy ő nem akar menekülni... Igaz, mi történt Miklóssal? Valaki azt mondta, hogy Szerbiába vitték – meg hogy Bandiék néhány nappal ezelőtt öngyilkosok lettek. Igaz lehet ez? Most lehet egy éve, hogy együtt voltunk Miklóséknál a... Hova is lett az egész társaság? Míg végiggondolom, épp eljutunk a szélső házig, és az eső is csak alábbhagy. Hideg szél fúj a Dunáról.

Hát mindenekelőtt Miklósék. Nem tudom, hol vannak. Gyuláék: talán bujkálnak valahol. Tóni, Gyuri, András, Vili: nem hallottam róluk, mióta bevonultunk. Bandiék: nem lehet igaz, hogy meghaltak. Sándor: két hete, mikor elváltunk, azt mondta, meg fog szökni, valami pincébe vagy raktárba bújtatják. Talán jól járt. De hol lehet? Aladárról meg már sokkal régebben nem hallottam. Vajon látjuk-e még egymást valaha? Azon az estén, mikor utoljára voltunk együtt, Annie az E-dúr szonáta lassú tételét játszotta, és mind a négyen úgy éreztük, hogy az a dallam valami búcsúféle. – Most idejön; jobb, ha hátramaradok. Felemelte a puskáját, és errefelé fenyegetőzött. – Melyik dallamra hasonlít az E-dúr szonáta lassú tétele? No ugye, hogy megbukik a

vizsgán, tisztelt zenetörténész uram, ugye hogy Abert és Kodály tanár uraknak szégyenkezniök kell tehetségtelen tanítványuk miatt! Aladár azt mondta, hogy egy régi népdal jut róla az eszébe; de én mindjárt mondtam, hogy az teljesen lehetetlen. Mi volt, amit Sándorral legtöbbször énekeltünk a péterrévei országúton. „Este van már, csillag van az égen.” Ez volt? – Mit kiabálnak ott elől? Nem engedem el, ha megüt, akkor se, ha lelő, akkor se. – Melyik dallam volt, ami erre hasonlít? Kodály egyszer azt mondta rá, hogy van benne valami olaszos. Igaz, ezt csak most veszem észre. De nem lehet régi, nyoma sincs benne az ötfokúságnak. Álljunk meg, Kurucz bácsi kiabál valamit.

Ugye mondtam? Nem ez a dallam az, hanem a másik: „Erdő mellett estvéledtem.” Persze, az is esti dal. Miért gondolok folyton az estére? Fáradt vagyok? Förtelmes volt ez a süttői éjszaka, meg kivált a reggel, azzal a halott asszonnal meg a síró gyerekekkel. A lánya volt az a kislány? Még sosem hallottam ilyen nyújtott, vinnyogó gyereksírást: Anyukáám – hívta, és nyúlt utána, mikor elvitték. Ki lehetett ez a fiatalasszony, s vajon itt ölték meg az úton? És hová temették? – Rossz álmom az egész –, de vigyázz, el ne vágd az ujjad: ébren is ott lesz rajtad a seb. És ha súlyosabb sebet szerzel álmodban, fel sem ébredsz soha többé.

Valaki azt mondja mellettem: ha túléli, bosszút fog állni. Bosszút állni, ugyan kicsodán? Én megütném, én leütném a csendőrt, aki Gábort elvitte; de hol van Gábor és hol a csendőr? És ha mást ütök meg, csak úgy vaktában, nem változom-e én is csendőrré? Akkor – Nem tudok most erről gondolkodni, fáradt vagyok, esik az eső. Most másvalaki a váradi deportálás friss legendáját meséli mögöttem. Ez még nyáron volt, mondja, épp az úrnapi körmenet idején, forró délben indították el az állomásról a túlsúfolt vonatot; hát amint a körmenet közel jut az állomáshoz, egyszer csak látják, hogy Jézus kilép a mennyezet alól, félretolja a püspököt, félre a vagonvagyázó csendőrt, és felszáll a vonatba, a deportáltak közé... Ki látta ezt, kérdem. Sötétedik, nem látni az arcokat.

Bosszút állni nehéz, még nehezebb, mint megbocsátani; nem is megbocsátani, de kibékülni! – Mindjárt gondoltam, hogy tévedés az egész, ez a két dallam egyáltalán nem hasonlít egymáshoz. Egyik felfelé vonul, a másik lefelé, hallgasd csak, az egyik napfény-dallam, a másik éjszaka-dallam, semmi közük egymáshoz. Egyik virrasztás, a másik feledkezés, egyik nyitott szem, a másik behunyt szem, az egyik Európa, a másik Ázsia. Mit gondolsz, mikor adnak valamit enni? Kurucz bácsi most nagyon ordítozik, és puskatussal ver valakit ott elől. Utolérem; vörös az arca, de most sem kegyetlen. Vajon agyonlőne-e, ha szökni próbálnék? Talán csak fél, hogy őt is agyonlövik, ha jobban bánik

velünk. Fél, és ezért akarja, hogy én is féljek. De miért félünk úgy mindnyájan, és mi lenne, ha megszűnnénk félni egy napon?

Most láttam itt az útfélen ezt a csúnyán helybenhagyott fiút. Láttam az arcát, véres volt. Mellette, csendesen, ott fekszik az a kislány is, aki reggel az anyját siratta. Megállnék, de Kurucz bácsi megfenyeget a puskájával, és felém indul. Valamit ordít, nem értem. Isten veletek, gyerekek, ne vesszetek el itt egészen, talán fel tudtok állni még...

Eddig látod, én is azt mondtam: fejet hajtani, szót fogadni, eltérni a bántást, rendben van. De most már azt mondom: nem, nem érdemes, nem kell, nem szabad. Nem tudom, mit jelent ez az örült ország, ez a háborodott korszak, ez az egyszemű téboly, ez a Polifémosz, aki erővel meg akar ölni; sokszor már olyan, mintha egy iszonyú öngyilkosság folyna körülöttem, lassan és feltartóztathatatlanul. De nem kell meghalnod, mégsem, azért sem, ezért: nem! Légy ravasz, légy gonosz és agyafúrt, maradj életben, állj bosszút. Szedd rá, vakítsd meg Polifémoszt, szökj ki, halálraszánt, a barlangból, mielőtt magad is áldozattá válsz.

Jó, ma éjszaka, megpróbálom.

Az a dallam mégiscsak hasonlít a másikhoz. Hogy lehet, hogy mostanáig nem vettem észre, hiszen a közepén az a hajlás... Végre itt a falu; esteledik, az eső elállott. Micsoda falu ez? Még sohsem jártam erre. Neszmély, mondják. Itt sem adnak enni? Nem; de ketten megpróbálkoznak kéregetéssel a falu végén, csak úgy menet közben.

Besurranok én is az egyik házba. Öregasszony áll a belső szoba küszöbén. Az Isten áldja meg, adjon egy darab kenyeret vagy akármit. Közben egy fiú jön: mit keressz itt, zsidó? – A hangvétel hamis; jól látja, hogy idősebb vagyok nála, rossz lelkiismerettel, erőltetetten tegez. Ámbár ötnapos szakállal, mosdatlanul és sárosan... mit bánom. Koldulok, felelem arcátlanul, egy darab kenyeret kértem, mert negyedik napja, hogy... – Itt a kenyér – lép ki az öregasszony –, vegye csak ezt a nagyobbik karéjt, jó szívvel adom. Nekem is van katona fiam, s talán neki is ad most valaki valahol. – A fiúra nézek, meg se mozdul, rám se néz. Kimegyek a kapun, beleharapok a kenyérbe, de csak a felét ehetem meg, a másik felét valaki kirántja a kezemből.

Hogy is van ezzel a két dallammal? Nem hagynak békén egész nap, s egyre erősbödik mind a kettő. Águk-boguk támad, egészen befonnak, már egész dallamerdőben járok. Egyre jobban tudom: élnem kell, hogy Gábort és Évit még megtaníthassam rájuk, s hogy egy napon Klárával együtt megtaláljam a nyitjukat. Már nem vagyok éhes. Esteledik, még folyvást menni kell; de most már egészen bizonyos, hogy meg fogok szabadulni.

Kin álljak bosszút, ha igazán túlélem? Köves József tizedes, az én monori „keretem”, oly jól bánt velem a nyáron, hogy még a szabadságát is el akarta volna cserélni az enyémmel. De én nem mehettem szabadságra, persze nem mehettem... Az egész század összejátszott, Iván és Sándor megszervezték a titoktartást, mindenki tudta, mi történt Gáborral, csak én nem, egész nyáron át. De Köves tizedes azt is megtehetné volna, hogy halálra hajszol a zombori repülőtéren cementszájkai között, s mégsem tette; inkább sokat és hosszan elmélkedett velem a Bibliáról. – Nem, nem tudom, akármit mondtok, nem tudok ítélni és visszaütni, az emberek rongyból és márványból valók, egyszerre mindkettőből, s én nem tudom, nem tudom... Bár volna mindez egyszerűbb; de így csak azt érzem, hogy ilyen mélyen, az Alvilág küszöbén még sohasem jártam, amit innen magammal viszek, mindent megváltoztat, és velejéig kivizsgálja, érdemes volt-e a világra jönnöm. Én nem akartam! Anyám a tanú, hogy az utolsó pillanatig tiltakoztam, s nehezen engedtem az ő hívásának...

Este van, még egyre megyünk, még mindig megyünk az átkozott országúton. Soha többé nem fogok tudni falura menni, falut látni; minden ház, minden boglya, minden rét, minden dűlőút csupa rémség. Meg vagyok mérgezve, az egész világ lidércnyomássá lett.

De a két dallam mégis hasonlít egymáshoz, lehet, hogy Aladárnak igaza volt.

Este van, velünk szemben egy munkásszázad jön az országúton; a vonathoz mennek, Pest felé. Aki át tud szökni hozzájuk, megmenekült. Ez a tizenöt lépés most élet és halál. Megpróbáljam? Kurucz bácsi épp a hátam mögött áll. Leteszem a mérnök csomagját; mindjárt jövök, mondom gyáván. – Halló, doktor úr! – kiabál utánam. Odafordulok a nemzetőr felé, s közvetlenül előtte átvágok az országúton. Mereven, szinte kívülről figyelem magam; valaki más cselekszik helyettem, egy ismeretlen, emberformájú gép. A két dallam most egyszerre szól, rendkívül erősen. Már itt vagyok a menetszázad között, megfordulok, megyek velük együtt az ellenkező irányban. Mi is történt? Visszanézek, látom a nemzetőrt; ott áll mereven, nyilván látott, s mégsem lőtt agyon, pedig szeme láttára léptem ki a sorból. Hát akkor... menjünk. Most még egyszer látom az egész menetet, háromezer embert, amint nehezen vonszolja magát előre, nőket és férfiakat, gyerekeket és véneket... Mindebből nem értek már semmit, tele vagyok valami mámoros diadallal, a kétféle dallam együttes részvételével. Hosszú ideig nem is jutok szóhoz. Micșoda állomás ez? Almásfüzitő, mondják, akik körülvesznek. Gratulálunk a szökésedhez! Nagyon éhes vagy? Éhes is vagyok, de főleg szomjas, valami egészen erős, forró és édes italt szeretnék, és hozzá két dallamot... – Nem értem, mondja a szomszédom,

mit mondasz? – Mikor jön a vonat? kérdem. – Éjjélre itt lesz, holnap Pesten vagyunk. – Holnap Pesten vagyunk. Jó, akkor hadd ülök le ide a sínek mellé, fáradt vagyok és fázom, és nem is nagyon látok már.

Jó, hogy ilyen meleg ez a télikabát. Otthon örülni fognak, ha megtudják, hogy... Talán már el is aludtam? Hagyjatok, ki tudja, mi jön még, készülni kell a holnapra. Mindjárt éjjél lesz, mindjárt megjön a pesti vonat. Most már csak egyetlen dallam van ébren, de melyik? Engedjétek, hadd válasszak közöttük – azután: aludni, aludni, aludni.

(1944/45)

[Jubal.

Munkaközösség a keleti zene kutatására]

A Jubal munkaközösség ötféle cél szolgálatára alakult:

- 1) a keleti zene kutatása;
- 2) a zsidó zenei hagyomány összegyűjtése és kultusza;
- 3) idevágó kiadványok előkészítése;
- 4) hangversenyek rendezése;
- 5) a jelzett zeneanyag felhasználása az oktatásban, illetve kiképzés a keleti zenékben, különös tekintettel a zsidó kántorképzés gyakorlatára.

Ad 1.

A kutatómunka négyféle irányú:

- A) A közelebbi és távolabbi Kelet zenéjének gyűjtése és vizsgálata.
- B) A zsidó zenei hagyomány összegyűjtése, különös tekintettel Magyarországra és a szomszédos államokra.
- C) Tájékozódás a Balkán felé.
- D) Összehasonlítás az európai zeneanyaggal.

Ad 2.

A Jubal a zsidó zenei hagyomány kultuszát az új szellemű kántorképzésben és általában a zsidó zenei oktatás megújításában is szolgálni kívánja, amivel a zsidó liturgia hagyományszerű és népi szellemű megújítását készíti elő.

Ad 3.

Kiadványtervei:

- A) Könyv Ázsia zenéjéről (esetleg Lachmann, *Musik des Orients* átdolgozott magyar nyelvű kiadása).
- B) Zsidó zenei Manuale, több száz hagyományos, kritikailag megrostált és rögzített dallammal.
- C) Ugyanannak népszerű kiadása a nagyközönség, az énekkarok és a tanulóifjúság számára.
- D) Zsidó népdalfeldolgozások népszerű kiadása (Kelen Hugó szerk.).
- E) Népszerű könyv a zsidó zenéről (Idelsohn vagy Szabolcsi).

Ad 4.

A Jubal a hatáskörében rendezendő hangversenyek anyagát igyekszik a keleti kutatás anyagából összeállítani vagy legalábbis kiegészíteni, és ezzel a keleti zenét népszerűsíteni. E cél szolgálatában előadóművészeket gyűjt maga köré, illetve képez ki a lehetőség szerint. (Énekkari, szóló és hangszeres előadások, népszerűsítő matiné.)

Ad 5.

Az oktatómunka kiterjed

A) A zenei alapvetés, B) zenei továbbképzés és C) a kántorképzés feladataira, és ennek megfelelőleg

a) gyakorlati jellegű (1. énekes, 2. énekkari gyakorlat, 3. kántori funkciók), illetve

b) elméleti jellegű: bevezetés a keleti zene elméletébe, bevezetés az idevágó keleti nyelvekbe és irodalmakba – végül

c) kiképzés a tudományos zenei gyűjtőmunkában.

Ad 6.

Segédeszközül a munkaközösség könyvtárt és lemeztárt gyűjt, s munkájában, előadásaiban, illetve az oktatásban ezek anyagát hasznosítja.

Ad 7.

Mihelyt a lehetőségek engedik, a munkaközösség összeköttetésbe lép a hasonló célzatú európai intézményekkel (Leningrád, London, Párizs, Berlin, Bécs fonogramarchívumai) és azokkal tudományos kapcsolatot tart fenn, illetve összhangban működik.

Ad 8.

A Jubal munkaközösség egyelőre a Magyar Zeneművészek Szabadszervezetének alosztályaként, egyben a Zsidó Kultúratanács intézményeként működik; az ellenőrzést felette mindkét szerv gyakorolja. Szervezete: öttagú igazgatótanács, mely egyúttal tanári karként működik. Az ügyvezetést a direktórium kijelölt tagja végzi mint igazgató.

(1945/46)

A zsidóság az emberi kultúrában

I. A zsidó szellem útja a zsidóságon kívül.

Szent Pál jelentősége: a kifelé fordulás. A Biblia. Ó- és Újtestamentum. Irodalomban, művészetben, politikai és vallási mozgalmakban (misztikusok, eretnekek, reformáció). Iszlám. Mózes, Krisztus alakja, próféták. Zsoltáirodalom. Liturgia. Egyházi alakulatok, tantételek. Szociális intézmények. (Vasárnap.)

A keresztény társadalomban élő zsidóság képe (Lessing, Reuchlin).

Misztika (Kabbala–Pico, chaszidizmus?). Zene (pszalmódia). Formai és tartalmi hatások. Népköltészet. A Biblia mint az európai nemzeti kultúrák felébresztője (Luther, Sylvester, Károli, Wiclif).

II. Zsidók útja a zsidóságon kívül.

1) Akik a földi igazságot akarják (Lassalle, Marx, Heine).

2) Akik Isten országát keresik (Maimonides, Spinoza, Bergson). A zsidó pszeudomorfózis, s viszont: a zsidó történet = a zsidó ellenállás története.

3) Az európai társadalom keretében:

(a) Politika (Beaconsfield, Rathenau, Trockij, Blum, Vázsonyi, Jászi).

(b) Gazdasági élet.

(c) Irodalom és művészet, zene, színház, építészet! (Lajta) Gropius?

(d) Freud. Szellemi tudományok (Gundolf).

(e) Természettudomány (Hertz, Einstein), technika (Lilienthal, Wittmann), felfedezők (Stein).

(f) Szociális mozgalmak.

(g) Más egyházak keretében.

(1945–1948)

Bevezetés a zsidó zenébe

I.

A hagyomány

1) Az ősréteg

A mai embernek, főleg a mai muzsikusnak, mikor régi népzeneihez közeledik, többfajta elfogultságot kell leküzdenie. A legfontosabb ezek közül, hogy a több egyúttal tökéletesebb is: holott a régi zene kevesebbel élt, de sokszor jobban élt azzal a kevéssel, mint mi a sokkal. Vonatkozik ez mindenekelőtt a hangrendszerre. Sokan hiszik, hogy a zene, mely kevés hangot használ, primitív; pedig a legtöbb régi hangrendszer már többé-kevésbé öntudatos megszűrés és kiválogatás eredménye. Kevés biztos hang a régi világban már nagy eredmény; három rögzített hang, öt rögzített hang már magas művelődési fokot jelent. Így jelentkeznek az első trichordok, tetrachordok, s betetőzésük, az ötfokúság a régi világban, mindenütt művelődési formák életnyilvánulásaként. A zsidóság helye e régi műveltségek között, zenéjének tanúsága szerint is, a magas-kultúrák között van; ezt legrégebb dallamformái tanúsítják. – Ezek recitativ-formák: az énekes olvasás formái (tehát a Biblia és a Talmud kantillációjával állnak összefüggésben) és pszalmódia-formák (zsoltárének és áldásmondatok, egyszerűbb imadallamok). Ekfonézis és sófármotívumok. – Két haftóra-áldás-forma elemzése. (Fontos a hangsúly: itt még közös a szefárd és askenáz érzék számára.) Trichord-formák. (Megvilágítják a pentatónia keletkezését, s viszont őket, főleg összefüggésüket a pentatónia magyarázza.)

f–g–c (Ho lachmo)

g–b–c (Misebérach)

(d)–f–g–b- (2. haftóra-áldás)

(f)–g–b–c uo. (Kodály: „napkelte”)

d–f–g–b–c uo. kiegészül I. típusú pentatóniává

Pentatónia-formák.

I. Félhangnélküli típus

f-g-b-c-d

Szoltárformula, „Boruch sém kevaud” stb. Pszalmódiák

II. Tritonusos típus

f-g-h-c-d

Szombat reggeli és nagyünnepi, „Ahavo rabbo-steiger”, „közel-keleti” típus; ez egészül ki bővített szekunddallal a kromatikus makámstílusban.

III. „Hiányos dúr-hexachord”

f-g-a-b-d

1. haftóra-áldás (Haneemórim...)

„Fejlettebb” imaformák.

Tetrachord? Kapcsolat a gregoriánnummal: a gregoriánnum sok mindent megőrzített, amit a zsidó fejlődésben csak kikövetkeztethetünk, mert áttért a határozottabb hangjegyírásra, amikor a zsidó hagyomány még az ekfonétikus jelzéshez ragaszkodott. „Énekek éneke” dallamok: a) a Kaukázusból; b) XIV. századi spanyol kódexből (a legrégebbi kótázott Biblia-dallam).

2) A történelmi fejlődés

Idelsohn nagy gyűjteményének tanulságai. A közös és regionális elemek. A történelmi rétegek. Az ekfonétikus jelek kialakulása (VIII. század, talán bizánci hatás alatt). A kántorság és a szólóének kibontakozása (VII. század). A nuszach- vagy steiger-elv, az alapidallamok elve (arab hatás alatt?). A makám-szellem. – Európa. Askenáz és szefárd nyelvterület elválása. Délnyugat-Németország, a „Miszináj”-dallamok bölcsője (Kol nidré stb.). A dúr-zene behatolása, a héber nyelvérzék lazulása. – A keleti-askenáz terület emelkedő jelentősége, a XVI. század óta. Chaszidizmus; régi és új idegen elemek

behatolása, feldolgozásuk és fel-nem-dolgozásuk. A szefárd nyelvterület sorvadása; ennek belső (nyelvritmikai) okai: ritmus- és dallamszegényedés együtt járnak. – A XVIII. század kettős válsága: a nyugatos reform Németországban, a chaszideus „világiasság” lengyel–orosz területen. Magyarország mint ütközőpont és átjáróterület. Az újkori kántorság keleti forrásai. Sulzer és kortársainak reformja. A mai helyzet; népies liturgia, közének kívánalma és lehetőségei. Dallampéldák.

II.

A zeneköltő

Zsidó muzsikuskok. (A kelet-európai klezmerektől a mai zsidó zenekarokig.) Előadó- és beleérző-tehetség. Közösség és egyén, asszimiláció és disszimiláció problémája: hová tartozik, hová tartozzék? Nagy előadók.

A típusok. Német-zsidó, magyar-zsidó típus. Rossi, Mendelssohn, Meyerbeer, Goldmark, Rózsavölgyi, Mahler, Pizzetti, Prokofjev, Bloch. A könnyű zene kérdése: Offenbach, Strauss, Jacobi, Kálmán. A zsidó nemzeti zenemozgalom; zenei nacionalizmus Palesztinában és egyebütt. Ifjúsági népzene-mozgalom; eddigi eredmények.

(1945–1948)

Héber negina-problémák

1) Az áldásmondatok dallamai, úgy látszik, régiesebbek, primitívebbek a Biblia-olvasó dallamoknál. Előbbiek szerint egy összefüggő dallamvilág töredékes maradványai.

2) A héber pentatónia problémája.

3) A hangsúly problémái a dallamosság szempontjából. (Askenáz–szefárd: belső-váltó hangsúlyos vagy metrikus: jambikus–anapestikus. Hátha az előző a régibb állapot? Vagy legalább egyidejű a másikkal?)

4) Van-e külön magyar-zsidó dallam- és énekstílus? Magyarország sajátos földrajzi gyűjtő- és vegyítő-funkciója. A hangsúlyproblémák. (A súlyos kezdet magyar sajátosság?)

(1945–1948)

[Az arab és a zsidó zene kölcsönhatásáról]

Érintkezés az arab kultúrával

- a) Makám-elv
- b) Makám-stílus átvétele
- c) Makám-dallamok átvétele

Az arab zene problémái

Beduin és perzsa stílus találkozása

Az elterjedés

Kikre hatott mint világhódító stílus

A kimaradt szigetek: Sziva (Heliopolis, Juppiter Ammon szentélyhelye); a berberek; a jürükök

A kromatika

A dobritmus: ugyanazok, mint az eredeti arab metrumok őrzői

Görög, spanyol, cigány, déli-tatár, üzbég stílus-ágak; a verbunkos

A makám-elv eredete, Lachmann és Idelsohn szerint: a helyi változatok

Nahavand stb.

Ahavo rabbo-steiger

Mógén Ovausz-steiger

Maimonides adata: zsidó társaságok arab dalokat énekelnek (1200 körül).

Rasi adata: Keleti énekesek Franciaországban.

A „Miszináj”-dallamok eredete, keleti forrásai (?).

(1945–1948)

Zsidó zenetörténet, I.

A zsidó zene története Ázsiától Amerikáig, az ókortól máig ível; magába foglalja jóformán az összes stílusokat, mert mindegyikkel érintkezett, s mindegyikből merített.

Hogyan tudjuk e stílusköröket elhatárolni, meghatározni, hogy ez meg ez ettől meg ettől a néptől, ettől meg ettől a kultúrától, ebből meg ebből a korból való? Mi jogosít fel rá egyáltalán, hogy a zenében néprajzot, történelmet, földrajzot keressünk, hogy ilyesmit olvassunk belőle?

A zenei anyag magában véve nem több nyersanyagnál; minden közösség, minden kultúra válogat benne, kiválaszt, csoportosít és felépít, megszerkeszt a maga szándékai szerint. A kiválasztás és csoportosítás már egyéni, és elárulja eredetét.

Példák: a hangsor felépítése, a hangrendszer megszerkesztése – utólagos elvonások. A hangsor különböző hangjai, például más-más oktávokban szerepelhetnek, a hangsor mint konstrukció egymás szomszédságában egyesíti őket. A négy- és ötfokúság keletkezése. A trichord már jellemző lehet egy-egy kultúrára, az ötfokúság még sokkal inkább. A magaskultúrák szimptomája stb.

Egyszóval a zene egész anyagában szimbólumok gyűjteménye, e jelképeket kell olvasni tudnunk.

E szimbólumok között különleges helyet foglalnak el a természetes adottságok: a hanglejtés zeneisége, a ritmus, bizonyos hangrendszerek. Már ezekben jelentkezik bizonyos kulturális kötöttség; például amikor az ingó hanganyagból határozott hangmagasságok bontakoznak ki.

(Segédtudományaink: a nyelvészet, a földrajz, az etnográfia, a történelem, irodalomtörténet.)

A régi hanglejtésformák, kapcsolatuk a nyelvvel és melodikával. Zsidó hanglejtésformák továbbélése a zenében: ekfonézis, Biblia-olvasás, Talmud, sófárjelek. A pszalmódia és továbbélése a gregoriánumban. Az ókori zsidó stílus végleges kiforrása; helye a mai zsidó gyakorlatban.

(1945–1948)

Egyházi zenénk helyzete (Nyilatkozat)

A zsidó templomi zene száz éve akut kérdés, amióta hazánkba is eljutott a Sulzer-féle bécsi reformmozgalom. Ez modernizálta az istentiszteletet, és rendszeresítette az orgonajátékot. Hátránya a mozgalomnak az volt, hogy az európaivá tett zsidó liturgiából kihagyta a legősibb hagyományos dallamok jelentékeny részét. Az első világháborúig a magyar hitközségek a mozgalom előnyeit és hátrányait egyaránt megismerték. Ma, sajnos, már csak hátrányát látjuk. Istentiszteleti dallamaink nagy része korcs csinálmány, kántoraink félművelt zenészek, akik épp a legértékesebb és legrégebbi hagyományainkat alig ismerik. Ez a dallamvilág jórészt a legújabb, Idelsohn nevéhez fűződő gyűjtésből ismeretes, de sok belőle máig él a kelet-európai zsidó gyülekezetekben, és szinte csak feltámasztásra vár. Stílusban közeli rokona a gregoriánnak, s ma már bizonyos, hogy az óhéber dallamvilág legtisztább formájában itt, a gregorián zoltárdallamokban és a héber Biblia-olvasásban maradt fenn. Feladatunk tehát az volna, hogy ezt a régi tiszta dallamvilágot újra jogaihoz juttassuk az istentiszteletben, és zenei szempontból azzá tegyük ezt az istentiszteletet, ami eredetileg volt: a teljes gyülekezet énekes imájává. Ma már van erre pár kezdeményező lépés, legutóbb Káldi Lászlóval egy kis daloskönyvet bocsátottunk közre,⁵⁸ s most dolgozunk ennek bővített kiadásán, Fraknói Károly pedig egy nagy kórusgyűjtemény szerkesztésén fáradozik,⁵⁹ melyben többek közt Kodály Zoltán is szóhoz jut egy ősi recitativ dallam feldolgozásával. Munkánk itt is közös a többi felekezettel, hiszen ugyanazt a lényegyet keressük, mint a keresztény egyházak.

(1946)

---

⁵⁸ *Daloskönyv az izraelita ifjúság számára. 174 magyar és héber dallam hangjeggyével és szövegével.* Az Orsz. Izr. Tanítóegyesület megbízásából szerkesztette Káldi László és Szabolcsi Bence dr. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R. T. kiadása, Budapest, [1942]. – (A szerk.)

⁵⁹ Ehhez Szabolcsi Bence írta az előszót, lásd a jelen kötetben „Bevezetés a *Jewish Folk Choruses* című gyűjteményhez” címmel. – (A szerk.)

A zsidóság és az európai zene

Engedjék meg, hogy egy gyermekkori emlékkal kezdjem: kisfiú koromban sűrűn megfordultam Debrecenben a rokonaimnál, ők többször elvittek a Bika Szállodába, ahol akkor az öreg Magyarit muzsikált. Amikor tetőpontra hágott a hangulat, rokonaim odaszóltatták az öreg Magyarit, és azt mondták neki, hogy valami szép, igazi magyar zenét játsszon. Eljátszotta a „Csak egy kislány van a világon” és a „Hullámzó Balaton tetején” híres dalait. Nekem, a városi gyerekeknek, megmagyarázták, hogy ez az igazi magyar zene. Éjfél után a társaság egyes tagjai azt kívánták Magyaritól, hogy valami zsidó zenét is játsszon; erre három hatásos jiddis sanzont játszott el: a „Hat e Jid e Wabele”-t, a „Jidische Mame”-t és a „Szulamit” híres dalát a vadmacskáról és a kútról, ami a közönséget rendkívül felvillanyozta. Ez a jelenet jutott sokszor az eszembe azóta is. A magyar közvélemény az elmúlt negyven év alatt tisztába jött már vele, hogy a „Hullámzó Balaton” meg a „Csak egy kislány van a világon” valóban nem a legfontosabb, nem az igazi magyar zene; ma már túl van azon, hogy ezekre a dalokra hivatkozzék, és benne lássa a maga legfőbb zenei birtokát. A zsidó közvélemény azonban a mi negyven év előtti dalainkat még ma is úgy ünnepli, mint a zsidó lélek igazi kifejezőit. Hát valóban ott tartunk még, hogy nem tudjuk, melyek az igazi értékeink, nem tudjuk, mire kell büszkének lennünk? Az igazi zsidó népzene felfedezése megmutatta, hogy nem itt kell keresnünk a lelkünk igazi kifejezését, hogy a zene többet jelent, mint pillanatnyi elérzékenyülést.

Rövid áttekintését szeretném adni annak a szerepnek, amelyet a zsidóság az európai zene fejlődésében játszott. Három fejezetre kell osztanom ezt a témát:

- 1) A zsidóság mint stílus.
- 2) A zsidóság mint téma.
- 3) A zsidóság mint munkatárs.

Ebben a három minőségben szerepelt az európai zsidóság zenénk történetében.

Ahol a zsidó zeneiség megjelenik az európai történelemben, a középkor küszöbén: ott van igazi, korszakot teremtő jelentősége. Az a zsidó zene, amely az ókor végén az európai műveltségbe beáramlott különböző keleti és közép-tengeri utakon át, elsősorban a zsoltaóroskönyv dallamvilága volt, a pszalmódia.

Hatása rendkívüli: lassú, termékeny, gyökeresen átalakító hatás. Olyasmire tanította a nyugati fület, ami annak teljesen új lehetett, a nyelv, a hangsúly, a szó, a vers belső hajlamának szabad követése. A pszalmódia dallamát a vers gondolati szerkezete, szabad párhuzamossága szabta meg, szabadon emelkedett és szabadon hullott alá; ezzel felszabadította Európa új nyelveit a mértékes minták fegyelme alól, s a gregorián korálison keresztül évezredekre szóló hatással mintát szabott az egész európai zeneiségnek. Hallgassuk meg, hogyan él ma is különböző népek között.

(A gramofon eljátssza a latin, örmény, székely és román formákat.)

Ez a négy forma hiányos, mert melléje kell állítanunk az ősi héber formát; mi jól ismerjük régi áldásmondatok és a Tóra-olvasás dallamaiból. Ma is szerepelnek, csak mellékhelyre kerültek, mint minden ősi régiség. Ebből az ősforrásból merített zenei forma jutott el Rómába a Krisztus születése körüli időben; olyan egyszerű, mint minden alapképlete az emberi emlékezetnek. Épp ezért páratlanul hosszú életre volt hivatva. Ez az új hang volt a zsidó zene döntő, forradalmi jelentősége; vele vonul be a zsidó zene Európa történetébe.

Innen kezdve 1500 évig a zsidó zene mint stílus nem szerepel Európa tudatában. Másfél ezer év múltán újból feltűnik. Az európai köztudat éppoly kevésbé őrizte meg a régi stílus emlékét, mint a zsidó; amit ismer, az a kelet-európai lengyel-zsidó stílus, amelyben épp annyi a szláv, török, arab elem, mint a zsidó. Ezt a zenét így is nevezik: keleti zene. Az európai zeneirodalom a XIX. században szívesen felhasználta. A bibliai énekek azonban semmi köze hozzá. A régi zsidóság nem így énekelt, hanem úgy, ahogyan a mai misét éneklő pap, vagy a mi kántorunk, amikor a Tórát recitálja.

Ez az új kelet-európai stílus, melyet a zsidó köztudat magáénak vall, vegyes népi hatásokból alakult ki. Két jellemző sajátossága van: egyik, hogy a legterjedékenyebb stílus, a másik, hogy végeredményben senkinél sincs igazán otthon. Mindenütt ott van, ahová az Iszlám karjai kinyúltak: Spanyolországban, a cigányok közt, ezzel van tele a Balkán, Románia, Besszarábia, ez az a stílus, mely a cigányok révén a verbunkost is meghihlette Magyarországon. Ez az egyik sajátossága. A másik, hogy a gyökerét tulajdonképpen nem sikerül megtalálni. Talán a törököké vagy az araboké vagy a perzsáké; végeredményben egyik sem vállalja. Honnan hozták az arabok, nem tudjuk, azt sem, hogy hol született meg. Talán a VII–VIII. század formálta ki Perzsiában. Ezt tanulta meg a kelet-európai zsidóság; ez volt a XIX–XX. század európai köztudatának „zsidó zenéje”.

A második kérdés: a zsidóság mint téma. Ez a kérdés sokkal nehezebb, sokkal gazdagabb. A zsidóság folytonosan jelen volt az európai köztudatban a Biblián keresztül. A Biblia sohasem szűnt meg ihletni, termékenyíteni, megújítani az európai szellemiséget. Ezt látjuk a zenében is, kezdve az első liturgikus drámákon, folytatva a hitújítás nagy mozgalmain, amelyek zsoldárok dallamaival vezették egymás ellen a régi és új egyházak tömegeit, Franciaországban, Lengyelországban, Német- és Magyarországon egyaránt. A barokk nagy zeneköltői, Schütz, Bach, Händel éppúgy állandó ihletet merítettek a zsidó Bibliából, mint Mozart, Beethoven, Schubert, Brahms, így a legújabb időben Honegger, Kodály, Stravinsky. Így él tovább napjaink zenéjében is a Biblia ihlete. Minden korszak a maga szenvedéseivel váltja magához, hogy méltó legyen az igazi bibliai hangra; tanú lehet rá a harmincéves háború meggyötört németsege, vagy akár a mi nemzedékünk, mely közelebb érzi magához, mint a békés, gondtalan nemzedékek.

A harmadik kérdés: a zsidóság mint munkatárs az európai zenében. Erre a kérdésre ma még nem tudunk egyértelmű választ adni. A zsidóság mint öntudatos művészi munkatárs sokáig egyáltalán nem jelentkezett. Az első kivétel Salomone Rossi, a mantovai olasz zenész, aki a renaissance fényében elsőnek lép be a nyugati zene közösségébe. Ezt az egy kivételt nem nézve, a zsidóság Európa zenéjében csak az emancipációt követőleg jelentkezhetett. Talán háromféle zsidó muzsikás típus az, amely legjobban felkelti a figyelmet. Az első a simuló természetű zenész, aki a befogadó nemzeti kultúrában teljesen otthon tud lenni. Elég, ha Németországban Mendelssohn, nálunk Rózsavölgyi és Weiner Leó nevét említjük. Hiába volt a hitlerizmus rosszhiszeműsége; ezek a zenészek valóban azt a tájat éneklik, amely körülöttük van. Mendelssohn a romantika német erdejét, Rózsavölgyi és Weiner a Petőfi és Vörösmarty magyar idilli táját öntötték muzsikába, Goldmark és Mahler Bécs romantikus hagyományát zenik. A zsidó művész itt teljesen beleolvadt abba a nemzeti kultúrába, amely felnevelte és befogadta. – A második típus öntudatosan a zsidó nemzeti hangot keresi. Itt Ernest Blochnak, az Amerikába származott svájci zsidó művésznek olyasmi sikerült, ami senki másnak: új nyugati formába olvasztotta a zsidó hagyományt. Körülötte azonban hiányzik a légkör, s ezért alapjában tragikus jelenség. Kevésbé azok az orosz kortársai, akik Palesztinában zenei otthonot teremtettek: Achron, Gnyesszin, Engel, akik 1910 óta sajátos kelet-európai zsidó zenét igyekeztek kifejleszteni Oroszországban és Palesztinában. Ez a zene virágozik most is ott. – A harmadik típus talán a letragikusabb, de bizonyos szempontból a legnagyobb hatású: Schönberg nevét említhetjük itt. Ez a zenész nem tartozik sehová, semmiféle zenei

közösséget nem vall a magáénak, csak egy földöntúli ideált, a gondolatot, a tudományt, vagy ebben az esetben az elvont zenét, mely sehol másutt nincs, mint az ő képzeletében. Élő zene talán Schönberg után marad a legkevesebb, de nem lesz egyetlen kortársa és utóda sem, aki valamiképpen ne érezné meg a hatását. Ő az a művész, aki a gondolat jegyében, az igazságot keresve küzd egy új zenei nyelvért; úgy rohan utána, mint a megszállott. Útja tragikus, de példászerű és monumentális.

Áttekintésünk végére értünk. Mit jelentett a zsidóság Európa zenéjében? Állandó, mély réteget, amely újból meg újból megszólal, és figyelmezteti az európai zeneiséget a maga legmélyebb feladataira. Hogy a jövőben mi lesz a zsidóságnak mint stílusnak, mint témának s mint munkatársnak a szerepe, nem tudjuk. Legideálisabb az volna, hogyha ez a három nagy folyó találkozna, ha a stílus és a téma egyesülne a nagy művészi egyéniséggel. Tudjuk, hogy nagy kincsünk van, hogy egy nagy hagyomány szállott ránk, amely nemcsak Kelet felé kötelez, hanem Európa felé is. Kötelez arra, hogy a legkomolyabb erkölcsi szempontból rostáljunk, arra, hogy lezárjuk a tévedések időszakát. Aminek megvalósítására törekednünk kell, az a legtöbb: a legmélyebb keleti szellem és a legmélyebb európai hagyomány összefoglalása.

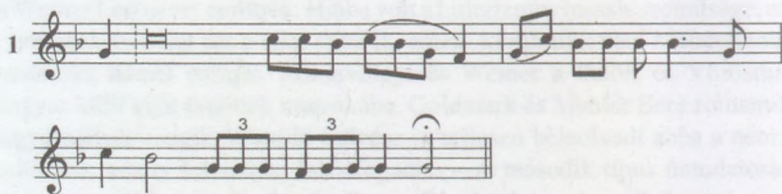
(1946/47)

A zsidó dallamok ötfokúságáról

Már <A. Z.> Idelsohn, s utána E. Werner felfigyeltek bizonyos régi zsidó dallamoknak egy bizonyos sajátosságára, a félhang nélküli ötfokúságra.⁶⁰ Az utóbbi években nyilvánvalóvá lett, hogy <Idelsohn véleményével szemben> a pentatónia nem primitív tünemény, hanem éppen a régi nagy kultúrák sajátossága minden világrészben,⁶¹ ebből a felismerésből új fény háramlik a zsidó ötfokú dallamokra is.

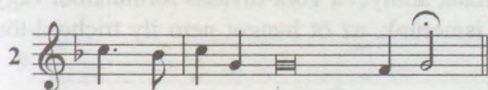
Alapjában nincs szó sok dallamról. Jelenlétiük azonban annál figyelemreméltóbb, mert szinte összefüggő fejlődési láncot alkotnak. A két- és háromhangú formáktól (bichordok, trichordok), melyekben minden ötfokú fejlődés előzményeit gyanítjuk, egyenes út vezet itt a fejlett ötfokú dallamtípusokig, s innen még tovább, addig a pontig, ahol az ötfokú dallamok diatonizált változatai még jobban kitágítják a hangkészletet, átlépve a hétfokúság (heptatónia) területére.

Nézzük előbb a primitív trichordális dallamokat, aminők egy-egy kelet-európai áldásmondásban maradtak fenn (szédernyítő formula), állítsuk melléjük az archaikus kettős bichordot, aminőt egy ómer-számláló mondókából vagy a Mibéarach-formulából ismerünk:

⁶⁰ Tisztán ötfokú dallam a zsidó anyagban, mint már A. Z. Idelsohn megállapítja (*Hebräisch-orientalischer Melodienschatz*, II, 1922, 26), meglehetősen ritka, de nem ismeretlen. Liturgiánkban ilyen a Jom kippur-záró „Boruch sém kevaud”-intonáció. (M. Wodak, *Hamnazeach*, Wien 1897, 786–87. sz., hozzá uo., 566, 568, 578., 689, 747. sz.) Ez a dallam, melyet legutóbb Kodály Zoltán dolgozott fel, áll legközelebb ahhoz az óhéber–gregorián formához, melyet elő-ázsiai pentaton típusnak nevezünk („Five-tone Scales and Civilization”, *Acta Musicologica*, 15, 1943). Pentaton forma a negina-rendszer „dargo-tevir” képlete; pentaton alapszerkezetet sejtet a Neilát bevezető Kaddis-dallam is (Wodak, i. m., 773–76. sz.).

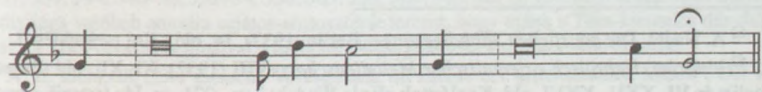
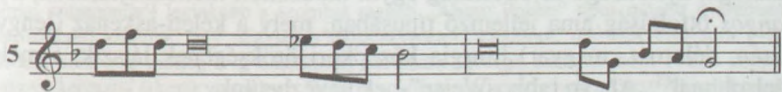
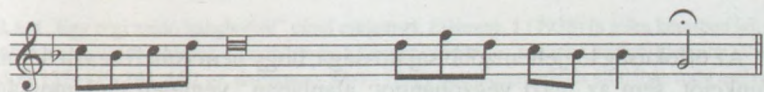
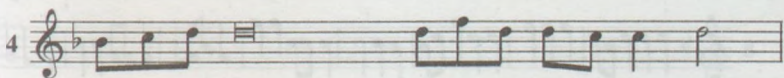
⁶¹ Lásd idézett dolgozatunkat, *Acta Musicologica*, 15 (1943).

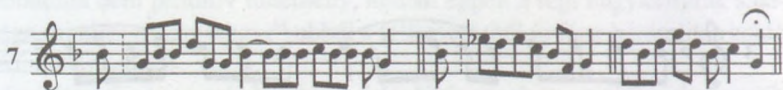
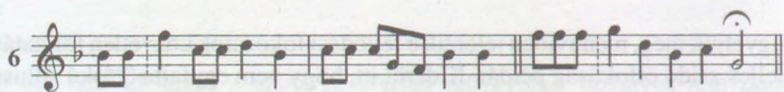
s figyeljük meg, mennyiben jelentik e fejlődési fokozatok közvetlen folytatását a teljes zsidó ötfokúság példái. Kiderül itt, hogy nem egyfajta ötfokú stílusról van szó, még a régi zsidó dallamvilágon belül sem. A jellegzetes jemeni trichord-dallamok ugyanis

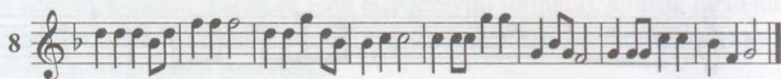
szervesen kiegészülnek a gregorián I. *psalmitonus* értelmében ötfokúakká s fejlettebb utódaiknak tekinthetjük a klasszikus pszalmódia-formákat, köztük a „tonus peregrinus” héber eredetijét is.

De már az olyan ötfokú dallam, amelyet a Tóra-olvasás formuláiból vagy a haftóra-záró áldásmondatból ismerünk, az öt hangot nem ily trichord-törzs körül helyezi el:

s megint más az olyan újabbfajta zemirósz-dallamok magyarosnak <vagy mongolosnak> tűnő <közép-ázsiai típusú> ötfokúsága, aminőt A. Nadel közölt *Die häuslichen Sabbatgesänge* című kiadványában.⁶²

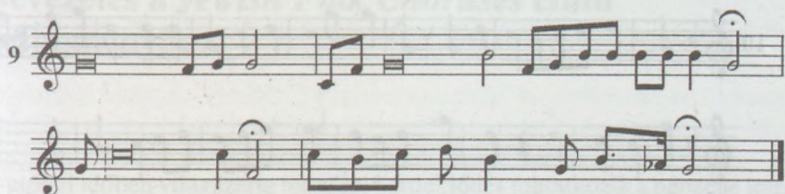

Az ötfokúság legjellemzőbb sajátossága, hogy nem ismeri sem a domináns-funkciót, sem az igazi végzőhangot; alapjában „végtelen dallamosság” ez, rögzített funkciórendszer nélkül, még ott is, ahol látszólag rögzítődött a végzőhangja, mint a magyar és kínai stílusban. Annál feltűnőbb a hangrendszer lazasága, nyitottsága az ötfokúság egyik módosított mellékahajtásában, a *félhangos* ötfokúság ama jellemző típusában, mely a keleti-askenáz (lengyel, ukrán, délorosz, magyar) liturgia középkori örökségének látszik, s melyet Idelsohnnal⁶³ „Ahavo rabbo-Weise”-nek nevezhetünk.

⁶² A. Nadel, *Die häuslichen Sabbatgesänge* (Berlin, 1937), 14. old.: Kol mekaddés II.

⁶³ Idelsohn, *Hebräisch-orientalischer Melodienschatz*, VIII (1932), XI–XII. old (28 példáját közli); és VI, XXV., XXVI. old. Közlésünk alapja Wodak, i. m., 221. sz. Ide tartozik a szombati recitativ-énekek jórésze; ezenkívül nagyünnepi és szelichot-szövegekre is alkalmazzák.

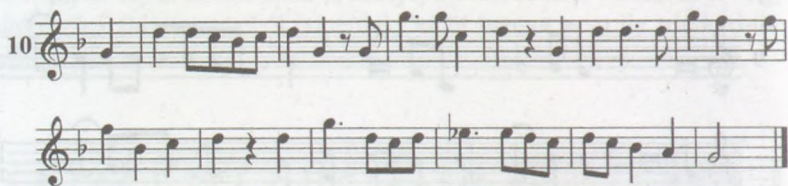

E dallamtípus hangsora: f–g–h–c–d, a maga sajátos tritonusos képletével, a Bihar megyei román és Zólyom megyei tót dallamok nagyrészére is jellemző (Bartók gyűjtése), anélkül, hogy eredete felől a leghalványabb sejtelmünk volna.⁶⁴ Módosított, elhajlott, kései pentaton forma ez a zsidó liturgiában, sőt a zsidó világi népénekekben ismételtelen felbukkanó, sajátos hangrendszer. Különösen jellemző rá, hogy hajlamos a bővített másodos kiegészülésre (főleg a dallamok végén), amivel egyes arab makám-skálák⁶⁵ rokonává válik; lehetséges, hogy amazok is ilyen módosított, félhangos pentaton skálák voltak eredetileg. Kiegészülésüket párhuzamba állíthatjuk az anhemiton ötfokúságnak azzal a más irányú, diatoniába torkolló kiegészülésével, amelyet „Vajchullu”-dallamunk mutat.

⁶⁴ Lásd „Egy régi zsidó hangsorról” című cikkemet, *Libanon*, I (1938) [a jelen kötetben is]. A felsoroltakon kívül ide tartozik a nagyünnepi „Kerova-Weise” és szelicha-zárlat (Idelsohn, VIII, 14. old. és 137–139, 141, 160. sz. dallam uo. stb.) – Hogy ez a hangrendszer általában mily mélyen áthatja a zsidó recitativok dallamvilágát, bizonyítja többek között az a tény, hogy látszólag moll vagy aeol jellegű dallamok sűrűn záródnak, hangsoruk második, negyedik, ötödik és hetedik fokán (például Wodak 77–85. sz.), ezzel sejtetve egy mögöttük lappangó ötfokú diszpozíciót (például látszólagos c-mollban ilyen záratokkal: c–f–esz–d, d–c–h–asz–g–f, d–c–h–asz–g, f–d–c–h). Formai szempontból leginkább a szombat reggeli „Ahavo Rabbo” típus mögött gyaníthatunk határozottabb skémát: egy négy soros dallamképletet, makámot, melynek első sora g–h–ig, második sora c–ig esetleg d–ig emelkedik, harmadik sorvége aláhajlik c-ről f-re, a negyedik h–asz-on keresztül érkezik vissza g-re. Hogy ez a dallamszerkezeti elv az „Ahavo rabbo”-hangsorú világi dallamokra is mélyen hatott, egész sor példa igazolja (Idelsohn, IX, 504, 507, 515, 523, 533, 535–37, 539, 544, 546–48, 551–54, 556, 563, 565, 569, 586. sz., X, 154. sz.). A szombati Sacharit dallamvilága valóban annyira sajátos atmoszférát teremt, hogy utána a Tóra-kiemelés dūr-dallamaival s a Tóra-olvasás negináival a hallgató valóságban más kultúrkörökbe érkezik.

⁶⁵ A. Z. Idelsohn, „Der jüdische Volksgesang im Lichte der orientalischen Musik”, *Ost und West* (1916), 253. és 331. old.; lásd főleg a 331–332. oldalon közölt „hidshas” és „saba” makám-példákat.

Az út eszerint mindkét irányban világos: a félhangnélküli pentatónia átível a diatóniába, a nyugati moll-zenébe, a félhangos pentatónia a makám jellegű hangsorba, a keleties moll-zenébe. Az egyik stílus útja Nyugat felé vezetett, a másiké Kelet felé; de épp így, együttesen példázhatják a régi zsidó dallamvilág fejlődésének jellegzetesen kettős, kétarcú, sőt két világtájra szóló, de alapjában egyetlen ősmintát hordozó útját.

(1948)

[Bevezetés a *Jewish Folk Choruses* című gyűjteményhez]

Az utóbbi időben világszerte megújuló érdeklődés mutatkozik a népzene iránt. A népdalgyűjtés egyre nagyobb arányú, pedagógiai és művészi célú tudományos vizsgálata rendkívül elterjedt, társadalmi és emberi jelentőségét egyre inkább hangsúlyozzák. Ez nem felszínes és nem egyszerű tünet. Ebben a népzenevel kapcsolatos egyik legnagyobb felfedezés mélyen tudományos és esztétikai megbecsülése fejeződik ki: a közösségben betöltött társadalmi és politikai funkciójának elismerése, valamint a nemzeti nevelés eszközeként való felismerése. Végül és nem kevésbé, egy irányt veszett korszaknak a vágya valami szilárd és biztos iránt.

A népzene iránti általános érdeklődés hulláma elérte a zsidó zenét is. Idelsohn, Nadel és mások példaadása nyomán népdalgyűjtemények jelennek meg, egyik a másik után, és megkezdődött a rendszerbe foglalás is. Ezek a zsidó dallamok gyümölcsöző ihletői a fiatal nemzedékhez tartozó komponistáknak, habár talán a tanítóink voltak az elsők, akik a fiatalság nevelésében ezeket felhasználták. A zsidó zene valami egészen speciális: legnagyobb része nemcsak vallásos, hanem liturgikus, és mint ilyen, elválaszthatatlan része a tradíciónak. De minthogy nincs abszolút kötött szabálya a liturgiának, a tradíció sem köt annyira, mint más liturgiák esetében. Ősi alapelvei a lehetséges legnagyobb egységről, a gyakorlat a lehetséges legnagyobb változatosságról tanúskodik. Így az ősi ázsiai tradíció mellett zenénk magában foglalja Európa legtöbb zenei stílusát is, és egyidejűleg régi és új, nemzeti és nemzetközi, keleti és nyugati, stilizált és stílus nélküli, lerögzített és változó. Ez nem meglepő, hiszen az egész zsidó történelmet visszatükrözi; az egykori életet Palesztinában, a zsidó életet a középkori Itáliában, Spanyolországban, Francia- és Németországban, az újkori Lengyelországban, Oroszországban, a magyar-török határvidéken, a Balkánon és szinte mindenütt a Földközi-tenger partvidékén. Hogyan kelthetné egy ilyen művészet az egység látszatát? Az emlékek e zavaros felhalmozódásában mégis van valamilyen rend, és maga a zsidó történelem a legjobb vezető, mert az általa kínált ösvényen végigkövethetjük a zsidó dallam nyomait a történelemben. Már tudjuk, mely elemei származnak Ázsiából; hogy a Biblia-olvasás és az áldásmondások dallamai képviselik talán Kelet nagy énekes hagyományát, amelynek hasonlíthatatlan

stiliztikai ereje nyilvánult meg az őskeresztények zenéjében is. De azt is meg kell tudnunk, mit vettek Európától; ki kell találnunk, hogy jött létre a francia táncritmusoknak, a spanyol recitativ stílusnak, a német korálnak, a trubadúrdalnak, a himnusznak, a Minnesangnak és későbbről a török és lengyel dalformáknak az a különös keveréke, ami ma istentiszteleteinken uralkodik. És végül látnunk kell azt is, hogyan próbált a XIX. században, Nyugaton a zsidó reformmozgalom mindebből egységes stílust teremteni a klasszikus minták fordulatai nyomán; hogyan nőtt ki a német reformmozgalom és a lengyel kántor-tradíció együttes munkájából mai templomi zenénk, mintegy habozva Kelet és Nyugat között, ki akarván elégíteni mindkettőt, s épp ezért nem tudva sikeresen megvalósítani sem ennek, sem annak a célját. Ez a zene se nem keleti, se nem nyugati, nem teljesen műzene és nem is teljesen liturgikus. Mi a megoldás? Többen a népzeneben keresik a választ, talán nem hiába. De zsidó népzene sem egyfajta létezik. Aki megpróbálja megtalálni, gyakran eltéved, és anélkül, hogy észrevenné, zsákutcában jár, ahonnan minden könnyen félreérthető. Jelenleg népzene-reneszánszunk nagyrészt a kelet-európai zsidók dallamain, az úgynevezett jiddis dallamokon alapul. Ez gyönyörű és valóságos kincs, bizonyos fokig eredeti, habár bizonyos elemei máig sértik a fület. Melankolikus lírája, táncritmusai, bonyolult finomságai és misztikus elemei olyan minőséget jelentenek, amit ily mértékben alig találunk más zenékben, de hangulatukkal és érzelmi erejükkel együtt is csupán egy részét jelentik a zsidó zenének. Az élet, amelyet tükröznek, nem a teljes zsidó világ élete. Keveset mondanak a művelt zsidó számára, még kevesebbet a nyugati népek számára, és a legkevesebbet jelentik az egész emberiség számára.

Ám van egy másik zsidó tradíció is, amelyet a régi bibliai dallamok reprezentálnak, és néhány vallásos ének. Ez a tradíció az egész emberiség történetének egyik legnagyobb pillanatát őrzi számunkra. Azon a lázas hangon beszél, amely annak idején Jeruzsálemtől Bizáncig és Alexandriától Rómáig visszahangzott; ez volt az a hang, amelyről az egész keleti világ felismerte egymást, és amelyben még ma is minden ember felismeri az anyanyelvét: a Biblia hangja. Ez az, amit a legmélyebben érzünk, és a Biblia zenéje az a nyelv, amellyel kitörölhetetlenül beírtuk nevünket az emberiség zenéjének történetébe.

Hová forduljunk, hogy újból megtaláljuk ezt a tradíciót? Az ősi zsidó zene se nem olyan jól ismert, se nem olyan elterjedt, mint a kelet-európai zsidó dallam. A nyomait azonban megtalálhatjuk minden zsidó közösségben Bagdadtól és a Kaukázustól New Yorkig. Ez a legrégebbi hagyomány, amely él,

és az egyetlen, amely által nagyszámú keleti és nyugati zsidó egymásra képes ismerni. Átjárta a keleti zsidó népzene éppúgy, mint ahogy nyoma maradt liturgikus áldásainkon és a Biblia leckéiben. Átala visszamegyünk abba az elmúlt korba, amikor olvasni, énekelni és imádkozni egyetlen megbonthatatlan egységet jelentett, amikor a látvány, az emlékezet és az intonáció egyidejűleg funkcionált: a Kelet ősi világába. És nem abba a rétegébe, ami egzotikus maradt, hanem abba, amely alapvetően fontossá vált; visszamegyünk a lényeghez, ahhoz, ami mindannak a kezdetét jelentette, ami állandó és végleges; valami nagyon távolihoz, mégis mindig közelihez, valamihez, ami nagyon régi és mégis örökké új. Meg kell találni ismét ezt a tradíciót. Ezzel a legmagasabb művészi minőségű zene fog megszületni, nem partikuláris, korlátozott érvényű, hanem egyetemes értékkel bíró. És ezáltal tradíció születik majd, amely nem különül el az átlag közösség életétől, hanem összeköt azzal. Csak méltók legyünk ehhez a tradícióhoz; olyan szabadaknak kell lennünk, mint az (az ősi zene), és mindent magunkba kell fogadni, amit ez átfog; és akkor meg fogjuk találni a helyes utat egy termékeny és regenerálható tradícióhoz. Hogy afelé mutassa az utat, ez a szándék bújik meg e gyűjtemény mögött. A szerkesztője és kollégái éppúgy támaszkodtak az új palesztinai zenemozgalmak tanulmányozására, mint a régebbi európai és a magyar zenei kutatómunkára. A legszebb a legelőbb anyagot használták abból, ami egyáltalán megtalálható, hogy a nevelés és a reform célját szolgálják, hogy példázzák mind a régi, mind az új ideálokat. Mert vannak modern eszmék is: miközben azon voltak, hogy kapcsolatot teremtsenek a legtávolabbi múlttal, felzárkóztak munkájukkal a legmodernebb, a legújabb művészi eszmékhez is, ebben annak az új magyar kórusmozgalomnak a példáját követték, amelyet Kodály Zoltán nevével társítunk. Reméljük, hogy a gyűjtemény művészi célkitűzése méltánylásra talál, és hogy azok a tiszta, becses, régi dallamok, amelyeken az emberiség hangja szólal meg, megtalálják az útjukat a legszélesebb közönség szívébe.

(1948)

A magyarországi zsidó népdal

I.

A magyarországi zsidó ének ügye, 1826 pesti zsidó énekiskola alakulása, már a bécsi reform visszhangjaként; Denhof és Saxel, 30–40-es évek; Művészeti Vezér; Friedmann Mór és Lazarus Adolf évtizedei; Wodak magyarországi utalása. 1910-es évek óta ismételt felszólítások folyóiratok hasábjain. Goldmark-iskola, kargyűjtemény, Csillag, Egyedi gyűjteményei.

II.

Az általános zsidó liturgia története. Ősi réteg: zsoltár- és áldásmondat-formulák. Jelentőségük: közősek az egész zsidóságban; befolyásolták a gregorián korálist. További fejlődés: negina-dallamok, Tóra-olvasás. Ötfokúság. Korai középkor: tritonus-stílus, Ahavo rabbo-hangsor. Makám-stílus. Középkor: „Miszináj”-dallamok Német- és Franciaországban. Renaissance és barokk: dūr- és moll-zene. Nyugati és keleti reform 1750 óta. Civilizálás és kántorság. Felbomlás 1900 óta.

III.

Mindezek tükrözése a magyar fejlődésben. A magyar zsidó települések földrajza. Keleti és nyugati hagyomány találkozása: reform és chazonusz. Magyarország mint Kelet és Nyugat találkozóhelye, keverőtégely.

IV.

Mit kell gyűjteni és hogyan. Templomi ének, házi szertartások, világi dallamok (tánc). Feljegyzés nehézségei. Program fiatal gyűjtőknek.

V.

Válasz a vádra, hogy a hagyomány felélesztése az idő megállítása akar lenni.

(1948)

Az archaikus héber recitativ és a negina-rendszer (Keleti dallamproblémák)

A héber Biblia ma általánosan ismert és használt úgynevezett maszoretikus szövege s a vele kapcsolatos negina-hangjelzés, mint a bibliakritikai irodalomban közhírnak, az i. sz. VII–VIII. században nyerte el végleges alakját Palesztinában; mint dallamnotációra valószínűleg szír és talán még egyéb elő-ázsiai példák hatottak rá ösztönzően. A héber Biblia szövegét azóta ezekkel a hangjelzésekkel olvassák. Lehetséges, hogy közvetlen autochton elődeik is voltak héber nyelvterületen, bár a legújabban előkerült bibliai és nem bibliai kéziratok („Geniza”-anyag, Kairóból és a Holt-tenger barlangjaiból) nem tudnak róluk,⁶⁶ csak a XII–XIII. századtól kezdve. Ezek a jelek a negina-rendszer jelei, ez a 28 „Tropus”, mint S. Rosowsky nevezi nagy művében (*The Cantillation of the Bible*, New York, 1957): úgy látszik, a szöveg tagolását, az énekes-deklamáló szövegolvasást szolgálták, akár a szír, a bizánci vagy arab liturgikus dallamok; ezért, vagy talán ennek ellenére, évszázadok óta – nyilván helyes ösztönrel – bennük keresi a Biblia-kutatás az Ószövetség legrégebbi dallamvilágát általában.

Nyilván helyesen és jogosan, hiszen a hagyomány ereje, szívóssága a liturgikusan rögzített szövegek énekes előadásában köztudomás szerint igen erős, talán legerősebb. Az idevágó dallamok hangjegyes rögzítéséről eddig nincs tudomásunk a XIV. század előtt, akkor is csak egy spanyol eredetű kairói Biblia-kéziratban (Énekek éneke); még a XVI. század is csak szórványosan próbálkozott átültetésükkel (Reuchlin, 1518); igazi tudományos jellegű, rendszeres lejegyzésükre csak a XIX–XX. században, főleg Idelsohn nemzetközi jelentőségű gyűjtésében került sor. Azóta tudjuk, hogy a zenei szájhagyomány valóban évszázadokon át életben tartotta a héber Biblia sajátos kantillációját a

---

⁶⁶ Két kumráni kézirat megfejtetlen jelzéseit, szám szerint hatot, Eric Wernernek sikerült bizánci-ósláv ekfonétikus jelekkel egyeztetnie, s ez az egybevetés Wernert arra az egyelőre óvatosan hangoztatott feltevésre vezette, hogy a holt-tengeri tekercsek jelzései közös ősei lehetnek a neumáknak és negináknak, mert hiszen időszámításunk kezdetéről valók, tehát az ókeresztény és a maszoretikus jelzésmódot egyaránt megelőzik. (Lásd E. Werner, „Musical Aspects of the Dead Sea Scrolls”, *The Musical Quarterly*, 43 (1957), 22–25.)

világ különböző részein, de főleg a Földközi-tenger környékén, a régi diaszpóra területén.

Van persze ebben a hagyományban mindenféle réteg, régebbi is, újabb is, olyan, amely a gregorián korális kortársának, sőt előfutárának tűnik, s olyan, mely nyilvánvalóan későbbi századok, újabb zenei áramlatok nyomát hordja. Különösen nehéz probléma, hogy maga a legszigorúbb kantilláció, a leghagyományoszerűbb Biblia-olvasás is különböző hagyományokat ismer, nemcsak a Biblia egyes szakaszai vagy egyes ünnepi alkalmak szerint, hanem tájanként, dialektusonként is (gondoljuk meg, hogy a negina-rendszer rögzítése későbbi a zsidó diaszpóránál, tehát aligha érvényesülhetett kötelező egyöntetűséggel a kialakuló helyi hagyományok, dialektusbeli eltérések ellensúlyául); inkább csak közös alaptípusok jelentkeznek benne, semmint közös gyakorlat; s a szefárd, askenázi és kelet-európai vagy keleti kantilláció hallgatója mintha nem is ugyanannak a dallamvilágnak megnyilatkozásait hallaná. Mégis – ezt A. Z. Idelsohn és E. Werner kutatásai óta tudjuk – vannak közös alaptípusai, tehát van néhány olyan dallamfordulat, mely a héber Biblia-olvasás gyakorlatában mindenütt azonos hangjelzésekkel kapcsolatban maradt ránk.

Ha ebből azt a tanulságot vonjuk le, hogy a kantilláció formulái valóban az ősi héber dallamvilág egy részét rögzítették számunkra, újabb problémával találjuk magunkat szemben.

A héber dallamvilágban a legarchaikusabb vonásokat nem is a Biblia-olvasás dallamai, hanem az úgynevezett áldásmondatok hordozzák; ezek ugyanis, a maguk tri- és tetrachordális, sokszor még egyszerűbb felépítésükkel mintegy eredetére mutatnak vissza a fejlettebb (penta- vagy heptatonikus) Biblia-olvasó dallamoknak. Állítsunk egymás mellé egy-egy archaikus jellegű (Magyarországon is feltalálható) áldásformulát s egy-egy bővebben kirajzolt, ívesebben melodikus olvasószakaszt:

1 *Ómer-számlálás (magyar)*

Boruch

Hangsor:

Detailed description: This block contains the first musical example, numbered '1'. It is titled 'Ómer-számlálás (magyar)' and is labeled 'Boruch'. It consists of two staves of music in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The first staff has a treble clef and a key signature of one flat. The second staff has a bass clef and a key signature of one flat. The music features several triplet markings (indicated by a '3' above the notes). Below the two staves is a 'Hangsor' (pitch sequence) on a single staff with a treble clef and a key signature of one flat, showing the sequence of notes used in the melody.

2 *Tóra-dallam (perzsa)*

Éle hamic-vót

Hangsor:

Detailed description: This block contains the second musical example, numbered '2'. It is titled 'Tóra-dallam (perzsa)' and is labeled 'Éle hamic-vót'. It consists of two staves of music in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The first staff has a treble clef and a key signature of one flat. The second staff has a bass clef and a key signature of one flat. The music features several triplet markings (indicated by a '3' above the notes). Below the two staves is a 'Hangsor' (pitch sequence) on a single staff with a treble clef and a key signature of one flat, showing the sequence of notes used in the melody.

3 *Tóra-dallam (magyar)*

Vajdabbér Elauhim

Hangsor:

Detailed description: This block contains the third musical example, numbered '3'. It is titled 'Tóra-dallam (magyar)' and is labeled 'Vajdabbér Elauhim'. It consists of three staves of music in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The first staff has a treble clef and a key signature of one flat. The second and third staves have a bass clef and a key signature of one flat. The music features several triplet markings (indicated by a '3' above the notes). Below the three staves is a 'Hangsor' (pitch sequence) on a single staff with a treble clef and a key signature of one flat, showing the sequence of notes used in the melody.

A dúsbabb Biblia-dallamok mellett a két-három törzshangú prózamondókák úgy hatnak, mint valami alászállás egy primitívebb dallamvilágba. De egyszerűbb az áldásmondatok dallam- és formavilága azokban a bevezető és lezáró

formulákban, beráchákban is, melyek már pentaton hangsorokban mozognak:⁶⁷

Haftóra-áldás (magyar)

Szamchénu

Hangsor:

Úgy hisszük, nyilvánvaló, hogy itt élő dallamvonalokról, konstrukciókról, ívekről, sőt teljes dallamokról van szó; főleg a pentaton melódiáknál kétségtelen, hogy nem egyes akcentusokból rakódnak össze, hanem egységes organizmusok; az olyan fejlett olvasódallam, mint 3. számú példánk, nem mozaikok, részlet-ekfonézisek, artikulációk laza, szervetlen egymásutánja (mint még Rosowsky véli), hanem valamilyen kész dallamívré próbálja az „olvasót”, negina-jelek segítségével, ráemlékeztetni (akár a kezdeti neumák). Három-négy dallamfrázis váltakozása ez mindössze, de mégis dallam és nem pusztán akcentus; és nem érdektelen, hogy ezekben a dallamokban a repercussa- és finalis-hangok jóval változóbbak, ingóbbak és mozgékonyabbak, mint a gregorián zoltár-tónusokban, mintha csak egy korábbi, kevésbé klasszicizáló, szabadabb gyakorlat hírmondói lennének. A negina-rendszer igazi jelentősége eszerint abban áll, hogy akcentusjeleivel, melyeket a szöveg fölé és alá kényszerített, megpróbálkozott élő, jól ismert, „közhasználatú” dallamfrázisok

⁶⁷ Ezekről lásd már H. Loewenstein [Avenary], „The Role of the Pentatonic Idiom in Jewish Music”, *The Jewish Music Forum* (New York) (1946/47), 27–33. Idézi (i. h., 30) a Haftóra-áldást. Loewenstein szerint egyébként az európai Biblia-olvasás csak 1000 körül öltött határozott dallamformulákat; a pentatóniát, mint E. Werner is, kései jelenségnek, idegen külső hatás eredményének tartja. – A kantilláció-formák zenei szerkezetéről lásd újabban Maróthy János, *Az európai népdal születése* (Budapest, 1960), 193 s. köv. old.

részleges és utólagos rögzítésével; így eredetileg – vagy elsősorban – nem is a kiejtést–tagolást–olvasást szolgálta, hanem élő melódiák emlékezetbe-idézését, magát a közösségi dallamkultúrát.⁶⁸

Ezért is nélkülözheték a szövegek hangos olvasásakor évszázadokon át, míg végre a középkor első századaiban sor került írásos, „tudós” megrögzítésére vagy legalább jelzésére; s ezért is volt oly könnyű hozzá ragaszkodni ezer éven át: az énekes azt olvasta ki belőle, amit amúgy is tudott.

(Dallampéldáink forrása: 1, 3, 4. sz.: közlő feljegyzései 1912 és 1948 között Hartmann Sámuel, Simon Zoltán és Egyedi Benő előadása nyomán; 2. sz.: A. Z. Idelsohn, „Reste althebräischer Musik”, *Ost und West*, 1912, 858.)

(1962)

---

⁶⁸ A kérdés legkiválóbb mai ismerője, Eric Werner, legutóbbi alapvető művében (*The Sacred Bridge*, London – New York 1960, 410–12, 423–24) addig jut, hogy az eddig túlnyomóan elutasító véleménnyel szemben, főleg C. Hoeg kutatásaira támaszkodva, legalább bizonyos másodlagos zenei funkciót tulajdonít az olvasójeleknek.

Zsidó dallamok Magyarországról

A mai Magyarország területén már a római hódítás kora óta éltek zsidók. Lehet, hogy abban az időben nem voltak sokan; mindenesetre azt követően, hogy a magyarok elfoglalták az országot, egyre többen lettek, amint ezt a középkori törvények jelzik. És bár az Anjou királyok a XIV. században elűzték őket, szórványosan mégis előfordult a vérvád vagy az üldözés valamelyik más formája, s mindamelllett a XVII. és XVIII. században virágzó zsidó települések voltak országszerte, olyanok, amelyeket ismertek és becsültek külföldön is. A zsidó lakosság lélekszáma ezeken a településeken a XIX. század közepén mintegy százezer lehetett. A sokrétű magyarországi zsidó lakosság összetétele szerencsésnek mondható: Kelet felől a lengyel, Észak és Északkelet felől a cseh, morva és szlovák, Nyugat felől az osztrák és német zsidóság volt a háttere. Ez a sokféleség magával hozta a különböző kultúrák elegyedését. A zsidók többsége vidéken élt, kisvárosokban és falvakban, azonban 1867 – a hivatalos emancipáció – éve után megindult tömeges beáramlásuk az ország fővárosába, Budapestre. A század végén, a főváros gyors növekedésével, a zsidó kereskedő, a zsidó vállalkozó jelentős szerepet játszott az élet minden területén; a zsidó gyakorlati foglalkozások virágzásnak indultak, és körülbelül 1900-tól kezdve egészen az első világháború kitöréséig a „második nemzedék”-hez tartozó zsidó értelmiség kiemelkedett a magyar szellemi életben, az irodalom, újságírás, színház, művészetek, zene, technika és természettudományok terén. A zsidó értelmiség igen gyorsan elsajátította az ország kultúráját, és különösen a vidéki zsidók mélységesen magyarrá váltak. Az üldöztetések, az 1944. évi tömeges deportálások több mint félmilliónyi áldozatukat főként ennek a vidéki zsidóságnak a soraiból szedték, és gyakorlatilag a teljes vidéki zsidóságot elpusztították. Ez a pusztítás valójában egyenlő volt magának a hagyományos magyarországi zsidóságnak a megsemmisítésével.

Az alább következő beszámoló megkísérel képet adni az elpusztított magyar zsidóság zenei hagyományáról, ahogyan ez az 1912 és 1942 között végzett gyűjtésekben tükröződik.

Énekeseim⁶⁹ és főbb munkatársaim az alábbiak voltak: apám, Szabolcsi Miksa, aki Közép-Magyarországon, a Nyírségben született a múlt század közepén; első tanítóm, Hartmann Sámuel ugyanarról a vidékről; Breuer Dávid kántor, akitől a 30-as években egy dunántúli faluban gyűjtöttem nagyrészt Észak-Magyarországról származó dallamokat; Egyedi Benő nagyváradi kántor, aki a múlt század közepe táján született, s aki Budapesten tanította öreg koráig a kántorok fiatalabb nemzedékeit; Gombos Benő, aki a 20-as években az erdélyi és a dél-magyarországi zsidóság hagyományos dallamaival ismeretett meg; Wertheimer Adolf igazgató, akinek a családja 1720 körül telepedett le Pozsonyban, és aki Nyugat-Magyarországról származó zsidó dallamokat énekelt nekem; végül egykori tanítványom, Simon Zoltán, aki ismerte a háború előtti Magyarország északkeleti vidékének hagyományos dallamait.

Fő forrásom természetesen a különböző zsidó községek vallási gyakorlata a jelzett évtizedekben.

Mindezen anyag alapján a magyarországi zsidó zenei hagyomány néhány sajátos vonását szeretném megmutatni.

1) E zsidóság templomi zenéje nem képviselt sajátosan önálló jelleget, inkább Kelet-Közép-Európa askenázi zsidóságának valamiféle helyi keveréke volt, amelyben körülbelül egyforma arányban voltak jelen német és lengyel–oroszl, sőt balkáni elemek, s ezek nagyjából egyforma jelentőséghez jutottak benne. Ezért e dallamok nagy részét éppúgy megtaláljuk például a *Hamnazeach*-ban, Wodak bécsi énekeskönyvében a kilencvenes évekből, mint Idelsohn nagy gyűjteményének hetedik és nyolcadik kötetében. A XIX. század közepétől kezdve erre a liturgikus templomi zenei anyagra – különösen az úgynevezett neológ, orgonát használó hitközségekben – rátelepedett a Sulzer-féle bécsi reform-liturgia német–osztrák dallamstílusa, habár ez az új réteg Magyarországon nem termett egyebet, mint helyi változatokat.

2) Sokkal inkább eredetiek voltak Magyarországon a zsidó házi-családi szertartásokhoz kapcsolódó dallamok. Ez az anyag – mint máshol is – területenként eltérő volt, egyes helyeken családoként más-más, és gazdag volt személyi–egyéni változatokban is. Ez a repertoár a legegyszerűbb recitativtól, esetleg a Tóra- és Talmud-tanulás egyes különleges formuláitól a magyar, lengyel, morva és szlovák típusok díszített variánsaiig, sőt nyilvánvalóan igen ősi, archaikus-primitív mondókákig terjedt. Valószínű, hogy a liturgikus ál-

---

⁶⁹ A magyar kézirat itt megszakad; az előadás további részének szövege Kroó György fordítása. – (A szerk.)

dásmondások típusai, a berachoth, a legrégebbi zsidó dallamréteg, a teljes zsidó zene legősibb maradványának nyomait őrizte meg az utókor számára; a mi dallamaink egy része, akár ismert, akár ismeretlen más országokban, szintén ehhez a stílushoz tartozik (Ebben a vonatkozásban Eric Werner professzor fontos művére, *The Sacred Bridge*, London – New York, 1960, továbbá E. Gerson-Kiwi tanulmányára: „Synthesis and Symbiosis of Styles in Jewish-Oriental Music”, in: *Studies in Jewish and Biblical Folklore*, Bloomington, 1960, hivatkozom.) – Ezekben meglehetősen fontos szerepet játszik a két- és háromtagú minta, továbbá a pentatónia, méghozzá mindkét fő formájában, félhanggal és félhang nélkül (mint az úgynevezett „Ahavo rabbo-steiger”-ben), azután a zsolotározás, a hármashangzat-töredékek stb. Különösen érdekesek a kvart- és kvintvázú modellek (mint Curt Sachs nevezi ezeket a típusokat, a szignál- vagy jelzőkürtyszerű stílus), talán egy ősi hirdető gyakorlat maradványai, mint a sófár-intonáció is, és néhány gregorián típus, majdnem mindenütt bizonyos nyilvános funkciókkal kapcsolatban, mint amilyenek a hívások, a bejelentések, a felkiáltások (Misebérach, Ho lachmo, Ómer-áldás, a Megillat Esther kezdete stb.). – Ami az askenázok úgynevezett steiger-rendszerét illeti, feltűnő, mint variálódhatnak ezek a makámok a magyar területen. Amikor 1935 táján néhány kollégámmal a budapesti liturgia zenei reformját terveztük, úgy képzeltük, hogy az egyes ünnepek teljes zenei rendje, variációk sorozataként, ezekre a nuszahokra, steigerekre épül majd.

3) Végül említenünk kell a világi, nem vallási jellegű népszerű dallamokat. Itt részben a lengyel–ukrajnai jiddis, részben a magyar népszerű dallamok jelentették a meghatározó tényezőt. Találtunk néhány sajátos magyar jiddis dallamot is, amelyek jiddis-haszid modellekre épültek kölcsönzés, variálás, esetleg átformálás, csonkítás vagy egyéb eszközök révén, például a Purim-játékokban vagy a péntek esti zemirósz-dallamok megváltoztatásával és táncszerű redukciójával kapcsolatban. A kölcsönzésnek ez a jelensége egyáltalán nem ismeretlen a zsidó művelődéstörténetben. Simon Duran szerint arab dalokat énekeltek a spanyol zsidók, Trouvere-dallamokat a franciaországiak; Alami szerint a XIV. században a portugál zsidók arab dallamokat illesztettek az étkezés utáni imájukba; Samuel Archevolti leírja 1602-ben, hogy a zsidó kántorok világi és népszerű dallamokat használtak héber imáikhoz; Israel Nadshara számos vallási éneket írt arab–török melódiákra; és – Menahem Navarra elbeszéli – 1742 körül Veronában szokás volt a Kedusát, a Kaddist és a Tefillát népszerű és táncdallamokra énekelni (lásd Boaz Cohen, „The Responsum of Maimonides concerning Music”, *The Jewish Journal*, 2, no. 2, New York, 1935).

Most pedig következék néhány példa mindezekre a zenei típusokra. Itt kell megemlítenünk azt a különleges vonást, amire külföldi kollégáink ismételten felhívták figyelmünket: a magyarországi zsidó dallamok – ellentétben a német-osztrák vagy a lengyel–askenáz dallamokkal – gyakran visszhangozzák a magyar szóhangsúlyt, a rövid kezdőszótag hangsúlyát.

Míndez, ismételten hangsúlyozzuk, nagyrészt egy olyan népesség zenei hagyatéka, amely már nem létezik, olyan hagyatéka, amely napjainkban a magyar zsidóság maradványában már töredékeiben is alig él. Azok, akik meghaltak, magukkal vitték a sírba vagy a tűzhalálba; mert a túlélő fiatalok, ha hallották is ezeket, alig-alig emlékeznek rájuk. Felidézve az elpusztult magyar zsidóság és egykori énekeseink emlékét, összefoglalásként azt mondhatjuk: bárcsak ne lett volna az ő áldozatuk hiábavaló! Emlékezzék meg az Úr ezekről az ő szentjeiről azon a napon, amikor – a középkori ima szavai szerint – összegyűjti könnyeinket szent serlegében, és trónja mellé helyezi azt.

(1963)

Kafka-problémák

Vázlat

Ha Kafka írói mondanivalójának lényegét egészen tömören akarnánk kifejezni, talán semmivel sem tudnánk olyan jól érzékeltetni, mint egy Balázs Béla-verssel. A *vándor énekel* című kötet első kiadásában jelent meg, a második kiadásból már kihagyta. Kodály számára írta 1910-ben, cím nélkül, „Énekszöveg 1, 2, 3, 4, 5” jelöléssel, ez az 5-ik. Kodály 1915-ben komponálta meg ezeket, „Öt dal” címmel, az utolsónak az *Éjjel* címet adta):

*Függönyös ablakok mögött kik alusztok,
Félrevert harangról álmodtok-é?
Félrevert harangról, olthatatlan tűzről,
Nagy félelemről álmodtok-é?*

Ez volt Kafka: a nagy félelem és a félrevert harang.

40 éve halott – s ma róla beszélnek legtöbbit Európában. Vitákat kavar fel. A problémák, amelyeket érintett, megjósolt, a mai ember életét is érintik. Felfedezése a 40-es években kezdődött csak, halála után – s ma már könyvtárnyi irodalom van róla, Max Brod és Wilhelm Emrich könyveitől Ernst Fischer nevezetes tanulmányán át Aragon és Garaudy újabb nyilatkozataiig, akik már-már a szocialista realizmus művészetét látják benne. Lukács György viszont 1957-ben Thomas Mann-nal állította szembe mint a polgári irodalom egy másik pólusát, amely ugyancsak realista elemekből indul ki, de elkanyarodik egy új miszticizmus felé.

Bennünket ez a helykijelölés, „besorolás”, értékelése, a körülötte kavargó viták kevésbé érdekelnek. Inkább az foglalkoztat, ami rajta keresztül egy egész korszak, tehát a zene problematikáját is érinti.

Általában benne látják azt az író, aki „kihúzta a talajt a XIX. századi ember lába alól”. Ebben a vonatkozásban Kierkegaard és Dosztojevszkij művét folytatta; mert ők azok, akik démonikussá növelték a létbizonytalanság és a szorongás érzését, akik első hirdetői a mai ember halálveszély-ézésének, a „nagy félelem”-nek.

A polgári élet biztonsága voltaképp a század eleje óta felborulóban van. Annak, hogy ez a biztonság „vékony” falakkal van körülvéve, hogy máról

holnapra beomolhat, olyan tanúi vannak 1900 óta, mint Freud. Az ő művének éppen ez a történeti jelentősége. Ez az első Cassandra-jóslat. De idesorolhatók ebből a szempontból Wells fantasztikus regényei is, amelyek ezt megelőzik: az az érzés, az a gondolat, hogy ma békésen vacsorázunk itthon, de közben a Marsbeliek hengere már útban van, és holnap London menekülni fog a fekete füst elől, s minden felborul egy órán belül. Vagy Arthur Schnitzler egy késői műve: *Traumnovelle* (1926): álom és valóság összemosása. A történet egy tipikusan polgári család keretében játszódik. Az apa orvos, beteghez hívják, majd máshová – s ettől kezdve az egész éjszaka egy tekervényes, vad lázálom-má alakul át: egy Bécs környéki kastélyba kerül, egy bálba, dáridóba, ahol nők, férfiak álarccal szerepelnek, meztelenül. Itt őt meg akarják verni vagy meg akarják ölni; egy nő feláldozza magát, hogy megvédje őt, s ugyanezt a nőt egy titkos maffia megöli azon az éjszakán. De nem biztos, hogy valóban az a nő az, s neki el kell mennie a *morgue*-ba hajnal felé, hogy agnoszkálja. Majd egy hajnali kávéházban egy régi cimborájával találkozik, aki közben elzüllött – az élet ködös emlékei. Végül nagy nehezen hazakerül, s megtudja, hogy közben a feleségének különös álmai voltak, amelyekből kiderül, hogy az asszony megcsalja őt, és másokra gondol. Végül is összebékülnek, eljön a reggel, és folytatják polgári életüket, mintha semmi sem történt volna – de közben ilyen szakadékok nyíltak fel, és kiderült, hogy életük hazugságokra épült.

(Elgondolkoztató, hogy Freud, Schnitzler, Kafka egyaránt Bécsben éltek – mint ahogy Bécsben élt Schönberg, Berg, Webern, akiknek az összefoglaló nevük ma: „Neue Wiener Schule”, s akik ezt a fajta rettegés-érzést hozták be a zenébe.)

E pusztulásra ítélt világ felbomlásának főleg két formája van: az álom és az utópia. Ebben a két új formában tör be az új szorongás-érzés az irodalomba. (A magyar irodalomban Karinthy Frigyesnek voltak ugyanezek a fő kifejezési formái. S itt érdemes megemlíteni, hogy Kafka leveleiben van néhány érdekes kijelentés Adyról és Karinthyról. Adyról a legnagyobb hódolattal, Karinthyról bizonyos szkepszissel, de egyéniségének lényegét feltűnően meglátva.)

Néhány karkai jellegzetesség, mely erre az egész szorongásos világra jellemző:

1) Álom-technika. (Thomas Mann is írt erről). Különösen nagy szerepe van az úgynevezett akadály-álmoknak: szeretnék eljutni valahová, de nem tudok, akadályok sorozata gátol meg. Kafka egyik új amerikai méltatója, Anders írja, hogy Kafka egy metafora-nyelvrendszert alakított ki azzal, hogy a szójátékokat, metaforákat komolyan vette. Egy ilyen képletes kifejezésből, mint „nyomorult féreg vagyok a családban”, egy egész novella támad: *Die Verwandlung*.

Legérdekesebb példa erre a „Parabel-Literatur”-ra a *Das Schloß*: egy akadály-álmot itt egy egész regény fő témájává alakul. Az egész *Schloß* nem más, mint egy akadály-álmot: nem lehet eljutni oda, ahova akarunk.

2) Éjszaka- és alagút-világ. Erre legjobb példa két rövid vázlat. (Ezek az ő hagyatékában jelentek meg, apró forgácsok – s van köztük néhány, ami mindennél jobban bevezet a műhelyébe.) Az egyik az „Eisenbahnreisende” (A vonat utasai): “Földi lét szeplőzte szemmel mintha egy vonat utasai lennénk, akiket hosszú alagútban szerencsétlenség ért, méghozzá olyan helyen, ahova a bejárat fénye nem látszik már be, a kijáraté pedig oly parányi, hogy egyre keresni kell, és egyre elvész, amikor is ráadásul még a kijárat és a bejárat iránya sem biztos. Körülöttünk azonban az érzékek e zűrzavarában vagy az érzékek felfokozott érzékenysége folytán csupa szörnyűség, kinek-kinek kedélye vagy sebesülése szerint elragadó vagy elernyesztő kaleidoszkópjáték. Mit tegyék? Vagy: Miért tegyem? – Nem ilyen helyekre való kérdések.”⁷⁰ – Tehát egy hosszú alagút, amelynek nem látszik sem a kezdete, sem a vége, körülöttünk szörnyetegek, kaleidoszkopikus víziók vannak, s mindenki megsebesült. Mit tegyék, mi célból tegyem – ezek a kérdések ebben a világban már nem merülnek fel. – Ez az írása 1917 őszéről való.

A másik vázlatot, amelynek a címe „Nachts” (Éjszaka), 1920-ban írta. (Ugyanebben az időben írta Trakl is „Nacht” című szép versét, amelyet Webern komponált meg, s Balázs Béla az „Éjjel”-t.) „Belesüllyedve az éjbe. Ahogy a fejünket horgasztjuk le olykor, hogy eltöprengjünk, úgy az éjbe süllyedve teljesen. Körös-körül alusznak az emberek. Egy kis színészkedés, ártatlan önámítás, hogy házakban alusznak, biztos ágyban és biztos fedél alatt, kinyújtózva vagy összekuporodva matracukon, kendőkben, takarók alatt, valójában összeverődtek csak, mint hajdan egyszer, és mint később is, kopár vidéken, táboruk a szabadban, megszámlálhatatlan sok ember, egész hadsereg, nép a hideg ég alatt, hideg földön, végigterülve, ahol régebben álltak, fejük a karjukra hajtva, arcuk a földnek, egyenletesen lélegzenek. S te virrasztasz, őrszem vagy, a melletted levő rőzsehalomból kihúzott égő fadarabot lengeted, úgy leled meg a hozzád legközelebbit. Miért virrasztasz? Egynek virrasztania kell, úgy tartják. Egynek ott kell lennie.”⁷¹ – Éjszaka, alvó emberek, akik azt képzelik, hogy ágyaikban, takarók alatt fekszenek – de ez csak illúzió. Valójában a szabad ég alatt, puszta földön hálnak, arcukat karjukra hajtva. Te azonban virrasztasz –

---

⁷⁰ Ford. Tandori Dezső. – (A szerk.)

⁷¹ Ford. Tandori Dezső. – (A szerk.)

s a meggyújtott rőzseág virraszt veled. Miért virrasztasz? – Valakinek virrasztania kell. Valakinek ott kell állania, ahol a helye. (Ritka pillanat, amikor Kafkánál a pozitív oldal kerül előtérbe.)

(Az egyetlen – ugyancsak töredékesen maradt – regénye, amelynek a vége bizonyos megkönnyülést hoz, a legkorábbi, az 1913-ban írt *Amerika*. Első fejezete *Der Heizer* (A fűtő) címmel jelent meg. Egy fiatal gyerek, akit a családja eltávolít Németországból – amolyan hazulról kidobott gyerek –, hirtelen egy dúsgazdag nagybácsira bukkan New Yorkban. A bácsi elébe jön a hajóra, és magával viszi. A gyerek előzőleg megismert egy fűtőt, aki becsületes ember, de nem tud a maga jogainak érvényt szerezni a hajóstársasággal szemben, és ezért kidobják. Mialatt a nagybácsi elviszi a gyermeket, ez megragadja a fűtő kezét és megcsókolja – ezzel válik el. Ettől kezdve gondtalan jólétbe kerül, a nagybácsi dédelgeti, nevelteti, amíg ő valami meggondolatlan-ságot el nem követ. Ezzel eljártssa a nagybácsi kegyét, s az váratlan és brutális módon kidobja. Ettől kezdve csavargó lesz, összekerül néhány betörőszerű alakokkal, akik kifosztják, felhasználják, s akik révén lidércnyomászerűen szörnyű kalandokba kerül. A közepén kimarad mintegy 20 fejezet, amit nem írt meg, egyszerre a végére ugrott, s megírta a befejezést. A főhős, aki a regény végéig nem kapott állást, hanem ennek a csibész társaságnak a kiszolgáltatottja maradt, egyszer egy hirdetést olvas arról, hogy az Oklahomai Világszínház mindenkit fölvesz. Erre elutazik oda. Ott trombitáló angyalok állnak egy tribünön – kosztümös játék –, s különböző emberek jönnek, mint valamilyen álomemlékek: család, amely egy gyermekkocsit tol, egy öreg házaspár – ezek mind állást keresnek, és itt mindenkit szerződtetnek. A főhős személyi adatainak összeállításakor kiderül, hogy nincs iskolai végzettsége – de ez sem baj, így is alkalmazták mint technikust vagy ügyelőt. Ezután egy óriási lakomán gyűlnek össze, ahol a felvettek egymást ünneplik, s végül mindenki vonatra ül, mert elmennek Oklahomába, ahol minden jóra fordul, s ahol mindenkinek van szerződése és állása.)

3) Vízió és permanens lidércnyomás. Wiesengrund Adorno írja egyik tanulmányában hogy nem az a szörnyű, hogy ezek a borzalmak előfordulnak, hanem hogy az életünkben rendszeresen fordulnak elő, és szokottakká válnak. A borzalmas mint önként értetődő ebben az irodalomban jelent meg először.

4) Realitás és irrealitás összejátszása: a részletek reálisak, az egész mögött az irrealitás értelmetlensége ást. Ez az újszerű irodalmi feszültség új művészi eszközzé válik.

5) A „nyugodt homlokzat” problémája: mintha a polgári élet mechanizmusa és biztonsága tovább működnék; mögötte azonban tébolyda van, bordélyház

és büntánya. A *per*-ben például a bank mellett egy kínzókamra működik – de ezt K. évekig nem vette észre, s később ismét elkerüli figyelmét.

A békés élet hirtelen felborulását láttuk Wells regényében is. Hasonló jellegű Kafka egyik – ugyancsak a hagyatékból való – írása: „Ein altes Blatt” (Régi história). Így kezdődik: „Úgy látszik, mintha hazánk védelme nagyon el volna hanyagolva. Mostanáig nem törődünk ezzel, csak végeztük a munkánkat; az utóbbi idők eseményei azonban gondokat okoznak nekünk. Cipésműhelyem van a császári palota előtti téren.”⁷² S leírja, hogy milyen békésen élnek ott, s a császár néha megjelenik, és látják néha az arcát. Egyszerre azonban a császári fővárost elfoglalják a barbárok. Itt tanyáznak a piacon, tüzet gyújtanak a téren. Valami szörnyű barbárok ezek, rettenetesen civilizálatlanok. Senki sincs, aki a nyelvükön tudna – de talán nincs is nyelvük, valamilyen károgással, furcsán beszélnek; és ami a legborzalmasabb, mindent kifosztanak, mindent tönkretesznek, mindent bepiszkolnak. Eddig elvitték a tejet és a húst – és most valami rettenetes dolog történik: nem kapták meg azt a húst, amit akartak, mire egy ökröt élvezen széttépnek itt a szemünk előtt. (Az elbeszélés végig első személyben folyik). „Berohantam a szobába, és bedugtam a fülemet vattával, de még most is hallom azt a rettenetes bőgést, amit az a szerencsétlen, széttépett állat hallatott. Nyersen ették meg ott előttünk a húsát. S ki tudja, még mit fognak tenni az elkövetkező időben... Senki nem tud velük beszélni, senki nem tud velük kapcsolatot teremteni, itt állunk teljesen kiszolgáltatottan, az üzleteinket előbb-utóbb be kell zárni – hogy lehetett ez, miért kellett a birodalmat elveszítenünk!”⁷³ “Ránk, kézművesekre és kereskedőkre hagyták a haza védelmét, mi azonban nem ilyen feladatra termettünk, sohasem dicsekedtünk vele, hogy erre alkalmasok volnánk. Ez csak félreértés lehet, de mi belepusztulunk...”⁷⁴ Dátuma: Frühjahr 1917 – a háború vége előtt.

6) Az ember elhagyatottsága, védtelensége, kiszolgáltatottsága. Kiszolgáltatottság egy ismeretlen törvényszéknek, egy ellenőrizhetetlen és elintézhetetlen aktacsomónak, a végtelen távolságnak, soha meg nem érkező üzeneteknek, végeredményben csupa ismeretlen hatalomnak. Ezt példázza egyik legszebb elbeszélése is: „Beim Bau der chinesischen Mauer” (A Kínai Fal építése). (Ez egy nagyobb novella, valamennyi műve közül talán a legklasszikusabb, legzártabb). Egy kínai beszéli el: A császár építtet velünk egy falat a barbárok

---

⁷² Ford. Gáli József. – (A szerk.)

⁷³ Szabolcsi Bence parafrázisa. – (A szerk.)

⁷⁴ Ford. Gáli József. – (A szerk.)

ellen, az egész ország érdekében; de úgy látszik, valami felsőbb parancsra abbahagyjuk, a fal sohasem lesz készen. – Ez eddig egészen átlátszó volna és szép: a kultúra és a védekezés. – De egy második részben arról beszél, hogy a császár különböző üzeneteket küld, amikről sose tudjuk, hogy megérkeznek-e vagy nem. Mert rettenetesen messze vagyunk a birodalom székhelyétől! S a császárnak állítólag futárai vannak útban hozzánk; de ki tudja, hogy a futárok elmentek-e Pekingből? S ha elmentek, eljutnak-e hozzánk, s életben vagyunk-e, amikor megérkeznek, sőt hogy az az uralkodó lesz-e még, amikor megkapjuk az üzenetet, s nem fogjuk-e félreértésből kinevetni az egészet? Mert mi állandóan máshol tartunk, egy más időben élünk, és nem tudjuk, hogy a császár küldött-e hozzánk vagy sem. – Ez ugyanaz az érzés-komplexus, mint *A per*-ben a keleti példázat („Ajtónálló” címmel Kafka egyik korábbi műve volt, majd beépítette ebbe a regénybe): valaki egész életén át várakozik, hogy bemehessen egy ajtón, amelyen túl a törvényszék várakozik reá, de nem tud bejutni. Élete végén megkérdezi az ajtónállót: – Miért nem engedték be? – S a válasz: – Ó, te balga! Az ajtó a te számodra volt fenntartva! – Hasonló jellegű *A kastély* kezdő jelenete is: megérkezik valaki, és azt mondja, hogy őt földmérőnek hívták oda. De erről nem tud senki, s amikor a kocsmáros érdeklődik a várbeliektől, ott sem tudnak róla, közönséges szélhámósnak tartják, s ki akarják dobni. Hirtelen azonban megszólal a telefon, s kiderül, hogy valahogyan valaki mégis várt rá, tudott róla, hogy jönni fog. – Ez az, amit Max Brod úgy magyarázott, hogy ez az Istenhez való viszonyunk, akiről nem tudjuk, hogy vár-e bennünket, akar-e tőlünk valamit vagy sem. „Van-e valakinek valami terve az ember életével” – ez Kafka nagy kétsége kezdettől mindvégig. Művei tanúsága szerint az ember ártatlanul, állandóan perbe fogottan, sőt eleve elítélten készül a halálra.

7) Kafka marxista kritikusai (Lukács György, Ernst Fischer) helyesen tapintanak rá, hogy az osztrák–magyar monarchia parttalanul megnövekedett bürokráciája igen mély nyomokat hagyhatott Kafka lelkében. Műveiben részben karikatúráját látjuk ennek –, de ugyanakkor az iszonyatot is a kiszolgáltatottság miatt, rettegést az ismeretlen hatalmaktól. Például *A kastély* egyik jelenete: egy altiszt kis kocsin tol számtalan aktát; kinyílik egy-egy ajtó, átvesznek egy-egy részt, de közben néhány az asztal alá kerül, ott is marad. A többit is unottan veszik kézbe, közben vitatkoznak, megfeledkeznek róla – végtelen gazdátlanlás, maga a pokol. Ez ugyanakkor az ember idegenné válása a világban – „Entfremdungs-Problem”.

8) Kafka és a fasizmus. Aki e műveket olvasta, nem tud attól az érzéstől szabadulni, hogy Kafkának volt valami közvetlen sejtése róla: egy új rémura-

lom lesz, amely mindent megengedhetőnek tart, s amely eltörli az emberi méltóságot. Legjobb példa erre egy viszonylag korai műve: *In der Strafkolonie* (A fegyencgyarmaton) (1914. október). Egy utas egy büntetőgyarmatra érkezik. Valaki fegyvelemsértést követett el, és éppen a kivégzésére készülnek, ami ünnepélyes külsőségek között szokott történni. Egy tiszt eldicsekszik azzal, hogy gyönyörű gépezetet szerkesztett, amely hat órán keresztül bánik el az elítélttel, olyan módon, hogy bőrébe egy tű rendkívül komplikált ábrát, szöveget és dekorációt karcol bele. A tű közben mindig mélyebbre és mélyebbre hatol az elítélt testébe, a végén felnyársalja, s a holttestet egy gödörbe dobja. Közben gondos, finom készülékek fogják fel a kiszivárgó vért, s még etetik is az áldozatot valami árpakásával. Három órán túl már boldog az elítélt, mert rájön, hogy az egésznek mi értelme van. – El tudja olvasni – mondja a tiszt boldogan –, mi az, amit a bőrébe belekarcolunk. – Lelkesen meséli, milyen gyönyörű dolog ez, és panaszkodik, hogy most a gyarmat új parancsnokot kapott, aki mintha nem nagyon szeretné ezeket a dolgokat, sőt mintha nézeteket, nyilatkozatokat is gyűjtene ellenük. Közben ott van már az újonnan elítélt, s egy katona is vele, aki levetkőzteti. De az utazó ellentmondásai elkészerítik a tisztet, magán kívül van, hogy a kormányzat, úgy látszik, nem érti meg, s talán képesek a kivégzésnek ezt a gyönyörű formáját meg is szüntetni – ezért inkább ő maga lesz, aki odafekszik a gép alá. Az elítélt odamegy, kíváncsian nézi, és bután röhög, hogy mi az, amit ott helyette a másikkal csinálnak. S most a tiszttel történik mindaz, amit előbb elmondott; de ami a legszörnyűbb, a gép közben elromlik, s egymás után kezdi kidobálni a kerekeket, csavarokat, rugókat... Emellett azonban egyre mélyebbre hatol a mag a kínzó tűjével a tiszt testébe, végül felnyársalja, és bedobja a gödörbe. Az utazó ekkor, magánkívül ettől az élménytől, elmegy egy kocsmába; itt kiderül, hogy az öreg parancsnok, aki ezt a szörnyű gépet szerkesztette és fenntartotta, s akire a tiszt hivatkozott, hogy milyen gyönyörű volt alatta a kivégzés, az meghalt, és ott van eltemetve a kocsmá alatt, ott van a sírköve is, le lehet rá látni. (Max Brod túlokoskodó magyarázata, hogy az egész nem akar más lenni, mint az Ótestamentum és az Újtestamentum: Az Ótestamentum Istene kegyetlen volt, de meghalt, és az Újtestamentum Istene már enyhültebb... De ez erősen szimplifikált magyarázat.)

Ezek a Kafka műveiben szereplő fő tényezők. Mindezekhez több zenei analógiát, vonatkozást is találhatunk:

1) A katasztrófa sejtelve. – 1913-ban, tehát az első világháború kitörése előtti évben mutatták be Párizsban Stravinsky „Le Sacre du printemps” című művét. E mű végén – egy pogány oroszországi szertartásnak megfelelően –

emberáldozatot mutatnak be; itt a zene valami fogvicsorgató rémségzene, maga a borzalom. (Olyan, amelyet Bartók sosem írt; mert nála az éjszaka sohasem torkollik ilyen fogvicsorgató lidércnyomásba, hanem mindig jön utána egy ellenkező fordulat, egy kitörés az alagútból.)

2) A biztonságosnak hitt világ váratlan elmerülése. – Schönbergnek van két megkapóan szép idevágó levele Kandinskyhoz, 1923-ból: az antiszemitizmusról ír ezekben, arról, hogy ő biztonságosnak hitt egy világot, s most kiderül, hogy ez a világ kilöki őt magából és ő a kiátkozott.

3) A borzalom betörése. – Rendkívül jellemző módon jelentkezik ez Schönberg egyik legérdekesebb fiatalkori művében: „Die Erwartung” (1909). Ennek grand-guignol-szerű tartalma: egy fiatalasszony találkára várja a kedvesét, ez jönne, de nem jut el oda, ahova kellene; ekkor az asszony elkezd keresni, egy tisztáson vagy erdőben – és egyszerre csak egy véres holttestbe botlik – ez a kedvese.

(Ezzel a kérdéssel kapcsolatban érdemes megemlíteni Wiesengrund Adorno egyik cikkét: „Das Altern der neuen Musik”. Eszerint az avantgarde zene elválhatatlanul összekapcsolódott a szorongás érzésével, egyikkel áll vagy bukik a másik: mihelyt a szorongás enged, enyhül vagy eltűnik, az avantgarde zene is véget ér.)

4) Az éjszaka s a virrasztás. – Ez egyrészt a kor magyar lírájában is hangot kap (Ady, József Attila), másrészt jól ismertek számunkra Bartók „éjszaka-zenei”. – Kafka már említett *Nachts* című vázlatának utolsó mondataihoz („Einer muß wachen!... einer muß da sein!”) kapcsolódik Schönberg egyik szép levele 49-ből. Ebben köszönetet mond a jubiláris üdvözlétékért, s félig tréfásan, félig keserűen elmondja, hogy egyszer katonakorában megkérdezték: – Maga-e az a hírhedt Schönberg, aki a modern zenét csinálja? – Erre azt mondja ő a levélben: „Einer mußte es machen; einer hat es sein müssen: da war ich.”⁷⁵

5) Egy pillanat alatt minden kiderül – rövid hallucinációk és sikolyok. – Amint Kafka mondja magáról egyik nyilatkozatában: a villám, ami megmeregvedett és kővé vált – ami tehát állandó metsző fölismerés marad. Ez az ő legfőbb irodalmi stimulusa: egy érzés, egy fölismerés, egy pillanat megmeregvedése, ami egy hasonlat képében válik világossá. Ilyen hasonlat a zene is: a hangzás, a hang teljesen átadja a pillanatnyi iszonyatot, rémületet, elképedést.

---

⁷⁵ „Valakinek vállalnia kellett; senki sem akarta: hát én vállaltam.” (Kroó György nyomán.) – (A szerk.)

Ezek a pillanatnyi sikolyok jellemzőek Webern művészetére: ebben a leg-hosszabb kompozíció 2–3 perc, az egész víziók és kiáltások sorozata.

6) A magány érzése is jellemző Berg és Schönberg művészetére egyaránt – bár ilyen fokban, mint Kafkánál, talán még a „Wozzeck”-ben sem jelentkezik.

7) Kafka írja egyik följegyzésében: a régi funkciók megdőltek, új összefüg-gést és új funkciórendet kell valamiképpen teremteni. Még akkor is – írja –, ha az egész csak egy játszmává alakul a légüres térben, akkor is próbáljuk megteremteni ezt az új funkciórendet. – E gondolatnak pontosan ebben az időben jelenik meg a zenei párhuzama. Schönbergnek ez a vakmerő és az egész zenét máig felforgató kísérlete és szerkesztménye: a dodekafónia. Az a rendszer, amely megtöri a régi funkciórendet: nincs alaphang és nincsenek a nagy vonzások, hanem teljesen új szabályok és megkötöttségek vannak.

Kafka nagy író; az az intelem azonban, amely művéből szól, amint ott áll egy korszak sírgödre mellett, eszünkbe juttat egy klasszikus mondatot, amelyet Goethe írt a *Werther* nyomában támadt öngyilkossági hullámra célozva:

„Sei ein Mann und folge mir nicht nach.”⁷⁶

(1964)

---

⁷⁶ „Légy férfi, és ne kövess.”

A „hirdető stílus”

*Kedves és nagyra becsült barátomnak,
Eric Wernernek*

A dallamstílus, melyet itt ismertetni kívánunk, voltaképp régi ismerőse a héber zene kutatóinak. Találkoztak vele jóformán kivétel nélkül, de nem tudunk róla, hogy különleges figyelmükre méltatták volna.⁷⁷ Ami annál sajtáságosabb, mert nézetünk szerint az óhéber zene egyik legősbibb rétegéről van szó.

A régi zsidó dallamok egy csoportjára feltűnően jellemző a kvart- és kvint-hangközök éles exponálása. Gerinchangok ezek, törzshangok, sokszor a maguk „meztelenségében” tiszta tetratonikus, pentatonikus, esetleg – kezdetlegesebb képződményekben – triton alakzatokat formálnak, s majd mindig bizonyos „proklamatív”, meghirdető, deklaráció, leszögez, tételes, hitvallás- vagy alapigeszertű, deklamáló jellegükkel tűnnek ki; mindig közösségi, összefoglaló szerepük van. Nézetünk szerint ez a dallamcsoport, melyet az említett gerinchangok domináló szerepe kapcsol össze, igen régi, talán a legrégebbi stílusréteghez, az *áldásmondatok* csoportjához tartozik, s az alapvető gerinchangoktól eltekintve, többféle szerkezetben teljesedett ki. Állítsuk itt egymás mellé néhány jellegzetes példáját:

1–7. dallampélda⁷⁸

---

⁷⁷ Lásd E. Werner, *The Sacred Bridge* (London – New York, 1960), 519–539; H. Loewenstein [Avenary], „The Role of the Pentatonic Idiom in Jewish Music”, *The Jewish Music Forum*, 7–8 (1946/47), 27–33.

⁷⁸ A dallamok forrásai: 1, 3–7: A szerző magyarországi gyűjtéséből. – 2: A. Baer, *Baal tefillah* (1877); E. Werner, „The Tunes of the Haggadah”, in: *Studies in Bibliography and Folklore* (1965), 57–83.

1) Széder-dallam (Ho lachmo)

Hā lahmā

Musical score for Széder-dallam (Ho lachmo). The score consists of three staves of music in treble clef. The first staff begins with a treble clef and a common time signature. The second staff continues the melody. The third staff features a triplet of eighth notes and ends with a double bar line.

2) Werner új közlése

Mah ništannah (=Talmud-olvasás)

Musical score for Werner új közlése. The score consists of two staves of music in treble clef. The first staff begins with a treble clef and a common time signature. The second staff continues the melody and ends with a double bar line.

3) Giládi kohanita-áldás

Birkat hak-kohanim

Musical score for Giládi kohanita-áldás. The score consists of two staves of music in treble clef. The first staff begins with a treble clef and a key signature of two flats. The second staff continues the melody and ends with a double bar line.

4) Ómer-számlálás

'Omer-számlálás

Musical notation for 'Ómer-számlálás' in G major, 4/4 time. The piece consists of two staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (F major), and a 4/4 time signature. It features a series of eighth and sixteenth notes, with two triplet markings (indicated by a '3' above the notes) over groups of three notes. The second staff continues the melody with similar rhythmic patterns and triplet markings.

5) Misebérach

Mi še-berak

Musical notation for 'Misebérach' in G major, 4/4 time. The piece consists of three staves. The first staff starts with a treble clef, a key signature of one flat, and a 4/4 time signature. It contains a triplet of eighth notes marked with a '3' above. The second staff continues the melody with eighth and sixteenth notes, including another triplet marked with a '3' below. The third staff concludes the piece with a triplet of eighth notes marked with a '3' above.

6) Tóra

Ünnepi Tóra-olvasás

Musical notation for 'Tóra' in G major, 4/4 time. The piece consists of three staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat, and a 4/4 time signature. It features a series of eighth notes with three triplet markings (indicated by a '3' above) over groups of three notes. The second staff continues the melody with eighth notes and rests. The third staff concludes the piece with eighth notes and triplet markings, ending with the text 'etc.'.

7) Haftóra dallamok

Haftarah-áldás

The musical score is written on four staves in G minor (one flat). The first staff begins with a treble clef and a key signature of one flat. The music consists of eighth and quarter notes, with several triplet markings (indicated by a '3' above the notes). The second staff continues the melody with similar rhythmic patterns. The third staff features more complex rhythmic structures, including sixteenth notes and triplets. The fourth staff concludes the piece with a final cadence.

Aki e dallamok tonalitását akarja megállapítani, azt ne tévesszék meg a különböző „kitöltések”, „kiegészülések” és egyéb elkendőzések: a dallamok alapszerkezete, csontváza félreérthetetlenül elárulja, hogy pentaton, esetleg tetraton, sőt trichord (triton) szerkezetekről van szó – két centrális hanggal, főleg a kvartlépés kihangsúlyozásával – melyek nyilvánvalólag utólagosan, évszázados használatban, néha már félreértéseken keresztül öltöztek fel modernebb hangsorozatokká, nyilvánvalóan modernebb zenei környezet, újabb stílusok hatása alatt. Nemegyszer folytatásaikban, illetve lezárásukban modális hangsorokká, sőt dúr dallamokká alakultak át; szerkezetük mégis, majdnem minden esetben útbaigazíthat, és „leleplezi” töltő-hangjaikat („pien”-hangjaikat, mint a kínai elmélet mondaná).

Csak természetes, hogy megjelennek a Tóra-olvasás lekción-dallamai között is (főleg ha a Biblia kantillációját nem lekciónjelek sorozatának, hanem egy régi dallamvilág szerves maradványának tekintjük), a Haftóra-benedikcióban stb. Az a feltevésünk, hogy a sófár ünnepi szignáljai is velük állnak kapcsolatban; azok is „hirdető”-dallamok lehettek, amellet a hangos dikciót, a hanglejtést utánozták. Nem tudjuk viszont, ott vannak-e, ott voltak-e minden rítusban, tehát valóban közös örökséget jelentenek-e, vagy talán Dél-, talán Kelet-Európa bizonyos részeiben alakultak ki, illetve maradtak fenn nagyobb számban. A közölt példák mindenesetre aránylag szűk körzetből valók: a magyar-lenygel-balkáni határvidékről. Vajon élnek-e a mai Izrael területén?

Hadd tegyük fel e helyen a kérdést: milyen régi lehet ez a stílus? Milyen jelei vannak régiségének?

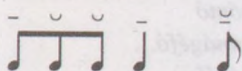
Vannak zenetudósok, akik csak a szűk-ambitusú (terjedelmű) dallamot ismerik el archaikusnak. A mi felsorolt dallamaink jórésze tág-ambitusú. De Kína, Indonézia és Polinézia telve van tág járatú dallamokkal. Ezek mind újak lennének? Nem figyelmeztette-e a természeti környezet az embert már igen-igen régen a felhangsor tágabb viszonylataira is? Az európai középkor „grand vent” dallamai szintén tágjárásúak. Van olyan feltevés, hogy a tág (messzire hangzó, jeladó, kurjantó) dallamok a szántóföldeken gazdálkodó, izolált-paraszti életet élő népeknél alakultak ki. De hát a nomádok és az alpesi népek nem érintkeztek-e ilyen jeladó, hirdető, hírmondó dallamokkal? Ha valóban a nagy távolságok az ilyen stílusok szülői, szemben a zárt, szorosan recitáló, szűk dallamokkal, minden régi földművelő paraszt-népnél ki kellett alakulniok. Ha visszatérünk a mi „hirdető” dalainkra: ezeknek a hangrendszerre mindenesetre annyira ódon, hogy a fejlődés bizonyos korai fokán állnak ma is; de nyilvánvalóan olyan közösségekhez kapcsolódtak, melyekben a tételes tanítás és a kihirdetés hitvallásszerűen, évszázadokon át fontos maradt, az élet egyik központi problémája. És így bizonyára nem véletlen, hogy épp a régi zsidóság egyik életszakaszának lettek évszázados hírmondói.

(1968)

Világi énekes formák a középkor zsidó imakönyvében

Ismeretes a zsidó istentisztelet történetéből, hogy a liturgiának és ezzel a vallásos költészetnek ez a hatalmas gyűjtőmedencéje az évszázadok során az európai és ázsiai környező világból (nyilván az észak-afrikaiból is) nem egy idegen, liturgián kívüli, mi több, határozottan világi impulzust is befogadott, és magába olvasztani is képes volt. Az arab források közül ismeretes többek között a hazadzs (hazag) metrum, amely az „Adón ólam” és „Lecha dodi” himnuszoknak szolgált alapjául⁷⁹ (az utóbbiban refrénként), és amely metrum a spanyol népzene közvetítésével (talán Kubán át, amire neve utal) habanérítmusként az európai költészet jelentékeny részére hatással volt. Kimutatható egyebek közt, hogy ez a ritmus a Balkánon át és közelebről a XVI. század török dalköltészetétől a magyar ritmikára is kihatott, és itt – mint nyilván mindenütt – hozzájárult a szigorúan jambikus, latin (ambroziánus) versformák fellazításához.⁸⁰

A dalköltészetnek egy másik, rendkívül népszerű ritmusformája volt a középkor óta a gagliarda. Eredete szerint az antik-klasszikus vers, az *adonicus* szülötte, amely jól ismert mint a hexameter és a sapphói vers záró ízülete, de talán már az antikvitásban fellazult némileg:

és ebben az alakban megtermékenyítette az egyetemes európai dalköltészetet. Gondoljunk csak itáliai táncdalok efféle kedvelt alakjára:

*A lieta vita
Amor c'invita...*

⁷⁹ E. Werner, *The Sacred Bridge* (London – New York, 1962), 552.

⁸⁰ Szabolcsi Bence, „A habanéra”, *A válaszút és egyéb tanulmányok* című kötetben (Budapest, 1963).

vagy

*Chi la gagliarda
Vuol imparare...*

vagy Goethe *Faust*-jában:

*Schwindet, ihr dunkeln
Wölbungen droben!
Reizender schaue
Freundlich der blaue
Aether herein!*⁸¹

vagy Mozart és kortársai számos áriájára, klasszikus és modern költemények hosszú sorára szinte valamennyi európai nyelven. Most pedig kövessük figyelemmel a zsidó középkor leghíresebb költeményei egyikében ezeket a sorokat:

*Un'szánne taukef
K'dusáz hájaum...
V'chauszév v'chauszém
V'szaufér umaune...
Kén táávir v'sziszpaur v'szimne...
Kámmó jáávrun
V'chámmó jibboréun...
Mij vámmájim umij voés,
Mij vácherev umij váchájjó
Mij voroov umij vácómó
Mij vorás umij vámmágéfó...
Mij jissókét umij jittóréf,
Mij jissólév umij jisjásszor,
Mij jéónij umij jéósér...*⁸²

és így tovább.

⁸¹ „Tünjetek el, fönn / fekete boltok! / Tiszta szelid menny / kékje tekintsen / most ide le!” (Faust, I. rész, Sárközi György fordítása.) – (A szerk.)

⁸² „Dicsérjük hát e mai nap / szentségének nagyságát... / Te vagy az, aki felír és megpecsétel, / feljegyez és számba vesz... / Úgy bocsátsz át minket, és veszel számba, és megszámlálsz bennünket... / Hányan vesznek el / és hányan születnek meg... / ki a vízben és ki a tűzben, / ki kard által és ki vadállat által, / ki éhségben és ki szomjúságban, / ki földrengésben és ki járványban... / Ki él majd nyugalomban és ki hányattatik, / ki él békében és ki szenvedésben, / ki szegényedik el és ki gazdagszik meg...” (Sorok az újév ünnepi imarend egyik fő imája, az „U-netanne tókef” szövegéből.) – (A szerk.)

Ez a forma egyébként – tudomásom szerint – meglehetősen ritka a középkor héber lírájában. Szabad-e mindamellettt következtetnünk idegen vagy éppen világi énekeknek és költeményeknek a zsidó imakönyvre kifejtett mélyebb hatására, melyet nem a szó, hanem a metrikus mód hozott volna létre? Talán igen; ne felejtjük el, hogy nem csak a fenti idézet rokonsága a „Dies irae”-vel nyert bizonyítást,⁸³ nemcsak az „Echod mi jaudea”-t és a „Chád gádjő”-t sorolták be a nyugati „számdalok”, a „katechetikus tanító énekek” hosszú sorába;⁸⁴ egyre szaporodik a motívumok száma, melyek azt bizonyítják, hogy a középkori zsidóság liturgiai lírája szerves alkotóeleme a nyugati kultúrának, mindenesetre olyan fokozat, amelyen „napkelet és napnyugat immár szét nem választható”.

(1972)

---

⁸³ Werner: i. m. 252–55.

⁸⁴ Heller Bernát, „Echod mi jaudea és a katekizmusi ének”, *IMIT Évkönyv* (1938), 29–45.

A Biblia és a zenetörténet (Rapcsányi László interjúja a Magyar Rádióban)

– A Bibliát forgató ember a legendás és történeti eseményeket olvasva ritkán gondol arra, hogy a két nagy gyűjtemény bőséges zenei emlékanyagot is őriz. Ha a Biblia és a zeneirodalom kapcsolatáról hallunk, többnyire a Bibliától ihletet nyert európai zenére gondolunk, melynek annyi-annyi példája van, hogy nem is tudjuk, melyikhez nyúlunk. Most másképp szeretnék a címben foglalt témához közelíteni. Vajon milyen zenei élet volt a bibliai korokban?

A Biblia korának zenéjéről értékes zenei anyag, értékes emlékanyag maradt ránk, ez szinte köztudomású. Legelőször is a műfajokra gondolunk: diadalénekekről hallunk, nyárénekekről, tavaszt ünneplő énekekről, siratókról és főleg arról a műfajról, amiben minden összpontosul, ami mindent koncentrált magában, ami legtökéletesebben alakult: a zsoltárról. Ez a gazdag anyag régi dallamok formájában kristályosodott ki. A királyok és a próféták, a felépülő szentélyek idején már mindez gazdag zenei létté alakult, és amikor a zsoltárforma megszülethetett, nyilván már otthonát találta ezek között a keretek között. Hogy mindezt gazdag hangszeres kultúra kísérte, azt épp a zsoltárok sokat emlegetett instrumentum-világa bizonyítja; az a sokféle hangszer, amiket maguk a zsoltárok emlegetnek. Számos híradás maradt arról is, hogy a virágzó központi szentély az előadói gyakorlatnak, az énekkari kultúrának is központja lehetett. Krónikásaik néha el is túlozták ezeknek az énekkaroknak létszámát. Így nem véletlen tehát, hogy a zsoltáros Dávid király alakja mint eszmény és szimbólum végigkísérte az európai kultúra történetét, képzőművészetben, irodalomban és zenében egyaránt.

– Mit nevezhetünk a bibliai zene ősrétegének, milyen zenei anyag visz bennünket vissza a legrégebb múltba?

A legrégebb bibliai zene, amit ismerünk, az énekes lekió, a hangos olvasás zenéje lehetett, hiszen ez más keleti népeknél is így van, gondoljunk csak a Korán olvasására!

A Tóra-olvasás kezdettől fogva énekes deklamáció volt, tehát a szöveget állította előtérbe. A dallam minden részlete úgy emelkedett vagy szállt alá, ahogyan a szöveg kívánta. Ebben az énekes imában a szöveg vagy szuverénül

uralkodott, vagy legfeljebb egyenrangú imádkozó társául fogadta el a dallamot. Lényegében azonban mindig és mindenütt a könnyörgő, a panaszkodó vagy a hálálkodó szó kiemelése, megszínezése és megszépítése állt az előtérben; itt a zenei elemnek, a formának nem lehetett döntő szerepe, csak az történhetett meg, hogy szerencsés találkozás esetében a dallam ugyanúgy bomlott ki, emelkedett fel és szállt alá, mint a deklamált mondat. A szabad ritmus, a zenei parlando teljes összeforrást jelentett a szöveggel. Tehát hangosan olvasni, éneklően olvasni – ez a lekió módja, ahogy a görögök mondták, az ekfonézis. – Ez lehetett az alapja a régi dallamkultúrának.

– Hogyan rögzítették ezeket a dallamokat?

A Tóra-olvasás dallamai az úgynevezett negina-jelek hagyományos melodikájában maradtak ránk. Az énekes lekió jelzései voltak ezek, tehát részben a dallamos szövegmemorizálást, részben a szöveg értelmi tagolását elősegítő, pusztán a dallammozgást érzékeltető ekfonétikus jelzések.

– Mennyire voltak közismertek és elterjedtek ezek a negina-dallamok?

Kétségtelenül közismert dallamtípusokat sejtetnek a zsoltárok „ad notam”-szerű felirata: vagyis utalás egy határozott dallamra, mely szerint a szöveget énekelni kell.

– Azt hiszem, erre az előadói gyakorlatra a régi magyar irodalomból is számos példát idézhetnénk.

A műköltészetből és népköltészetből egyaránt. Gondoljunk csak például Balassi Bálint Losonczy Anna nevére írt versére, amelynek jelzése: „A Palkó nótájára”, vagy Kodály bukovinai gyűjtéséből arra a dalra, amelyre „Árgirus királyfi históriáját” énekeltek. Fontos az, hogy a XVI. században még élt egy ilyen dallamhagyomány, hogy: „régii dallamra, amire emlékszel, fogd rá az új szöveget!” S mint látjuk, ez ókori eredetű. Hogyha a zsoltárokat lapozzuk, ott áll a zsoltárok élén az, hogy milyen dallamra fogták őket. Például az egyik legszebb és legemlékezetesebb: a „Hajnal szarvasünője” nótájára. Héberül: „Al ajelet hasáhár”. Azt, hogy milyen dallam volt a „Hajnal szarvasünője”, nem tudjuk. De egyáltalán nem lehetetlen, hogy a dallam ott van azok között a zsoltárdallamok között, vagyis a különböző, a *mizmór*, *mahalat*, *michtam* dallamok között, amelyeket összegyűjtöttek az utolsó évtizedekben. Hiszek abban, hogy a dallamok élete nem évtizedes, hanem évezredek élet.

– A kollektíven őrzött zsolnárdallamokhoz hasonlóan bizonyára közkinccs lehetett a világi költészet antológiája, az Énekek énekének dallamanyaga is. Ez szinte összefoglalásként utal arra a zenei világra, arra a dallamkultúrára, amelyet őriz.

Az Énekek éneke külön példája annak, hogy egy műfaj hogyan érik – a zsolnár mellett – sajátos külön világgá. Mint szerelmi pásztorének születhetett meg, és talán a szólóénekeknek, a párosénekeknek és a kórusénekeknek a váltakozásából állott.

– Mennyit tudunk ma erről a dallamvilágról?

Ha azt keressük, hogy mi az, ami ebből a zenéből megmaradt, hogy mit ismerhetünk meg, akkor már kezdődnek a feltevések, a problémák és az ellentmondások. Tudniillik a zsidó liturgia első írásba foglalói egyben e liturgia első nyugatos reformálói voltak. Az utókor, ha nem bízik feltétlenül a szájhagyomány hűségében, bizonyos fokig ki van nekik szolgáltatva, mert feljegyzéseiknél régebbi anyag (egy-két fogyatékos XVI–XVIII. századi közlést nem számítva) alig áll rendelkezésre. Gondoljuk csak meg, hogy például a Babilóniában ezerhétszáz esztendeje hangosan recitált „Vajchullu” dallamát csak 1840 körül jegyezték fel először.

– Vajon mindennek kutatásában segítségünkre van-e a holt-tengeri tekercsek néme-lyike?

Ezek a dallamok, ahogy említettem, részben olvasójelek voltak, részben egy elveszett dallamkultúrának a töredékei. De éppen, mert olvasójelek voltak, ott álltak a szöveg fölött. Úgy látszik, hogy az i. sz. VII. század óta – a szöveget jóval előbb rögzítették – már gondosan jelezték ezeket az apró hangjelzéseket is a szöveg felett vagy alatt. Éppen ezekre derítenek fényt a holt-tengeri tekercsek. Lehetővé tették, hogy némely ilyen hangjelzést egyeztessünk más népek hangjelzésével, hogy a bizáncit összevethessük a legrégebbi szír–héber hangjelzésmódokkal. Mindaz, ami bennük azonos a szír–héber jelzésekkel, a bizánci jelzésekkel, a gregorián jelzésekkel, azaz az úgynevezett neumákkal, egy nagy, nyilvánvalóan közös jelzéscsalád különböző jeleit világítja meg számunkra.

– Mi lett a sorsa, további élete ezeknek a negina-dallamoknak?

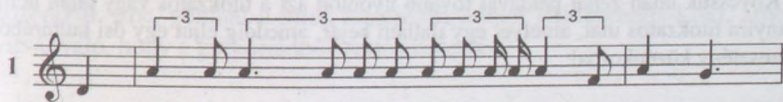
A negina-stílus kettős formában élt tovább: egyfelől átkerült a keleti és nyugati keresztény egyház zenéjébe, a legrégebbi keresztény pszalmódia és

prózaének gyakorlatába, másfelől jelentős szerepet töltött be a középkor egyetemes zsidó rítusában.

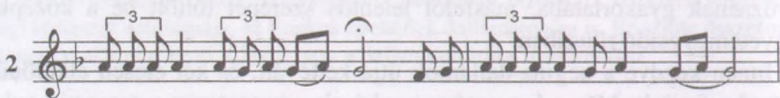
Innen kezdve a negina-dallamok útja kettévált, és két élesen elkülönülő irányba fordult. Míg a keresztény egyházak, nevezetesen a nyugati egyház zenegyakorlata körülbelül 1000 óta eljutott a dallam határozott megrögzítéséig, s a vonalrendszer és a kottakulcsok alkalmazása révén mind pontosabban le tudta jegyezni a gregoriánum hagyományos melódiáit, addig a zsidó gyakorlat a régi ekfonétikus jelzésrendszerhez ragaszkodott, s körülbelül 800 évig még azon túl sem szánta rá magát a bibliai dallamok pontos írásba foglalására. Ennek az lett a következménye, hogy a keresztény gyakorlatba átment zsidó pszalmódia aprólékosan rögzítődött, és kristályosan, szertartásszerűen megmerevült, magában a zsidó gyakorlatban viszont vázlatos maradt: eleven, de elmosott, az emlékezet hűségének s az emlékezet szeszélyeinek egyaránt kiszolgáltatott szájhagyomány. Ebből az ódon szövegolvásó dallamvilágból, amely a középkor első századai óta a szabadon improvizáló előadóművész, a kántor kezére került, a kitűnő folklorista Idelsohn 1910 és 1930 között több száz hiteles melódiát gyűjtött össze és tett közzé. A hatalmas melódiaanyagból két, egymásnak látszólag ellentmondó tény derült ki. Egyik, hogy az olvasódallamok világa is dialektusterületek szerint változik. Tehát Marokkó és Jemen például egészen másfajta hagyományt őriz, mint mondjuk Dagesztán vagy Lengyelország. Másfelől mégis, mindennek ellenére van egy-két alapvető főtípus, mely az évszázadok folyamán közös maradt mindezekben a területeken, s ez az ősi dallamvilág alighanem közvetlenül ihlette és befolyásolta a korai gregorián melódiákat, az európai kereszténység sokrétű, máig virágzó dallamkincsét.

– Hallhatnánk néhány példát beszélgetésünk illusztrálására?

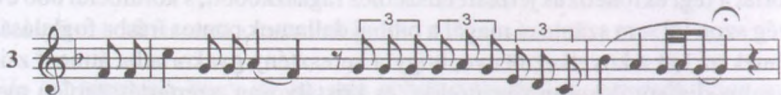
Amit bemutatnék, az az Első zsoltár egy egyszerű dallama, amely így szól szerint megvan a gregorián korális anyagában. Íme, az Első zsoltár dallama:

Hozzá egészen közel áll egy másik, az Énekek énekének egy melódiája, amelyet a kaukázusi zsidók között jegyeztek fel az 1920-as években.

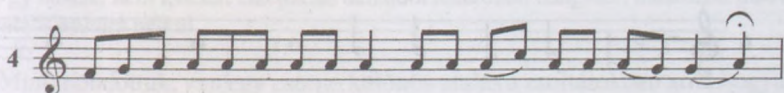
És végül egy harmadik dallam, amely ezektől messzebb áll. Ez a Tíz Ige, ünnepélyes deklamációja a tavaszi ünnep kezdetén.

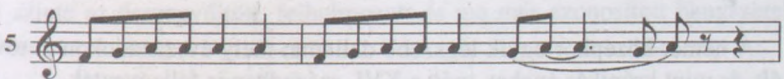
A Tíz Ige deklamációjáról meg kell jegyezni, hogy az ódon hangvételi dallamok között elkülönül egy sajátos csoport, melyet legszívesebben „meghirdető-típus”-nak neveznénk. Jellegzetessége épp az, amit a Tíz Ige deklamációja példázhat: kijelent, felmutat, példázatként közhírré tesz. Ilyen az ünnepélyes áldásmondatok jó része is, ilyen a próféta szakaszok lezárása, ilyen minden ünnepélyes megnyitóformula. Nemcsak a sajátosan emelt ünnepi hangvétel jellemző rá; jellemzője a táglépésű melodika, az ötfokúság, a kiemelt hangsúly – csupa olyan vonás, mely részben összeköti az óvilág nagy dallamstílusaival, de részben el is választja tőlük: mindig és mindenütt az Írásról akar hitet tenni, az Írásról beszél és középponti, elhatározó fontosságú ideákat akar hangsúlyozni. – Maga az ötfokúság, a híres pentatónia, mely nemcsak a régi magyar népzene jellemzője, hanem ott van az archaikus világ minden nagy kultúrájában, Kínától Egyiptomig és Skóciától a Tűzföldre – ez a távolról sem kezdetleges, hanem mindenképpen gazdag és színes hangrendszer már önmagában figyelmeztet rá, hogy jelenléte mögött mindig fejlett civilizációkat kell feltételeznünk, s feltűnése a Biblia körüli dallamvilágban ezt a zeneiséget épp az óvilág nagy és egyetemes jellegű kultúráinak láncolatába segít bekapcsolni.

– Kövessük talán zenei példával tovább nyomon azt a titokzatos vagy talán nem is annyira titokzatos utat, amelyet egy dallam bejár, ameddig eljut egy ősi kultúrából a keresztény középkorba!

Gazdag anyag áll rendelkezésünkre, amióta a gregorián dallamok összegyűjtése megtörtént. Hallgassuk meg, hogy hogyan viszonylik az óhéber dallam a gregorián korálishoz és hogyan vándorolt onnan a magyar népzenebe!

Ez az úgynevezett kis doxológia, zsoltárfelkiáltó dallam. És íme most a magyar népdal, ami mindebből kivirágzott:

– Milyen igaz a régi mondás: *spiritus flat ubi vult*. * Valójában, a szellem ott fúj, ahol akar, Hebron völgyéből Szivárvány havasáig.

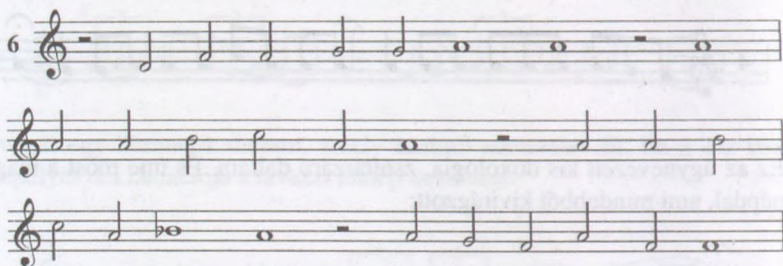
A Szivárvány havasáig és más székely népdalokig, amelyek ugyancsak ilyen csodálatos hajlással és szép íveléssel tetőzik be ennek a dallamnak az évezredes fejlődését.

– Jó lenne, ha kicsit magyaráznánk magát a gregoriánt is. Hol született, honnan származik a neve?

A gregorián név Gergely pápától ered, aki 600 körül rendezte, kodifikálta az akkor már erősen felgyülemlett nyugati keresztény dallamanyagot. A gregorián a leghatalmasabb zenei hullám volt, mely ekkor a kereszténység szárnyán, a térítőik nyomán végigment egész Európán. Írországból és Svájcban és mint Kelet-Európa határain. Ez az óriási dallamkultúra megújította és megtermékenyítette az egész európai zenei világot. Hiszen népdalaink is – mint az előbb említettük – tele vannak gregorián nyomokkal. S ugyanezt mondhatjuk el a francia, az angol, az olasz és a német népzeneiről. Íme, például a híres középkori német Hildebrands-Lied, amely nyilvánvaló, hogy a gregoriánból vette eredetét.

---

* János ev. 3,8. – (A szerk.)

A német középkor egyik legszebb dallama, mely évszázadokon át tovább élt, és mint krónikás éneket, még a XVI. században is feljegyezték.

– Professzor úr szavainak íve lassan már az európai középkorba, illetve újkorba hajlik. Engedje meg, hogy egy kicsit visszapillantsunk, és legalábbis főbb anyagában leltároljuk a Biblia népeinek, népeinek hangszereit.

Azoknak a hangszereknek a száma, amelyek a zsolnárokban és a zsolnárok körül felvonulnak, valóságos légió. Ott van legtöbb európai hangszerünk őse, a különböző pengető hangszerek, a különböző trombiták, kürtök, hajlított kürtök.

A *kinnór* nevű kis háromszögű hárfa főként ének kíséretéül szolgált, s az ünnepi örömmel egyik legfőbb szimbóluma volt; asszír domborműveken is szerepel. A *nebel* 10–12 húros lyra-típus volt, az érmek tanúsága szerint ívelt, vázaszerű testtel; elő-ázsiai eredetűnek látszik. A fúvóhangszerek között első helyen állott a *sófár* nevű, koszarvból készült, fúvóka nélküli szakrális kürt, melynek misztikus és félelmes hangja a táborban és templomban egyaránt érvényesült. Ugyancsak kultikus és egyúttal tábori hangszer a *chacócra* nevű eziüstrombita is. Az *ugab* fuvolatípus, melynek nevét később minden fúvós hangszere kiterjesztik; a *nekeb* valószínűleg egyszerű síp, a *chalil* auloszerű kettős-oboát jelent (gyász- és örömnépszépeken szerepelt); a *tóf* egyiptomi vagy szír eredetű keretes kézidob, mely egyébként a legtöbb elő-ázsiai és Középtenger-vidéki népnél megtalálható. Egyéb ütőhangszerek: kisebb-nagyobb cintányérok és kasztanyettek, melyek valószínűleg Szíriából származnak.

– Milyen különös hangszert ismer az Ókor vagy az ókori Kelet népe, olyant, amely szinte már ki is esett az európai hangszerkultúrából?

Ez a különös *magréfa* nevezetű hangszer, amelyről azt gyanítjuk, hogy az orgonának az őse lehetett. Ennek valószínűleg az volt a feladata a szentélyben, hogy intonáljon, bevezesse a kórust.

– Úgy látszik, nem lehetett elképzelni dallamot határozott hangszer, határozott instrumentális kultúra nélkül.

Mint mondtuk, van egy csomó különös utalás a zsoldárokról arra, hogyan kell megszólaltatni az illető hangszert, hogy milyen dallamok szólaljanak meg a hangszeren, egészen úgy, mint ahogy a magyar XVI. században a nótajelzések utaltak arra, hogy az ismert régi melódiákra fogják az új szöveget. Ezekkel a hangszerekkel együtt olyan gazdag dallamkultúra bontakozik ki éppen a zsoldárok körül, hogy ennek egész irodalma van, mióta felfedezték; könyvtárnyi szinte az összegyűjtött, felhalmozott és ma már azonosított hangszerek száma.

– Az a hangszer vagy azok a hangszerek, amelyeket például Titus diadalívén látunk, milyenek?

A trombiták. Az ókor leghitelesebb trombitaábrázolásai talán éppen Titus diadalívén láthatók. Jelen voltak a zsidó szentélyben is, és a római diadalmenetben is megszólaltak, nyilván az akkori Róma dicsőségére.

– Az akkori pénzérméken pontosan az a lantrajzolat látható, amely azóta Európában szinte emblémaként népszerű.

Igen, ez a lantnak egyik őse. Név szerint sokáig nem tudtuk azonosítani, de nyilvánvaló, hogy ott szerepelt három-négy fajta típusban a zsoldárok dallamvilága körül.

– Milyen társadalmi réteget vagy csoportot alkothattak abban az időben a zenészek?

Hivatásos zenészcsoportok a patriarchális korban még nem voltak, a vallásos és világi muzsika szakadatlanul összefolyt; mindkettő közös népi gyökerekből eredt. Fejlettebb és szervezettebb zenekultúráról csak a királyok és az első szentély idején hallunk; Dávid király korában már udvari és templomi énekesek működtek. Egy külön papi rétegnek, a lévítáknak az volt éppen a feladatuk, hogy a zenét, az éneket az istentiszteleten szolgálják. A frigyládát három cintányéros, hét trombitás, nyolc nebel-, hat kinnór-játékos kíséretében vitték Jeruzsálembe, s a kísérezzenészek egyúttal énekesek is voltak. Salamon idejében 4000 lévita 24 csoportban látta el a templomi zenét, s a szentély felavatásának napján 120 pap szólaltatta meg a trombitákat; még a második szentély idején is 128 énekes funkcionált a templomban. Ezeknek a jelentős tömegeknek, a régi pompának emléke ott kísért még Josephus Flaviusnál is, aki –

természetesen erősen eltúlzott méretekben – kétszázezer énekesről, kétszáz-ezer trombitásról, negyvenezer kinnór-pengetőről s negyvenezer szisztrum-játékosról adott hírt! Philo még megemlékezett a szentélybeli énekesek változó vegyeskarairól. Mindezekon kívül azt hiszem, hogy a zenekultúra mélyebbre és messzebbre terjedt, hiszen el sem tudunk képzelni olyan népi kultúrát, amely a különböző tavasi ünnepeket, a nyár ünnepeit, az őszi ünnepeket ne ünnepelje meg és ne ülje meg a legkülönbözőbb körtáncokkal, dalokkal, hálaadó énekekkel, siratókkal.

– Vajon azok a hangszerek, amelyek a Bibliában szerepelnek, mennyiben származhatnak a környező népektől, illetve mennyire voltak speciálisan zsidó hangszerek?

Erre ma az a feltevés, hogy Szíriából jött a legnagyobb részük, vagy lehetséges az, hogy Kis-Ázsia hangszer- és dallamkultúrája végigáramlott a Földközi-tenger egész partvidékén, s így jutott el Egyiptomba is. Ezek a hangszerek ugyanis bizonyos leszármazottaik révén ott vannak, képviselve vannak az egyiptomi kultúrában.

– Dalos vidék volt ez az ókori Közel-Kelet?

Egészen biztos, hogy az volt, hiszen ami szertartás, daltöredék, szövegtöredék ránk maradt, az mind azt bizonyítja, hogy ott is, mint ahogy Kis-Ázsiában is és végig a Földközi-tenger mentén minden ily szakrális cselekmény zenével járt.

– Sorozatunkban annak idején a Biblia két nagy gyűjteményét, az Ó- és az Újtestamentumot párhuzamosan vizsgáltuk. Érdekes lenne egy pillantást vetni az Újtestamentumra. Úgy tűnik, mintha ugyanez a dallam- és hangszerkultúra élne tovább.

Meg vagyok róla győződve, hogy ugyanaz a dallamvilág élt tovább, és hogy Jézus korában ugyanazok a dallamok virágoztak részben a szentély körül, részben a világi zenében, mint amiket szorgos kutatóink nagyjából az 1910-es években összegyűjtöttek.

– Most ezekkel az ismeretekkel gazdagodva már nyugodtan beléphetünk a XII., illetve a XIV. század kapuján. Két különlegesen érdekes feljegyzésre szeretnék professzor úrtól választ kapni. Az egyik az Obadja-féle töredék, a másik pedig a kairói Énekek éneke. Kezdjük talán ezzel a híres Obadja-féle töredéssel, hiszen ennek felkutatásához Scheiber Sándor professzor annyi érdekes részletet gyűjtött össze, hogy itáliai elismerést is szerzett.

Ez az Obadja-féle töredék egy zsidó hitre áttért, normann származású keresztény pap feljegyzése, aki a XII. században leírta, mégpedig az általa ismert úgynevezett neuma jelzéssel, a zsidó dicsőítő énekek egy részét. Csak ma tudjuk elolvasni. És éppen ez az, amit Scheiber professzornak köszönhetünk, tulajdonképpen ő egészítette ki különböző töredékekből; azóta ismerjük, mióta ő közzétette.

– A hajdani főszereplő, Obadja személye már önmagában is érdekes. Az áttérés motívuma és mozzanata. Hát még ez az első, talán első dallamfeljegyzés és megőrzés. No és a kairói Énekek éneke?

Ez két évszázaddal későbbi. A XIV. században egy kairói Bibliában, a tekercset ábrázoló lapdíszítő ornamensen kottaanyagot jegyeztek le. A dallam elolvasható, és nem más, mint az Énekek énekének fennmaradt dallama. Azaz – amennyire el tudjuk olvasni – nem más, mint a vele egészen közel rokon gregorián dallamvilágnak egy ilyen visszahajlása a zsidó praxisra. Minthogyha most a zsidó praxis valamit visszkapott volna, visszavett volna abból, amit ő kölcsönzött, ő adott át évszázadokkal azelőtt a gregorián rítusnak.

– Az első írásos emlékek után a XVI. században már megkezdődött a hagyományos dallamok modern értelmű lejegyzése is.

Akkor már nyomtatásban is. S ettől kezdve nem áll el ez az áramlat egészen a XVIII–XIX. századig, amikor lavinaszerűen indul meg a csoportos gyűjtés és feljegyzés. A XIX. században több ezer dallamot jegyeztek le, mégpedig akár kántori, akár szabad népi változatok nyomán, úgyhogy ez a nagy, ez a rendkívül gazdag dallamvilág ma már szinte alig áttekinthető, és a legújabb gyűjtéseket hozzávéve már tulajdonképpen könyvtárnyi anyag.

– A Biblián alapuló európai műzene-irodalomról már beszélgetésünk elején szót ejtettünk.

Igen, az európai zenetörténet tele van a Bibliával. A gregorián korálisból kialakultak a különböző műfajok: a motetta, az oratórium, a kantáta, a zsolttár legkülönbözőbb formái; ezek mind a Bibliára támaszkodnak, mind a Biblia szövegeit, mind a Biblia dallamanyagát, illetve a gregorián dallamot parafrázálják újra meg újra, szebb és szebb változatban. És ha a zeneszerzőkre gondolunk, egyszerűen nem tudunk megállni, mert kit említsünk: Palestrinát vagy Lassust, Carissimit vagy Händelt, a Biblia heroikus zeneszerzőjét? Em-

lítsük Bachot, Haydnt vagy a XIX. században Mendelssohnt és Brahmsot, a XX. században Honeggert és Schönberget, vagy a mi számunkra éppen a legfontosabbat, Kodály Zoltánt? Az ő nagy műve például, a „Zsoltár”, számunkra háromszoros mennydörgést kapcsol egymásba. Mert hiszen minden korra jellemző, hogy milyen hangulatvilágban, milyen tézisek alapján, milyen szándékkal fordultak a Bibliához! S éppen a „Psalmus Hungaricus” tán a legjellemzőbb arra, ahogy Kodály zenéjében a háromféle indulat találkozik: a zsoltár eredeti indulata és haragja az elnyomók és a hitetlenek ellen – a XVI. századi költő, Kecskeméti Vég Mihály haragja a feudális Magyarország ellen, és végül Kodály Zoltán haragja az 1920-as sötét Magyarország ellen. Ennél a hármas találkozásnál, hármas mennydörgésnél és villámlásnál lehet-e jellemzőbb egy bibliai kompozíció megszületése?...

Vagyis az európai zenekultúra mélyén mint az egyik legfontosabb fundamentum, mint inspiráló, mint megtermékenyítő, ott van a régi Kelet zenéje. Ahogy a Biblia szövegeiből átsugárzott az egész európai kultúrára, ugyanúgy rejtett és sokszoros áttételeken, hatásokon és élményeken keresztül gazdagította zeneirodalmunkat.

(1972)

Függelék a szöveghez

E kötet anyagát Károly György (1926–1976) előzetes bejegyzésével és a szerzők közreműködésével készítették el. A kötetben szereplő tanulmányok szerzői már nagy részben elhunytak. Az anyagukat és gondolatukat leginkább megőrzött munkáik az elhunyt szerzők munkásságának megismerésére, néhány esetben azonban a szerzők magánéletéről is lehetőséget nyújtanak az érdeklődők számára. A kötetben szereplő tanulmányok szerzői között volt Károly György, aki a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt. A kötetben szereplő tanulmányok szerzői között volt Károly György, aki a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt. A kötetben szereplő tanulmányok szerzői között volt Károly György, aki a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt.

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői között volt Károly György, aki a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt.

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői között volt Károly György, aki a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt.

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői között volt Károly György, aki a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt.

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői között volt Károly György, aki a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt.

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői között volt Károly György, aki a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt.

A szerkesztés és szöveggözlés elvei

E kötet anyagát Kroó György (1926–1997) állította össze, s még elvégezte a szövegek szerkesztésének első munkafázisait is. A végleges szöveggondozást azonban már nem készíthette el. Az anyag sajtó alá rendezésekor igyekeztünk megőrizni azokat az elveket, amelyek munkájában megmutatkoztak, néhány esetben azonban gyakorlati megfontolásokból el kellett kissé térnünk az ő eredeti elgondolásaitól. A szerkesztésben és az olvasó tájékozódásához szükségesnek vélt jegyzetanyag összeállításában is Kroó György monográfiája volt legfőbb forrásunk (*Szabolcsi Bence*, I–II, Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1994), hivatkozásaink mindig erre a könyvre vonatkoznak. Szabolcsi Bence zsidó tárgyú cikkeinek és a hagyatékban fennmaradt kéziratoknak feltárásában különösen jelentős a könyv új anyaga. (Nem tüntettük fel minden alkalommal, hogy Kroó közli-e valamely cikk szövegét – csak akkor említettük munkáját forrásként, ha ő adta ki először az írást.)

A cikkek és vázlatok lehetőleg megírásuk időrendjében követik egymást, egyébként pedig a megjelenésük dátumát tekintettük irányadónak.

A kötetbe nem vettük fel azokat a tanulmányokat, amelyek Szabolcsi Bence zsidó zenetörténeti írásainak háttérét jelentik. Felsoroljuk azonban őket, mert ismeretük elengedhetetlenül fontos ahhoz, hogy az olvasó el tudja helyezni a zsidó témájú írásokat Szabolcsi Bence gondolatrendszerében, életművében.

„Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangsorok”, *Ethnographia*, 47 (1936), 233–251

„A zenei földrajz alapvonalai”, *Ethnographia*, 49 (1938), 1–18

„Adatok a középázsiai dallamtípus elterjedéséhez”, *Ethnographia*, 51 (1940), 242–248

„Makám-elv a népi és művészi zenében”, *Ethnographia*, 60 (1949), 71–87.
Ezek az írások, a harmadik kivételével, megtalálhatók a szerző *A melódia története* című könyvében (1948, 1952⁷).

A jelen kötetben összegyűjtött írások forráshelyzete nagyon különböző. Míg a korai írásoknak csak nyomtatott szövege ismert, addig későbből néhány kidolgozott vagy vázlagszerű kézirat, néhány szerencsés esetben pedig kézirat és nyomtatott változat is rendelkezésünkre állt. Egységes elveket nem lehetett kialakítani; törekvésünk az volt, hogy lehetőleg ép szövegeket kapjon kézbe az olvasó.

Mivel nem kritikai kiadásról van szó, az eredeti közlések néhány nyilvánvaló nyomdai hibáját, elírását hallgatólagosan javítottuk. Nem közöljük az írások idegen nyelvű változatait, még akkor sem, ha autorizáltak, vagyis ha a fennmaradt források megőrizték Szabolcsi Bence javításait. Az idegen nyelvű közlések (vagy kéziratok) pontosabb hivatkozásait, esetleges kiegészítéseit azonban belefoglaltuk a kötet szövegébe.

A helyesírást közelítettük a ma szokásoshoz; megtartottuk viszont azokat az esetleg szokatlan szóalakokat, amelyek jellemzőek Szabolcsi Bence stílusára. Különösen a mai nyelvhasználatban meggyökerezett latin szavak helyesírása ingadozik; itt esetről esetre kellett döntenet. A héber szavak és nevek írásmódját az eredeti közlések által kijelölt határokon belül lehetőleg egységesítettük. (Maga Szabolcsi Bence a fiatal korában Magyarországon általánosan használt kiejtést és átírást követte.)

A nevek írásmódja sokszor különbözik a korai és kései írásokban; itt mindig az azonosíthatóság elvét tartottuk szem előtt. A jegyzetek egységesítése is reménytelen vállalkozásnak látszott; a hamisítás veszélye nélkül az eredeti szöveget nem lehetett volna átfogalmazni. Ezért a cikkek jegyzetanyagában a csak utalással jelzett adatokat nem egészítettük ki, csupán az írásmódot egységesítettük, és néhány nyilvánvaló sajtóhibát javítottunk. Valamennyi hivatkozott munka bibliográfiai leírását a jelen kötet végén közölt bibliográfiában találja meg az érdeklődő.

W. A.

A tanulmányok eredeti közlésének adatai

Versfordítások

- (1) A Kóheleth-ből: „Prológus”, „Az élet örömeiből”, „Az élet célja”, „Halál”.
Megjelent: *Egyenlőség*, 36, no. 17 (1917. május 5), 17–18; no. 19 (1917. május 19.), 17–18.
- (2) Szirach könyvéből.
Megjelent: *Egyenlőség* 36, no. 25 (1917. június 30), 19.
- (3) „A halálról” (Bachja ibn Pakuda szelicháiból).
Megjelent: *Egyenlőség* 36, no. 36–37 (1917. szeptember 15), 46.
- (4) A Bölcsesség Könyvéből.
Megjelent: *Egyenlőség* 36, no. 41 (1917. október 20), 18–19 [I–IV]; 36, no. 43 (1917. november 3), 17–18 [V–VIII].

A közlés – kéziratos forrás híján – az *Egyenlőség*-ben megjelent szöveget követi; a helyesírást a maihoz közelítettük, megtartva azonban a jellegzetes központosítást.

Zsidó zene, zsidó zenészek

Megjelent: *Egyenlőség*, 37, no. 4 (1918. január 26), 15–16; no. 5 (1918. február 2), 16–17; no. 8 (1918. február 23), 18–19; no. 17 (1918. április 27), 15–16; no. 18 (1918. május 4), 16–17.

Az eredetileg öt folytatásban megjelent közlemény jegyzeteinek számozását egységesítettük, és helyreállítottuk a hírlapi közlésben zavaró jegyzetbeosztást is. A IV. résznél közölt képeket (Sebastiano del Piombo, A hegedűs; hangszerrek) itt elhagytuk.

Francia zsidók a XVII. és XVIII. században

Megjelent: *Egyenlőség*, 37, no. 28 (1918. július 13), 17–18; no. 36 (1918. szeptember 5), 28–29; 38, no. 9 (1919. március 1), 9; no. 14 (1919. április 5), 12–13; no. 15–16 (1919. április 12), 11–12.

„Népdalok”

Megjelent: *Az Egyenlőség Képes Folyóirata*, 1, no. 2 (1921. február–március), 29.

Glossza Fabinyi Lili cikkére (A zsidó népdalok), amely *Az Egyenlőség Képes Folyóirata*, 1, no. 1 (1921. január 28) számában jelent meg. A cikk Susman Kisselhoff, *Das jüdische Volkslied* című kiadványának (Berlin: Jüdischer Verlag, 1913) ismertetése; részletesen idézi Kisselhoff nézeteit a régi zsidó zenéről és a zsidó népdal mibenlétéről. Fabinyi cikkének legfontosabb részleteit újra közli Kroó György, *Szabolcsi Bence* (A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tudományos közleményei, 5) (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1994) [alább: Kroó], I, 120–122.

Talyiga. (Egy halálra ítélt naplójából)

[Novella]

Megjelent: *Egyenlőség*, 33, no. 29 (1922. július 15), 3.

Egy XVII. századi zsidó muzsikusz: Salomone Rossi és kora

Megjelent: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve* (1948), 58–70.

A cikk 1926-ban íródott, de akkor kiadatlanul maradt. A hagyatékban megtalálható Szabolcsi Bence négylapnyi német nyelvű kivonata (főleg Birnbaum könyve alapján), amely a tanulmány Rossira vonatkozó részlete vázlatának tekinthető (MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5647/28). A több mint két évtizeddel későbbi nyomtatott szöveg csak a két lábjegyzettel bővült.

Magyarországi zsidó dallamok

[Előadás]

Autográf kézirat, 1927 és 1931 között. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5647/27.

Az előadás pontos dátumáról és helyéről nincs adat; Kroó szerint (I, 313) Szabolcsi Bence legkorábban 1927 tavaszán, legkésőbb 1931. március 25-én tarthatta. A zenei illusztrációk anyaga nem maradt fenn; a címek egy része általánosan ismert zsidó énekekre utal.

Zsidó zene

Szócikkek a *Zenei lexikon*-ban

(1) Zsidó zene / Zsidó liturgikus zene

(2) Zsidó népzene

Megjelent: Szabolcsi Bence – Tóth Aladár, *Zenei lexikon* (Budapest: Győző Andor kiadása, 1930), II, 758–760; illetve Bartha Dénes, szerk., *Zenei lexikon* (Budapest: Zeneműkiadó, 1965), III, 727–731.

A „Zsidó zene” című cikk szövegének első része a lexikon második kiadásában – néhány kisebb részlet kivételével – csaknem változatlan formában jelent meg („Zsidó liturgikus zene” címmel). Mivel a két szöveg párhuzamos közreadása feleslegesnek látszik, az 1930. évi szöveget tekintettük alapszövegnek, s az 1965. évi kiadás bővítéseit <zárójelben>, a második kiadásból kimaradt eredeti szövegrészeket pedig lapalji jegyzetként adjuk. A továbbiakban a két szöveg eltér egymástól, ezért az évszám feltüntetésével mindkét cikk folytatását közöljük. A második kiadásban a lexikoncikkhez tartozó bibliográfiát, amely nagy valószínűséggel nem is Szabolcsi Bence munkája, s lényegében a *(Die) Musik in Geschichte und Gegenwart* című enciklopédiában közreadott bibliográfia adatainak részleges átvétele, elhagytuk; a benne szereplő tételeket azonban, az esetleges hibákat lehetőleg javítva, belefoglaltuk a kötet végén található bibliográfiába, külön megjelöléssel. Az eredeti közlések rövidítéseit mindenkor feloldottuk.

A zsidó zenetörténet problémái

Megjelent: *Magyar-Zsidó Szemle*, 48 (1931), 185–192.

A régi zsidó népének történelmi jelentősége

Megjelent: *Magyar Zsidónő Naplója* (1934/35), 37–45.

[Kiegészítések Simon Dubnov, A zsidóság története című könyvéhez]

Megjelent: Simon Dubnov, *A zsidóság története*. Jiddis eredetiből ford. Szabolcsi Bence (Budapest: Tábor Kiadó, 1935), illetve újabb lenyomatok (legutóbb Budapest: Gondolat, 1991⁶), passim.

A kötet elején, lábjegyzetként az alábbi megjegyzés olvasható: „Simon Dubnov, a zsidó történetírás legnagyobb élő mestere, tízkötetes héber nyelvű, nagy zsidó története alapján jiddis nyelven írta ezt a művét, a szélesebb körű olvasóközönség számára. A fordító, szerző felhatalmazására, helyenként kiegészítette ezt a szöveget, részben Dubnov nagy műve, részben az új kutatások alapján. Ahol pótlásai külön szakaszokba kívánczoltak – mint az első fejezetben –, ott ezek a pótlások csillaggal elválasztva követik Dubnov eredeti szövegét.”

Jelen kötetben csak a Szabolcsi Bence által írt önálló szövegrészeket közöljük; szerzőjük itt nem törekedett eredetiségre, munkája valóban kiegészítő jegyzetek csupán. Mégis, ebben az összefüggésben is érdekesek lehetnek az olvasó számára, mivel egyes megfogalmazásai, hangsúlyai szerepelnek majd a szerző későbbi írásaiban.

A zsidóság története Magyarországon

Megjelent: Simon Dubnov, *A zsidóság története*. Jiddis eredetiből ford. Szabolcsi Bence (Budapest: Tábor Kiadó, 1935), 335–359; újabb kiadása (Budapest: Gondolat, 1991⁶), 227–254.

A cikk utolsó mondatait a szerző a 3. kiadásban szúrta be a szövegbe.

A zsidó megújulás problémái

Korrektúra-levonat töredéke, autográf javításokkal, MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5656/5. Valószínűleg 1935 k.

Első közlése: Kroó, I, 343–344.

A megjelenés tervezett helye – a tipográfiából ítélve – valószínűleg az *Egyenlőség* volt; a cikk megjelenéséről nincs tudomásunk.

Krisztus

Autográf kézirat, MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5652/53. Valószínűleg 1935 k.

Első közlése: Kroó, I, 338–339.

[Levél a Válasz szerkesztőjének]

Gépirat, MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5647/48.

Első közlése: Kroó, I, 336–338.

Hozzászólás a Pap Károly, *Zsidó sebek és bűnök. Vitairat különös tekintettel Magyarországra* című könyvének megjelenését (1935) követő vitához.

A zsidó templomi zene reformjáról

Gépirat, MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5652/47. Keletkezési ideje bizonytalan, valószínűleg 1935 k.

Első közlése: Kroó, II, 543–544.

„Zsidó dallamok Magyarországról” című cikkében (a jelen kötetben) Szabolcsi Bence azt írta (1963-ban), hogy másokkal együtt 1935 k. foglalkozott a templomi zene reformjával. A vázlat talán ehhez a munkához kapcsolódik. Kroó György 1941 utánra teszi.

Judea, Kis-Ázsia

[*Bevezetés a zenetörténetbe* (Részlet)]

Megjelent: Szabolcsi Bence, *Bevezetés a zenetörténetbe* (Budapest: Franklin, 1936), 130–132.

Adatok a kelet-európai zenestílus kialakulásához

Megjelent: *Libanon*, 1 (1936), 16–20.

Egy régi zsidó hangsorról

Megjelent: *Libanon*, 3 (1938), 1–5.

Pap Károly: Azarel

[Recenzió]

Megjelent: *Egyenlőség*, 58, no. 4 (1938. január 27), 8.

Idelsohn

Megjelent: *Egyenlőség*, 58, no. 34 (1938. augusztus 25).

Fejezetek „A magyar zsidóság templomi zenéje” című tanulmányból

I. A magyarországi zsinagógai ének kultúrföldrajzi helyzete

Megjelent: *Ararát évkönyv. Zsidó magyar almanach az 1939. (5699–5700.) évre* (Budapest: Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaháza, 1938), 121–125.

II. A zsidó liturgia rövid zenetörténete

Megjelent: Scheiber Sándor, szerk., *Emlékkönyv Heller Bernát professzor 70. születésnapjára* (Budapest, 1941), 276–286.

III. Hogyan kellene megújítani istentiszteletünk zenei részét?

Megjelent: *Ararát. Magyar-zsidó évkönyv az 1941. évre*. Szerkeszti Komlós Aladár (Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1941 / 5701–02), 115–118.

Mindhárom tanulmány eredeti közlésében a cím alatti lábjegyzet utal arra, hogy a közlemény részlet „A magyar zsidóság templomi zenéje” című tanulmányból. Az itt másodikként közölt tanulmányban: „Fejezet szerzőnek »A magyar zsidóság templomi zenéje« című, a Pesti Izr. Hitközség pályadíjával kitüntetett dolgozatából. Közlése a Hitközség engedélyével történik.” Az itt harmadikként közölt tanulmány már említi az első megjelenését is. – Nyilvánvaló, hogy ezek a dolgozatok szervesen összetartoznak. Szabolcsi Bence pályamunkája eredeti formájában nem jelent meg, s kézírata sem maradt fenn a hagyatékban. A három, külön kiadott fejezetet valószínű sorrendjükben közöljük, noha a szöveg így sem folyamatos.

[Liturgikus ének Palesztinában

A zene története (Részlet)]

Megjelent: Szabolcsi Bence, *A zene története* (Budapest, 1940).

Zsidó zenei nyelvelmélek: A legrégebbi kótázott bibliadallam

Megjelent: *Libanon*, 6 (1941), 67–70. (Az eredeti közlés képmellékletét a jelen kiadás nem tartalmazza.)

Angolul: „A Jewish Musical Document of the Middle Ages: The Most Ancient Noted Biblical Melody”, in: Alexander Scheiber, Ed., *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw* (Budapest, 1947), 131–133.

A tanulmányban tárgyalt miniatura fényképét a jelen kötetben nem közöljük.

Mohácsi Jenő: Hegedű és koldusbot.

Libanon 7, no. 4 (1942/1943), 128.

Reinitz Béla (1878–1943)

Libanon 8, no. 4 (1943), 102.

Szabolcsi Bence két nekrológot írt Reinitz Béla halálkor. E kötetben a *Libanon*-ban megjelent írást közöljük, mert csak az itt mondottak tartoznak a gyűjtemény tematikájába.

Polifémosz barlangja. Egy deportált zenész naplójából

Gépirat, autográf javításokkal. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5647/38. Valószínűleg 1944/45.

Megjelent (posztumusz kiadás): *Élet és Irodalom*, 23, no. 30 (1979. július 26), 14–15.

[Jubal. Munkaközösség a keleti zene kutatására]

Gépirat, autográf javításokkal. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5652/55.

Első közlése: *Kroó*, II, 529–530.

1945 és 1948 között Szabolcsi Bence számos előadást tartott – többnyire zsidó kulturális intézményekben – a zsidó zene kérdéseiről. Ezeknek szövege, egyetlen kivétellel, nem maradt fenn; mindössze néhány előadás címét, illetve az itt közzétett vázlat-törödékeket ismerjük. Datálásuk bizonytalan; olykor azt sem lehet eldönteni, hogy előadás vagy tervezett tanulmány vázlatául készültek a jegyzetek.

A Pesti Izraelita Hitközség keretén belül a háború után létrehozott „Jubal” zenei munkaközösség* számára Szabolcsi Bence dolgozta ki a zenetudománnyal, illetve a liturgikus zene reformjával kapcsolatos teendők vázlatát. A

---

* Vö. Genesis 4,21. – (A szerk.)

munkaközösség története egyelőre feldolgozatlan; a programban megfogalmazott célok közül az 1948/49. évi politikai fordulatot követően úgyszólván semmi nem valósulhatott meg.

A zsidóság az emberi kultúrában

Gépirat. MTA Könyvtára, Kézirattár, MS 5652/51.

Első közlése: Kroó, II, 535–536.

Bevezetés a zsidó zenébe

Gépirat, MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5652/50

Első közlése: Kroó, II, 541–542.

Kroó, II, 541 elképzelhetőnek tartja a szöveg évtizeddel *korábbi* datálását is, de könyve főszövegében ő maga is az 1940-es évek közepén keletkezett vázlatok problematikájába ágyazza. A szövegben említett „legrégebbi kótázott bibliadallam”, amely Szabolcsi Bence egy 1941-ben megjelent – a jelen kötetben is közölt – cikkének tárgya, a későbbi keletkezési dátum mellett szól.

Héber negina-problémák

Gépirat, autográf javításokkal. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5652/48.

A javítás – a kézírásból megítélhetően – valószínűleg jóval későbbi a szöveg keletkezésénél, de elképzelhető, hogy magát a szöveget is későbbre kell datálni.

[Az arab és a zsidó zene kölcsönhatásáról]

Gépirat. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5652/52.

Első közlése: Kroó, II, 543.

Zsidó zenetörténet, I.

Gépirat. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5652/49.

Első közlése: Kroó, II, 542–543.

Egyházi zenénk helyzete

[Interjú]

Megjelent: *Magyar Nemzet*, 2, no. 291 (1946. december 25), 20.

A zsidóság és az európai zene

Megjelent: Stencilezett sokszorosítás. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5648/3. (Autográf javításokkal.)

A címlapon: „A Pesti Izraelita Hitközség Kulturális Ügyosztályának szabadegetemi előadásai az 5707 / 1946-47. tanévben. XX. Dr. Szabolcsi Bence előadása. Kiadja a Pesti Izr. Hitközség kulturális ügyosztálya.”

A zsidó dallamok ötfokúságáról

Gépirat, autográf javításokkal. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5647/29.

Megjelent: „About Five-tone Scales in the Early Hebrew Melodies”, in: Samuel Löwinger – Alexander Scheiber, Eds., *Ignace Goldziher Memorial Volume*, I (Budapest, 1948), 309–313.

Első közlése magyarul: Kroó, II, 545–547.

A jelen közlés a magyar fogalmazványt követi, az angol publikáció néhány kisebb eltérést <zárójelben> közöljük.

A Goldziher Emlékkönyv előszavában a szerkesztők azt írják, hogy a kötetet eredetileg 1946-ban akarták megjelentetni. Eszerint Szabolcsi Bence cikkének magyar változata is 1946 k. készülhetett.

Bevezetés a *Jewish Folk Choruses* című gyűjteményhez

Megjelent: Fraknoi Károly, szerk., *Jewish Folk Choruses* (Budapest: Cserépfalvi, 1948), V–VI.

Első közlése magyarul: Kroó, II, 530–532, ford. Kroó György; a jelen kötet ezt a szöveget közli.

A kórusgyűjtemény eredeti zsidó népdalok feldolgozását tartalmazza.

A magyarországi zsidó népdal

Gépirat, autográf javításokkal. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5652/54.

Első közlése: Kroó, II, 544–545.

Vázlat az Izraelita Magyar Irodalmi Társaságban (IMIT) 1949-ben tartott előadáshoz.

Az archaikus héber recitativ és a negina-rendszer

(Keleti dallamproblémák)

Megjelent: *Magyar Zene*, 3, no. 3 (1962), 213–215.

A tanulmány a „Keleti dallamproblémák” címmel összefoglalt tanulmány I. részeként jelent meg; a II. rész nem zsidó tematikával foglalkozik, ezért itt nem közöljük.

Zsidó dallamok Magyarországról

Angol nyelvű fogalmazvány „Jewish Melodies from Hungary” címmel.

Gépirat, autográf javításokkal. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5648/10.

Az előadásnak eredetileg csak angol nyelvű kivonata jelent meg: „Hebrew Recitative Typus in Hungary”, *Journal of the International Folk Music Council*, 16 (January, 1964), 65.

Első közlése magyarul: Kroó, II, 550–552; ford. Kroó György.

Előadás Jeruzsálemben 1963. augusztus 7-én. A hagyatékban fennmaradt gépirat számos javítást és kiegészítést tartalmaz, valamint a felolvasás megkönnyítésére cezura- és hangsúly-jelzéseket is. Itt Kroó György fordítását közöljük, kiegészítve a könyvében nem szereplő bekezdésekkel.

Kafka-problémák

Megjelent (posztumusz kiadás): *Évkönyv*, 1975/76 (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1976), 354–364.

A szöveg keletkezése, az évfordulós utalás alapján, 1964-re tehető. Kroó, II, 599: „1964-ben diktálta gépbe...”

Az *Évkönyv*-ben publikált szövegben Szabolcsi Bence hosszan idézi a Kafka-írások eredeti német szövegét. A jelen kötetben ezeket felcseréltük az időközben megjelent magyar kiadásban szereplő fordításokkal.

A „hirdető stílus”

Gépirat, autográf javításokkal. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 5648/91 [fogalmazvány], Ms. 5648/90 [tisztázat].

Első közlése magyarul: Kroó, II, 548–549.

Eredetileg angolul jelent meg: „The «Proclamation Style» in Hebrew Music”, *Yuval. Studies of the Jewish Music Research Centre* (Jerusalem, 1968), 38–39, kottapéldák: 249–250.

A szövegközlés a magyar tisztázatot követi; átvettük azonban az angol változathoz az ajánlás és a jegyzet szövegét.

Világi énekes formák a középkor zsidó imakönyvében

Megjelent: *Évkönyv*, 1971/72 (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1972), 40–42.

A Biblia és a zenetörténet

[Rapcsányi László interjúja Szabolcsi Bencével a Magyar Rádióban]

In: Rapcsányi László, szerk., *A Biblia világa* (Budapest: Minerva, 1972), 249–263.

A Szabolcsi Bence cikkeiben említett zsidó zenei szakirodalom

Az alábbi bibliográfia műfaját tekintve nem megszokott a szaktudományban; ugyanis nem valamely téma vagy szakterület irodalmának teljességre törekvő áttekintése, hanem egy speciális szakterület tudósának szellemi horizontját igyekszik felmérni a maga sajátos eszközeivel. Ebbe a bibliográfiai áttekintésbe azokat a zsidó zenére vagy kultúrtörténetre vonatkozó cikkeket és könyveket vettük fel, amelyeket Szabolcsi Bence az e kötetben közölt írásaiban megemlít.* Nem soroljuk fel azokat az általános segédkönyveket, kultúrtörténeti áttekintéseket, amelyeket bizonyosan használt munkája során, még akkor sem, ha netán hivatkozik rájuk, jóllehet adataik vagy megállapításaik említésül is nyomot hagyhattak gondolkodásán. (E művek teljes körű felsorolása egy olyan bibliográfiai vizsgálatnak lehetne csak célja, amely Szabolcsi Bence életművének művelődéstörténeti hátterét szeretné feltárni.)

Nem állíthatjuk természetesen, hogy Szabolcsi Bence csupán az alább felsorolt műveket ismerte, használta – a kézikönyv-szerű fejezetek emlékeztet-frissítő átlapozása munka közben többnyire feleslegessé is tette volna az ott hivatkozott munkák további idézését. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a megfigyelést sem, hogy Szabolcsi Bence zsidó zenetörténeti munkáinak egy része – műfaját tekintve – összefoglalás, esetenként olyan esszé-stílusban, amelynek nem is követelménye a részletes jegyzetelés. Szabolcsi Bence könyvtárának katalógusa is sok új adattal gazdagíthatná az alábbi jegyzéket, mégis a bibliográfia személytelenül objektív tükre jól mutatja, hogy ismeretanyaga zömében mely forrásokból táplálkozott.

Szabolcsi Bence zsidó kultúrával és zenetörténettel foglalkozó írásai végigkísérik életpályáját, de úgy tűnik, hogy szakirodalmi tájékozódása, leginkább talán a történelem eseményeivel magyarázhatóan, nem követték, nem követhették érdeklődésének ritmusát; azokból a szakmunkákból dolgozott, amelyekhez hozzájutott – ezeknek corpora pedig, az idézeteket nézve, jól körül-

---

* A hivatkozások kiegészítése: Alfred Sendrey, *Bibliography of Jewish Music* (New York: Columbia University Press, 1951) alapján. – Szabolcsi Bence példánya a Zeneakadémia könyvtárában van (K 70308); az ajánlás szerint 1957-ben kapta meg.

határolható. Kroó György említi Szabolcsi-monográfiájában (II, 552), hogy „Szabolcsi Bence hagyatékában fennmaradt néhány újságkivágat is (*The Jewish Guardian, American Hebrew*), amelyek arra utalnak, hogy 1925 és 1938 között rendszeresen figyelte, követni próbálta a nemzetközi zsidó-felekezeti sajtó zenei tárgyú közleményeit. A negyvenes évek második felétől kezdve, mint a hagyaték levelezésanyaga tanúsítja, nemegyszer dr. Scheiber Sándor, az Országos Rabbiképző Intézet tanára hívta fel Szabolcsi Bence figyelmét a hozzá érkezett zenei cikkekre.” Ezeknek az újságkivágatoknak a jegyzéke gazdagíthatná a bibliográfiát. Tény azonban, hogy a háború után, zsidó tárgyú publikációi számának csökkenésével már az újabb irodalom feldolgozottsága is csökken: ha újabb cikket írt, néhány aktualizáló utalás kivételével inkább régebbi ismereteire támaszkodott.

A jegyzékbe felvettük ugyan azokat a bibliográfiai egységeket is, amelyeket Szabolcsi Bence a *Zenei lexikon* második kiadásához írt szócikke irodalomjegyzékében felsorolt (maguk a szócikkek olvashatók a kötetben), jöllehet az ott szereplő cikkek és könyvek nagy részét valószínűleg nem ismerhette. Az ottani bibliográfia változatlan újbóli közlését már csak ezért sem láttuk indokoltnak. Részint a *Lexikon* rövidítési rendszere, részint pedig a válogatás alkalomhoz kötöttsége számos ok miatt amúgy is használhatatlanná tette volna a jegyzéket; a jegyzék adatai egyébként valószínűleg a (*Die Musik in Geschichte und Gegenwart* bibliográfiájából kerültek – a szerkesztők közreműködésével – mechanikusan átvételre. Tudománytörténeti jelentősége azonban ezeknek az adatoknak is van: jól mutatják, hogy Szabolcsi Bence mit tartott fontosnak, irányadónak abból a szakirodalomból, amelynek egy részében leginkább tájékozódási ösztönére hagyatkozhatott.

Szabolcsi Bence bibliográfiai hivatkozásai a zsidó zenéről és kultúráról szóló munkáiban is, mint csaknem minden írásának jegyzetapparátusában, szigorú bibliográfusi szemmel nézve pontatlanok és hiányosak. Szinte soha nem adja meg a lapszámokat, a folyóiratok címét is csak nagyjából közli, az esszé-műfaj hagyományainak, a kor gyakorlatának vagy az írásait közlő periodikák szokásának megfelelően a címek némely szavát is rövidítve tünteti fel. (Korábban ezeket a rövidítéseket az olvasók jobbjára maguk is fel tudták oldani.) Az eredeti jegyzetek bibliográfiai hiányait itt igyekeztünk legalább részben pótolni. Ahol a jegyzék adata valamilyen szempontból csonka, ott a Szabolcsi Bence által említett kiadványt nem sikerült azonosítani. A könyvek és periodikák címét *kurzíváltuk*, a folyóirat-cikkek, illetve tanulmányok címét „idézőjelbe” tettük. A bibliográfiai adatok között a könyveknek csak kiadási helyét és évét tüntetjük fel; folyóirat-cikkek és gyűjteményes

kötetekben szereplő tanulmányok esetében a kötet- és lapszámot is. A {*}-gal jelölt adatok csak a *Zenei lexikon* második kiadásának (1965) bibliográfiájában szerepelnek.

W. A.

- Ackermann, Aron, *Der synagogale Gesang in seiner historischen Entwicklung*, in: *Die jüdische Literatur seit Abschluss des Kanons* (Trier, 1894), 477–529 [Reprint: Berlin, 1896] {*}
- Ambros, August Wilhelm, *Geschichte der Musik* (Breslau, 1862–1878)
- Ameisenowa, Zofia, „Eine spanisch-jüdische Bilderbibel um 1400”, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* [Breslau] (1937), no. 2
- Anton, Conrad Gottlob, „Versuch, die Melodie und Harmonie der alten hebräischen Gesänge und Tonstücke zu entziffern. Ein Beitrag zur Geschichte der hebräischen Musik, nebst einigen Winken für die hebräischen Grammatiker, Ausleger und Kunstrichter des Alten Testaments”, in: Heinrich Eberhard Gottlob Paulus, *Neues Repertorium für biblische und morgenländische Literatur* (Jena, 1790/91)
- Arends, Leopold Alexander Friedrich, *Über den Sprachgesang der Vorzeit und Herstellbarkeit der althebräischen Vokalmusik* (Berlin, 1867)
- Attias, M., *Romancero Sefardi* (Jerusalem, 1956) {*}
- Avenary, Hanoach, „Jüdische Musik”, in: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 7 (Kassel, 1958), 224–261 {*}
- Avenary, Hanoach, *Symbolism of Sound and Number in Levitic Music* (Jerusalem, 1956) {*}
- Baer, Abraham, *Ba'al Tefillah oder der praktische Vorbeter* (Leipzig, 1877) [3. kiadás: Frankfurt am Main, 1901]
- Balogh József, „A hangos olvasás és írás”, *Magyar Nyelv*, 22 (1926), 25–39
- Birnbaum, Eduard, *Über jüdische Musiker am Hofe zu Mantua 1542–1628* (Wien, 1893)
- Bloch, Joseph Samuel, *„Kol Nidre” und seine Entstehungsgeschichte* (Wien, 1918)
- Brauer, E., *The Jews of Kurdistan* (Jerusalem, 1947) {*}
- Brod, Max, *Die Musik Israels* (Tel-Aviv, 1951) {*}
- Cahan, Juda Leib, *Yiddish Folksongs with their Original Airs, Collected from Oral Tradition* (New York, 1912)
- Cahan, Yuda Leib – M. Weinreich, *Yiddish Folksongs with Melodies* (New York, 1957) {*}
- Capellen, Georg, *Exotische Mollmusik*, II [Keleti népdalfeldolgozások zongorára]
- Cohen, Boaz, „The Responsum of Maimonides concerning Music”, *The Jewish Music Journal* [New York], 2, no. 2 (1935), 3–27 [Reprint önálló kötetként: New York, 1935]
- Cohen, Francis Lyon, „Ancient Musical Traditions of the Synagogue”, *Proceedings of the Royal Musical Association*, 18 (1892/93), 135–155
- De Candolle
- Decker–Schenk, [Keleti dallamgyűjtemény]
- Dolensky, A., in: *Český Lid* (1910/11)
- Engelsmann Izidor, *A zene a Szentírásban, folytonos tekintettel a Talmudra. Adalék az ókori zene történetéhez* (Budapest, 1893) {*}
- Farmer, Henry George, *A History of Arabian Music to the 13th Century* (London, 1929)
- Farmer, Henry George, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence* (London, 1930)

- Finesinger, Sol Baruch, „Musical Instruments in the Old Testament”, *Hebrew Union College Annual* [Cincinnati], 3 (1926), 21–76 {*}
- Friedmann, Aron, *Der synagogale Gesang* (Wien, 1904)
- Gerson-Kiwi, Edith, „Jüdische Volksmusik”, in: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 7 (Kassel, 1958), 261–280 {*}
- Gerson-Kiwi, Edith, „Musique dans la Bible”, in: *Dictionnaire de la Bible*, vol. V (Paris, 1956) {*}
- Gerson-Kiwi, Edith, „Synthesis and Symbiosis of Styles in Jewish-Oriental Music”, in: *Studies in Jewish and Biblical Folklore* (Bloomington, 1960)
- Gerson-Kiwi, Edith, „Folksong, Jewish”, in: *Grove's Dictionary of Music and Musicians*, 5th edition (London, 1954) {*}
- Gevaert, Francois Auguste, *Les origines du chant liturgique de l'Église latine* (1890)
- Gradenwitz, Peter, *The Music of Israel* (New York, 1949) {*}
- Harris, Hayyim, *Toledot ha-negina va-ha-hazanut be-Israel* (New York, 1950) {*}
- Haupt, Leopold, *Sechs alttestamentliche Psalmen; mit ihren aus den Accenten entziffernten Singweisen [...]* (Görlitz–Leipzig, 1854)
- Heller Bernát, „Echod mi jaudea és a katekizmusi ének”, *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve* (Budapest, 1938), 29–45
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Der jüdische Volksgesang im Lichte der orientalischen Musik”, *Ost und West*, 16 (1916), 253–258, 331–343. hasáb
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Deutsche Elemente im alten Synagogengesang Deutschlands”, *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 15 (1933), 385–393
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Parallels between the Old-French and the Jewish Song”, *Acta Musicologica* (1933), 162–168; (1934), 15–22
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Parallelen zwischen gregorianischen und hebräisch-orientalischen Gesangsweisen”, *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 4 (1921–22), 515–524
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Collections of and Literature on Synagogue Song”, in: *Studies in Jewish Bibliography... Freidus Memorial Volume* (New York, 1929), 388–403 {*}
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Der jüdische Tempelgesang”, in: Guido Adler, *Handbuch der Musikgeschichte*, I (Frankfurt, 1924) [2. kiadás: Frankfurt, 1930], I, 149–153
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Der Missinai-Gesang der deutschen Synagoge”, *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 8 (1926), 449–472
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Die Vortragszeichen der Samaritaner”, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 61 (1917), 117–126 {*}
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Musical Characteristics of East-European Folksong”, *The Musical Quarterly*, 18 (1932), 634–645 {*}
- Idelsohn, Abraham Zevi, „The Kol Nidre Tune”, *Hebrew Union College Annual*, 8–9 (1931/32), 493–509
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Reste althebräischer Musik. Durchgehende Klageliedweise; durchgehende Akzentmotive des Pentateuchs”, *Ost und West*, 12 (November 1912), 1041–1042. hasáb
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Reste althebräischer Musik. Durchgehende Weisen; durchgehende Hohefeiertagsweise”, *Ost und West*, 12 (Dezember 1912), 1131–1134. hasáb; 13 (März 1913), 225–230. hasáb
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Reste althebräischer Musik. Babylonische Synagogenweisen; babylonische Volkslieder”, *Ost und West*, 12 (November 1912), 1035–1040. hasáb

- Idelsohn, Abraham Zevi, „Reste althebräischer Musik. Synagogale Weisen der persischen Juden; persische Volksmelodien“, *Ost und West*, 12 (September 1912), 857–860. hasáb
- Idelsohn, Abraham Zevi, „Reste althebräischer Musik. Synagogale Weisen der jemenitischen Juden; Volkslieder der jemenitischen Juden“, *Ost und West*, 12 (Juni 1912), 571–578. hasáb
- Idelsohn, Abraham Zevi, *Hebräisch-orientalischer Melodienschatz* [10 kötet] (Leipzig, 1914–1932)
- Idelsohn, Abraham Zevi, *Jewish Music in Its Historical Development* (New York, 1929)
- Idelsohn, Abraham Zevi, *Phonographierte Gesänge und Aussprachproben des Hebräischen der jemenitischen, persischen und syrischen Juden* (Wien, 1917)
- Kahle, Paul, „Die Lesezeichen bei den Samaritanern“, in: *Oriental Studies in Commemoration of (...) Paul Haupt* (Baltimore – Leipzig, 1926), 425–436 [= *Opera minora* (Leiden, 1956), 167–179] {*}
- Kaufmann, Fritz Mordechai, *Das jüdische Volkslied* (Berlin, 1919) {*}
- Kaufmann, Fritz Mordechai, *Die schönsten Lieder der Ostjuden* (Berlin, 1920) (1935)
- Keszi Imre, „Mediterrán elemek a zsidó zenében“, *Libanon*, 1 (1936), 68–72
- Kmoskó Mihály, „A bibliai hangszerek kérdéséhez“, *Zenei Szemle* (1918) {*}
- Kolari, J., *Musikinstrumente und ihre Verwendung im Alten Testament* (Helsinki, 1947) {*}
- Koncevskij, A. K., *Pjeszen Krima* (Moszkva, 1924)
- Lachmann, Robert, *Jewish Cantillation and Song in the Isle of Djerba* (Jerusalem, 1940) {*}
- Lachmann, Robert, *Musik des Orients* (1929)
- Larrea Palacin, A. de, *Cancionero judío del Norte de Marruecos*, I–IV (Madrid, 1952) {*}
- Lauko, Desider, *Die jüdische Musik* (Bratislava, 1926) {*}
- Leitner, Franz, *Der gottesdienstliche Volksgesang im jüdischen und christlichen Altertum. Ein Beitrag zur jüdisch-christlichen Kultgeschichte* (Freiburg i. B., 1906)
- Leslau, W., *The Music of the Falashas* (New York, 1950) {*}
- Lods, A., „Les idées des anciens Israélites sur la musique“, *Journal de Psychologie* [Paris] (1926) {*}
- Loewenstein, Herbert [Hanoach Avenary], „The Role of the Pentatonic Idiom in Jewish Music“, *The Jewish Music Forum* [New York], 7–8 (1946/47), 27–33
- Loewenstein, Herbert [Hanoach Avenary], „Eine pentatonische Bibelweise in der deutschen Synagoge (um 1518)“, *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 12 (1930), 513–526
- Luzzatto, Samuel David, *Introduction to the Roman Mahzor* [Leghorn, 1856]
- Mann, I., *Geschichte der synagogalen Musik* (1931)
- Marksohn, Arnold, „Vorrede über Charakter und Geschichte der Synagogalgesänge“, in: Arnold Marksohn – William Wolf, *Auswahl alter hebräischer Synagogal-Melodien* (Leipzig, 1875)
- Maróthy János, *Az európai népdal születése* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961)
- Mersenne, Marin, *Quaestiones celeberrimae in Genesim [...]* (Paris, 1623) {*}
- Moskov, V. [Besszarábai gagauz gyűjtemény]
- Musiol, Robert Paul Johann, „Musik und Musikinstrumente der Hebräer“, *Musikalisches Wochenblatt* [Leipzig], 2 (1871)
- Musiol, Robert Paul Johann, *Grundriss der Musikgeschichte* (Leipzig, 1905)
- Nadel, Arno, *Die häuslichen Sabbatgesänge* (Berlin, 1937)
- Naumann, Emil, *Illustrierte Musikgeschichte. Die Entwicklung der Tonkunst aus frühesten Anfängen bis auf die Gegenwart* (Berlin – Stuttgart, 1885)
- Nemoy, L., *Karaite Anthology* (New Haven, 1952) {*}
- Nettl, Paul, *Alte jüdische Spielleute und Musiker* (Prag, 1923)

- Pfeiffer, Augustus Friedrich, *Über die Musik der alten Hebräer* (Erlangen, 1779)
- Portaleone, Abraham ben David, *Shilte ha-Gibborim* (Mantua, 1612)
- Praetorius, Franz, *Die Übernahme der frühmittelgriechischen Neumen durch die Juden. Ein Nachwort zu meiner Schrift: Über die Herkunft der hebräischen Accente* (Berlin, 1902)
- Praetorius, Franz, *Über die Herkunft der hebräischen Akzente* (Berlin, 1901)
- Quasten, Johannes, *Musik und Gesang in den Kulturen der heidnischen Antike und christlichen Frühzeit* (Münster, 1930)
- Radloff, W., *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme* (St. Petersburg, 1904)
- Ravina, Manasseh, *Neginoth Theman* [Jemen dalai] (Tel-Aviv, 1938) [*]
- Ribot
- Rosowsky, Salomon, „The Music of the Pentateuch. Analytical Theory of Biblical Cantillations”, *Proceedings of the Royal Musical Association*, 60 [London] (1933/34), 38–66
- Rosowsky, Salomon, *The Cantillation of the Bible* (New York, 1957)
- Rossi, Salomone, *Cantiques de Salomone Rossi hebreo*, I–II [Ed. Samuel Naumbourg – Vincent d’Indy] (Paris, 1877)
- Rossi, Salomone, *Three Hebrew Compositions* (New York, 1956) [*]
- Rothmüller, A. M., *Die Musik der Juden* (Zürich, 1951) [*]
- Rouanet, Jules, „La musique arabe”, in: Lavignac – L. de la Laurencie, *Encyclopédie de la musique* (Paris, 1922), 2676–2939. hasáb
- Rubin, R., *A Treasury of Jewish Folksong* (New York, 1950) [*]
- Saalschütz, Joseph Levin, *Geschichte und Würdigung der Musik bei den Hebräern* (1829) [*]
- Saminsky, Lazare, *Music of the Ghetto and the Bible* (1934)
- Scheiber Sándor, „Der normannische Proselyt Obadja, der Aufzeichner der ersten hebräischen Melodie”, *Studia Musicologica*, 8 (1966), 173–188
- Schönberg, Jakob, *Sire Erec Jisrael* (Berlin, 1935)
- Sendrey, Alfred, *Bibliography of Jewish Music* (New York, 1951) [*]
- Simon, A. J., *The Songs of the Jews of Cochín and Their Historical Significance* (Cochin, 1947) [*]
- Singer, Josef, *Die Tonarten des traditionellen Synagogengesanges* (Wien, 1886) [*]
- Sola, David Aron de – Emanuel Abraham Aguilar, *The Ancient Melodies of the Liturgy of the Spanish and Portuguese Jews*, harmonized by E. Aguila, preceded by a historical essay by D. A. de Sola (London, 1857) [Újabb kiadása: London, 1931] [*]
- Spanier, Arthur, *Die massoretischen Akzente. Eine Darlegung ihres Systems nebst Beiträgen zum Verständnis ihrer Entwicklung* (Berlin, 1927)
- Speidel, Johann Christoph, *Unverwerfliche Spuren von der alten Davidischen Singkunst* (Stuttgart, 1740)
- Stainer, John, *The Music of the Bible, with Some Account of the Development of Modern Musical Instruments from Ancient Types* (1882) (Újabb kiadása: London, 1914) [*]
- Sulzer, Salomon, *Schir Zion. Gesänge für den israelitischen Gottesdienst*, revidiert und neu herausgegeben von Josef Sulzer (Leipzig, 1905)
- Ugolino, Blasius, *Thesaurus antiquitatum sacrarum* [...] (34 kötet, Velence, 1744–1767) [A 32. kötet tartalmazza a zsidó zenére vonatkozó frásokat; jóllehet ezt a munkát Szabolcsi Bence írásai nem idézik, említéni kell, mert a legkorábbi forrásokkal valószínűleg itt találkozhatott]
- Villoteau, Guillaume-André, *La description de l’Égypte: État moderne* (Paris, 1809–1926)
- Vinaver, Ch., *Anthology of Jewish Music* (New York, 1955) [*]
- Vivell, Coelestin, „Direkte Entwicklung des römischen Kirchengesangs aus der vorchristlichen Musik”, *Kirchenmusikalisches Jahrbuch*, 24 (1911), 1–26

- Wagner, Peter, „Der gregorianische Choral“, in Guido Adler, *Handbuch der Musikgeschichte* (Leipzig, 1930)
- Wagner, Peter, *Einführung in die gregorianischen Melodien* (Leipzig, 1910–1921)
- Weisser, A., *The Modern Renaissance of Jewish Music* (New York, 1954) {*}
- Weisser, Joshua Samuel, *Chassidic Melodies* (New York, 1944) {*}
- Wellesz, Egon, *Aufgaben und Probleme auf dem Gebiete der byzantinischen und orientalischen Kirchenmusik* (Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen, 6) (Münster, 1923)
- Werner, Eric – Isaiah Sonne, „The Philosophy and Theory of Music in Judaeo-Arabic Literature“, *Hebrew Union College Annual* [Cincinnati], 16 (1941), 251–319; 17 (1943), 511–572 {*}
- Werner, Eric, [*] *Hebrew Union College Annual* [Cincinnati], 18 (1943/44), 414–415
- Werner, Eric, „Jewish Music“, in: *Grove's Dictionary of Music and Musicians*, vol. IV (5th ed., London, 1954) {*}
- Werner, Eric, „Musical Aspects of the Dead Sea Scrolls“, *The Musical Quarterly*, 43 (1957), 22–25
- Werner, Eric, „Prolegomena to a Bibliography of Jewish Music“, *Historia Judaica* [New York], 6 (1944), 175–188 {*}
- Werner, Eric, „The Tunes of the Haggadah“, *Studies in Bibliography and Booklore*, 7 (1965), 57–83
- Werner, Eric, *Geschichte der jüdischen Volksmusik* (Breslau, 1938) {*}
- Werner, Eric, *The Sacred Bridge* (London – New York, 1956)
- Wodak, L. M., *Hannazeach* (Schule des israelitischen Cantors) (Wien, 1898)
- Wolf, Johannes, *Geschichte der Musik in allgemein-verständlicher Form*
- Zunz, Leopold, *Der Ritus des synagogalen Gottesdienstes geschichtlich entwickelt* (Berlin, 1859)
- Zunz, Leopold, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie* (Berlin, 1865)

Névmutató

A

- Abert, Hermann 203
Ácháb 111
Achron, Joseph / Josef 92, 93, 98, 218
Ackermann, Aron 33, 34, 36, 282
Adler, Guido 80, 99, 176
Adolescentoli, degli (család) 74
Adorno, Theodor Wiesengrund 242, 246
Ady Endre 199, 240, 246
Ágoston / Augustinus, Szent 109
Agricola, Alexander 43
Aguilar, Emanuel Abraham 101, 285
Aharon, Ezra 96
Alami, Salamon 35, 237
Alarcón, Lope de Veray 51
Aldringen (zsoldoskapitány) 45, 72
Aleman 74
Alfászi, Jichak ben Jákob / Rif 35
Algazi, L. 93
Ambros, August Wilhelm 33, 282
Ambrus / Ambrosius, Szent 34, 99, 102, 103, 109
Amesienowa, Zofja 195, 282
Angelus Silesius 143
Anjou 235
Antiochus 95
Anton, Conrad Gottlob 33, 282
Apellés 40
Aragon, Louis 239
Archevolti, Samuel 35, 237
Arends, Leopold Alexander Friedrich 33, 282
Arpa, Abramo dall' 71
Ascher ben Jechiel 35
Attias, M. 282
Avenary, Hanoch 282; *lásd még* Loewenstein, Herbert
Azzaiolo, Filippo 86

B

- Baál-Sém / Baál-Sém-Tov, Israel 10, 142, 144, 147
Babiloni Névtelen / Deutero-Jesája 111, 112, 114
Babits Mihály 167
Bach, Alexander von, br. 136
Bach, Johann Sebastian 36, 43, 87, 147, 218, 266
Bachja ibn Pakuda 24
Baer, Abraham 182, 183, 248, 282
Balassi Bálint 257
Balázs Béla 239, 241
Balogh József 106
Balthazar, Lopez 48
Banchieri, Adriano 86
Barrios, Angel de 51
Bartók Béla 8, 9, 10, 64, 81, 155, 158, 164, 165, 223, 246
Basiela, Simone 72
Basileios / Vazul, Nagy Szent 109
Basnage, Jacques 61
Basula, Mózes 71, 74
Batthyány Lajos, gr. 135
Beaconsfield, Earl of *lásd* Disraeli
Beer, Aharon 181
Beethoven, Ludwig van 182, 218
Beguins 56
Béla, III. 119
Béla, IV. 120–122
Belli, Domenico 7
Benjámin, Tudelai 144
Beöthy Ödön 133
Berg, Alban 10, 240, 247
Bergson, Henri 208
Bernhard Samuel / Bernard / Samuel 52–54
Berzeviczy Gergely 132
Bihari János 198
Birnbaum, Eduard 74, 75, 94, 272, 282

Bizet, Georges 37
Bloch Móríc / Ballagi Mór 133
Bloch, Ernest 92, 93, 98, 211, 218
Bloch, Joseph Samuel 38, 282
Blum, Léon 208
Borgia, Caesare 40
Bossuet, Jacques Bénigne 61
Bovicelli, Giovanni Battista 81
Böhme, Franz Magnus 38
Böhme, Jacob 143
Brahms, Johannes 218, 266
Brauer, E. 282
Breuer Dávid 236
Brod, Max 239, 244, 245, 282
Bruyère, Jean de la 54
Bulán király 117
Burckhardt, Jacob 39, 40
Büchler Sándor 116

C

Cahan, Juda Leib 154, 155, 156, 282
Calderón de la Barca, Pedro 50
Candolle, de 35
Capellen, Georg 30, 282
Cardoso, Izsák 73
Carissimi, Giacomo 265
Carlyle, Thomas 52
Castro, Orobio de / Isak de / Don Baltazar
Orobio 46, 50, 51
Cerbbeer 48
Chateauroux, Marie-Anne de Mailly-Nesle 52
Chioppio, Annibale 75
Chorin Áron 182
Cività, David da 71
Cohen, Boaz 237, 282
Cohen, Francis Lyon 175, 282
Colbert, Jean B. 48
Colon, József 70
Condé, Louise-Joseph de Bourbon, hg. 49
Cordovero, Moses ben Jacob 73
Couperin, Francois 60
Croce, Giovanni 77
Cromwell, Oliver 45
Csillag Lipót 80, 87, 228

D

Dávid 89, 256
David, Félicien 182
Deák Ferenc 133, 138
Debussy, Claude Achille 37, 60
Decker 32
Delibes, Léo 37
Delmedigo, Elia 70, 73, 74
Delmedigo, József 73
Denhof Károly Ede / Karl Eduard 173, 228
Descartes, René 45, 73
Desmarests, Jean 53, 54
Desportes, Philippe 56
Deutsch, Moritz 93, 173, 182, 183
Disraeli, Benjamin, Earl of Beaconsfield 208
Dosztojevskij, Fjodor M. 239
Dubnov, Simon 9, 13, 104, 111, 116, 148, 169,
273
Duclos, Charles Pineau 52
Dufay, Guillaume 43
Duran, Profiat 35, 93
Duran, Simon 237

E

Eckhart mester 143, 147
Egyedi Benő 228, 234, 236
Ehrenberg 41
Einstein, Albert 208
Eisenmenger, Johann Andreas 56
Elija Levita 34, 90
Élijáhú 111
Emrich, Wilhelm 239
Endre, II. 119
Engel, Joel D. 92, 96, 98, 218
Engelsmann Izidor 282
Eötvös József, br. 135, 138
Esterházy (család) 130
Estrée, Mme d' 52
Ezékiel 111
Ezra 33
Ézsajás / Jezsajás 7, 97, 111, 112, 147

F

Fabinyi Lili 272
Fano, Azarja da 73
Fano, Ezra 72
Fano, Giuseppe da 72

Farmer, Henry George 158, 178, 282
Felgenhauer, Paulus 45, 49
Feller 56
Ferdinánd, I. 127
Ferdinánd, II. 46
Ferdinánd, III. 46, 56
Ferenc, Assisi Szent 147
Finesinger, Sol Baruch 282
Finzi, Jichak (Isaac) 73
Fischer Annie 201
Fischer, Ernst 239, 244
Forgács Simon 128, 129
Forkel, Johann Nikolaus 32
Forster, Georg 41, 43
Fraknói Károly 215
France, Anatole 62
Franchetta, Judith 71
Franck, Sebastian 143
Fredmann comes 121
Freed, Isadore 93
Freud, Sigmund 208, 240
Friedmann Mór 33, 93, 151, 173, 228
Friedmann, Aron 283
Frigyes, Nagy 53, 62

G

Gabrieli, Andrea 77, 86
Gabrieli, Giovanni 77, 93
Gad, Baruch 45
Gafarelli, Jakab 47
Gagliano, Marco da 77
Gáli József 243
Galilei, Galileo 49
Galla 45
Ganassi, Silvestro (dal Fontego) 81
Garaudy, Roger 239
Gergely, I. / Nagy Szent 33, 34, 261
Gergely, IX. 119, 120
Gerson-Kiwi, Edith 237, 283
Gevaert, Francois Auguste 102, 283
Giotto di Bondone 39
Giustiniani, Vincenzo 38
Gluck, Christoph Willibald 37
Gnyesszin / Gnessin, Michail F. 92, 98, 218
Goethe, Johann Wolfgang von 247, 254
Goldmark Károly 30, 218, 228
Goldmark, Szimcha Rubén 172, 211

Goldstein, Josef 181
Goldziher Ignác 140
Gombos Benő 236
Gonzaga (család) 70
Gonzaga, Ferdinando 75
Gonzaga, Francesco 75
Gonzaga, Lodovico, 71
Gonzaga, Vincenzo 71, 74, 75
Gradenwitz, Peter 283
Graphaeus, Hieronymus 43
Grégoire 56
Grieg, Edvard 30
Groote, Geert 143
Gropius, Walter 208
Guarini, Battista 75
Guivizzani, Al. 76
Guivizzani, Effrem 76
Gundolf, Friedrich 208
Gussago, Cesario 77

H

Haller, Karl Ludwig von / gr. 132
Händel, Georg Friedrich 37, 218, 265
Harris, Hayyim 283
Hartmann Sámuel 234, 236
Hasse, Johann 39
Haupt, Leopold 33, 283
Haydn, Joseph 181, 183, 266
Haynau, Julius Jakob, br. 136
Heckel, Wolf 86
Héderváry Lőrinc (nádor) 124
Heine, Heinrich 208
Heller Bernát 255, 283
Helvétius, Claude-Adrien 54
Henriette hercegnő 50
Henrik, IV. 47, 48
Henuk 120
Herder, Johann Godfried von 32
Hertz, Gustav Ludwig 208
Herzl Tivadar 140
Hirsch „berlini bankár” [recte: Abraham Hirschel] 53
Hoeg, C. 234
Hofmann 32, 41
Hollenberg 41
Honegger, Arthur 218, 266
Horatius / Quintus Horatius Flaccus 33

Horn Ede 116
Horváth Zoltán 13
Hóseás 111
Hurwitz, Jesaja 35

I

Ibn Ezra, Abraham 35, 70, 93
Ibn Jahia, Gedalja 73
Ibn Saprut, Chaszdej ben Izsák 117
Idelsohn, Abraham Zevi 8, 11, 79, 80, 83,
90–92, 94, 98, 100, 104, 105, 108, 109, 152,
154, 156, 161, 163, 164, 169, 175–181, 196,
206, 210, 213, 220, 222, 223, 225, 231, 234,
259, 283, 284
Illyés Gyula 149, 167
Isaak / Ysaac / Yzac, Arrigo Tedesco / Henricus
41–44

J

Jacobi Viktor 211
Jacobi, Friedrich Heinrich 93
Jacobsohn, Izrael 182
János (evangélista) 115
Jászi Oszkár 208
Jekudaj gáon 93
Jeremiás 111, 112
Jeromos / Hieronymus, Szent 32, 100, 108, 176
Jézus / Krisztus 111, 112, 114, 115, 147–149,
202, 208, 217
Jójákim 111
Josephus Flavius 32, 89, 263
József Attila 246
József, II. 62, 130, 131, 132
Jufin, Morin le 52
Jufis, Rappael des 49
Jurieu, Pierre 60
Justinianus, I. 93

K

Kafka, Franz 10, 239, 240, 242, 243, 244, 245,
246, 247
Kahle, Paul 284
Káldi László 215
Kálmán Imre 211
Kálmán, Könyves 118
Kandinsky, Wassilij 246
Kant, Immanuel 60

Kapisztrán János 124
Kardos [Albert] 149
Karinthy Frigyes 240
Káró / Caro, József 35, 93
Károli (Károlyi) Gáspár 208
Károly Róbert 121
Károly, III. 130
Károly, V. 71
Károly, VI. 46
Károly, VII. 47
Károlyi Sándor, gr. 130
Kastan-Weintraub Salamon 172
Katalin, Nagy 62
Katzenellenbogen, Méir ben Jichák / Maharam
74
Kaufmann Mózes 128, 129
Kaufmann, Fritz Mordechai 38, 163, 284
Kayserling, Mayer / Méir 173
Kecskeméti Ármin 116
Kecskeméti Vég Mihály 266
Kelemen, Alexandriai 34, 91, 108, 176
Kelen Hugó 206
Kempis, Tamás / Thomas 147
Keszi Imre 165, 284
Kierkegaard, Søren 239
Kisselhof, Susman 272
Klausner, Joseph 104, 169
Klauzál Gábor 133
Kmoskó Mihály 284
Kodály Zoltán 7–10, 12, 13, 64, 81, 150, 202,
209, 215, 218, 220, 227, 239, 257, 266
Kodály Zoltánné Sándor Emma 13
Kohn Sámuel 116, 173
Kolari, J. 284
Kollonich Lipót (bfboros) 130
Komárni Izsák 173
Koncsevskij, A. K. 157, 284
Korányi Frigyes 140
Kosmas 109
Kossuth Lajos 135
Krein, Alexander 92
Kreistein 43
Kroó György 7–11, 12, 13, 236, 246, 269, 272,
274, 277, 279, 281
Kvartin, Zavel / Kwartin, Zevulun 173

L

- Lachmann, Robert 206, 213, 284
 Lajos, Anjou / Nagy 122, 123
 Lajos, XIII. 52
 Lajos, XIV. 46, 48, 51–55
 Lajos, XV. 52
 Lajtha László 208
 Larrea Palacin, A. de 284
 Lassalle, Ferdinand 208
 Lassus, Rolande de 265
 László, IV. 121
 Lattes, Izsák de 71
 Lauko, Desider 284
 Lavignac, Albert 157
 Lazarus Adolf 93, 173, 228
 Leitner, Franz 175, 284
 Leó, X. 41
 Leonardo da Vinci 40
 Leslau, Wolf 284
 Lessing, Gotthold Ephraim 208
 Levi, Selim 96
 Levis, hg. 52
 Lévy, Blimele 57
 Lévy, Gedeon 58
 Lévy, Rafael 56–59
 Lewandowski, Louis (Lazarus) 93, 173, 182, 183
 Lilienthal, Otto 208
 Lineczky 173
 Lipót, I. 129, 130
 Liszt Ferenc 182
 Lods, Adolphe 284
 Loewenstein, Herbert / Hanoch Avenary 101, 184, 197, 233, 248, 284; lásd még Avenary, Hanoch
 Lonsano 35
 Lope (eretnek) 46
 Losonczy Anna 257
 Louvois, Francois-Michael Le Terrier, marquis de 48
 Lów Lipót 136, 138, 173
 Löwe 173
 Lucretius, Titus Carus 40
 Lukács (evangélista) 115
 Lukács György 239, 244
 Lully, Jean-Baptiste 50
 Lurja, Jichák 73

- Luther Márton 32, 33, 38, 208
 Luzzatto, Samuel David 34, 284
 Luzzatto, Simone 73
 Lyonne 48

M

- Madách Imre 149
 Magyarai Imre 216
 Mahler, Gustav 97, 211, 218
 Maintenon, Mme 52, 54
 Majmuni / Maimonides 35, 63, 115, 208, 213
 Major Ervin 201
 Manasse ben Izrael 46
 Manet, Edouard 60
 Mann, I. 175, 284
 Mann, Thomas 239, 240
 Mannheimer, Izsák Noé 182
 Mansfeld 45
 Manuello / Immanuel ben Solomon, (Róma) 35
 Marcello, Benedetto 38, 93
 Marchiano, Elija 73
 Mária (infánsnő) 46
 Mária Lujza, Bourbon 46
 Mária Terézia 51, 130
 Marivaux, Pierre de 60
 Márk (evangélista) 115
 Marksohn, Arnold 38, 284
 Maróthy János 233, 284
 Marx, Karl 60, 148, 149, 208
 Massarano, Jacchino 71
 Massenat, Jules 37
 Masserani, Abraham 72
 Máté (evangélista) 115
 Mátyás, Hunyadi 124, 125
 Mazin 36
 Medici (család) 40
 Medici, Giovanni Maria di, Conte 41
 Medici, Lorenzo, Nagy 42, 43
 Medici, Mária 47
 Medina-Celi, hg. 51
 Meisel Farkas Alajos / Wolf Alois 173
 Mendelssohn (-Bartholdy), Felix 38, 181, 182, 211, 218, 266
 Mendelssohn, Moses 74
 Mendl (prefektus) 125
 Menz, Juda 70
 Mersenne, Marin 284

Merula, Tarquinio 77
Messer, Leon / Juda da Napoli 70
Meyerbeer, Giacomo 30, 38, 211
Miksa, I. 42
Milhaud, Darius 93
Minz (Münz) Mózes 35
Modena, Abtaljon 73
Modena, Berachja da 73
Modena, Leon da 36, 47, 61, 73, 74, 76–78, 93,
181
Moeln, Jákob Lévi / Maharil 36, 38, 93, 180
Mohácsi Jenő 11, 198
Moine, Gilles el 56
Molière, Jean-Baptiste Poquelin 50
Montalto, Elia Felice 47, 48
Montesquieu, Charles de Secondat 62, 63
Monteverdi, Claudio 9, 70, 74, 75, 76
Montezinos, Antonio de 46
Montpensier, Mme 50
Morelli 41
Móricz Zsigmond 167
Morin le Juif 52
Morosini, Giulio 77
Morteira, Saul 48
Moscoso (inkvizitor) 46
Moskov, V. 154, 155, 284
Mozart, Wolfgang Amadeus 13, 181, 218, 254
Musiol, Robert Paul Johann 32, 41, 42, 284
Musztafa (budai basa) 129
Münster, Thomas 197

N

Nádasdy Ferenc, br. 59
Nadel, Arno 93, 164, 222, 225, 284
Nadshara, Israel 237
Nagyszombati Izsák 124
Náthán 111
Náthán ben Saddi 59
Nathan, Isaak 182
Natronáj gáon 34, 91, 100
Naumann, Emil 33, 284
Naumbourg, Samuel 93, 101, 173, 177, 182,
183
Navarra, Menahem 237
Nazareno, Éli 46
Németh László 148, 150, 167
Nemoy, Leon 284

Nettl, Paul 74, 86, 284
Newsiedler, Hans 86, 96
Notker, Balbulus / Dadogó 33
Nowakowsky, David 174

O

Obadja 264, 265
Offenbach, Jacques 211
Okeghem, Johannes de 43
Orbán, II. 118
Ortiz, Diego 81, 82
Ott, Hans 43

P

Pál, Szent 108, 114, 208
Palestrina, Giovanni Pierluigi da 36, 77, 93,
265
Pálóczi Horváth Ádám 85
Pap Károly 11, 148, 167, 168, 274
Paracelsus, Theophrastus Bombastus von
Hohenheim 143
Pater, Walter Horatio 39
Pauli, Olinger 61
Paz, Enrique Enriquez de / Antonio Enriquez
de Gomez 46, 50, 51
Petőfi Sándor 135, 198, 218
Petrejus, Johannes 43
Petrucci, Ottavio 41, 43
Peyrère, Isaac le 46, 49
Pfeiffer, Augustus Friedrich 33, 284
Philo, Alexandriai 33, 89, 99, 115, 264
Piatelli, degli (család) 74
Pico della Mirandola, Giovanni 74, 75, 208
Pimentel, Manuel 47
Piombo, Sebastiano del 41, 271
Pires, Diego / Salamon Molcho 71
Pius, V. 71
Pizzetti, Ildebrando 211
Plantavicius, Jacques 47
Platón 40
Poel, Manuel Fernando de Villa 46
Pomis, de (család) 75
Portaleone, Abraham ben David 71, 284
Portaleone, Guglielmo di 33, 71
Portaleone, Leone de Sommi 72
Porto, Izsák 71
Praetorius, Franz 91, 175, 285

Prés, Josquin de 42, 43
Prokofjev, Sergej S. 98, 211
Provençal, Abraham 72, 73
Provençal, Mózes 71, 73, 74
Puccini, Giacomo 37

Q

Quasten, J. 102, 285

R

Racine, Jean 50
Radloff, Wassilij 154, 285
Radnóti Miklós 201
Radó Antal 44
Rafael / Raffaello Santi 41
Rákóczi György, II. 59
Rapcsányi László 256–266
Rasi 213
Rathenau, Walther 208
Rathgeber, Valentin 86
Ravel, Maurice 37, 83
Ravina, Manasseh 285
Reinitz Béla 11, 199, 276
Reuchlin, Johannes 197, 208, 230
Rhaw, Georg 43
Ribot 35
Richelieu, Armand-Jean du Plessis 51, 52
Riemann, Hugo 41, 43
Rios, de los 50
Rittangel 181
Rocamora, Vicente de 46
Romanos 109
Rosales, Immanuel 46
Rosowsky, Salomon 175, 230, 233, 285
Rossi / Madama Europa 74
Rossi, Anselmo 75
Rossi, Azarja de 73, 74
Rossi, Carlo 75
Rossi, Matteo 75
Rossi, Salomone de / Ebreo 9, 33, 36, 69–78, 93, 97, 181, 211, 218, 285
Rothmüller, A. M. 285
Rothschild 41
Rouanet, Jules 157, 285
Rousseau, Jean-Jacques 60, 62, 63
Rózsavölgyi Márk 198, 211, 218
Rubens, Peter Paul 71

Rubin, R. 285
Rudolf / Rudolf, II. 71, 127
Ruysbroek, Jan van 143

S

Saalschütz, Joseph Levin 32, 33, 285
Sabbataj Cvi 45, 46, 48
Sachs, Curt 237
Saint-Saëns, Camille 37
Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy 52
Salaman, Charles Kensington 93, 182
Salamon 32, 37, 89, 263
Salamon, Efraim 35
Salutivo, Bartolomeo de 72
Salvador, Jónás 59
Saminsky, Lazare 93, 196, 285
Sámuel 111
Sansecondo, Jacopo 41
Saracini, Claudio 9
Sárközi György 254
Saruk / Sarug, Israel 73
Saurin, Jacques 61
Savonarola, Girolamo 40, 71
Saxel 228
Schalit, Heinrich 93
Scheiber Sándor 14, 72, 264, 265, 281, 285
Schenk 32
Schnitzler, Arthur 240
Schönberg, Arnold 10, 93, 218, 219, 240, 246, 247, 266
Schönberg, Jakob 154–156, 285
Schubert, Franz 173, 182, 218
Schulsänger, Jakab 173
Schumann, Robert 38
Schütz, Heinrich 147, 218
Semrau 41
Sendrey, Alfred 280, 285
Senfl, Ludwig 41, 43
Seraphinus / Szerafin (esztergomi érsek) 118
Servières, Georges 37
Seuse, Heinrich / Suso 143
Sévigné, Mme / Marie de Rabutin-Chantal, marquise de 52
Seyfried, Ignaz Xaver, Ritter von 173
Shakespeare, William 78
Simon mester 123
Simon Zoltán 234, 236

Simon, A. J. 285
Simon, Richard 49, 56, 59, 61
Simonyi Zsigmond 140
Singer, Joseph 93, 94, 285
Sola, David Aron de 101, 285
Spanier, Arthur 175, 285
Speher 143
Speidel, Johann Christoph 33, 285
Spinoza, Benedictus / Baruch 45, 51, 97, 208
Stainer, John 285
Stein [Aurél] 208
Steinschneider, Moritz 40
Strauss, Richard 37, 86, 211
Stravinsky, Igor F. 10, 218, 245
Strelizker Dávid 172
Sullam, Mózes 76
Sulzer, Salomon 32, 93, 101, 151, 173, 177,
179, 181–187, 190, 197, 211, 215, 236, 285
Sylvester János 208
Symonds 39, 41

Sz

Szaadja gáon 35, 91
Szabolcsi Bence 7–14, 87, 99, 116, 152, 177,
178, 192, 200–205, 206, 215, 243, 253, 269,
270–279, 280–282
Szabolcsi Gábor [I] 13, 200–205
Szabolcsi Gábor [II] 14
Szabolcsi Lajos 12, 13
Szabolcsi Miklós 12
Szabolcsi Miksa 7, 12, 139, 236
Szapolyai / Zápolya István 125, 127
Széchenyi István, gr. 134
Szemere Bertalan 135, 136
Szentkirályi Móric 133
Szerencsés Imre / Salamon / Fortunatus 72, 125
Szócs Gergely 128, 129

T

Takáts Sándor 128
Tandori Dezső 241
Tartas, Isaac de Castor 46
Tauler, Johann 143
Teka 119
Teréz / Theresa, Szent 147
Theokritos 40
Thököly Imre, gr. 59

Tillich Mátyás 56
Tilly, Johann Graf von 45
Titus, Flavius Vespasianus 74, 263
Tóth Aladár 13, 99, 201, 204
Tóth István 85, 86, 99
Trakl, Georg 241
Treuenburg, Basewi von 46
Treves József 124
Trockij, Lev D. 208

U

Ugolino, Blasius 285

V

Vajda János 199
Vallié, Paul du 58
Valmontone, Izmael 73
Vámbery Ármin 140
Vauban 48
Vázsonyi Vilmos 141, 208
Vecchi, Orazio 86
Vecchio, del / Gallico (család) 74
Verdi, Giuseppe 30
Verlaine, Paul 60
Verrinder 93, 182
Villoteau, Guillaume-André 31, 38, 285
Vinaver, Chemjo 285
Vintimille du Luc 52
Vital, Hajjim ben Joseph 73
Vivell, Coelestin P. 102, 285
Volkert, Franz 173
Voltaire, François-Marie 53, 54, 62, 63
Vörösmarty Mihály 13

W

Wagner, Peter 109, 176, 285, 286
Wagner, Richard 30, 35
Waldner 41
Watteau, Antoine 60
Weber, Carl Maria von 37
Webern, Anton von 10, 41, 240, 241, 247
Weiner Leó 218
Weisser, A. 286
Weisser, Joshua Samuel 286
Wellesz, Egón 102, 286
Wells, Herbert George 240, 243
Werbőczy István 125

Werckmeister András 44
Werner, Eric 77, 91, 220, 230, 231, 233, 234,
237, 248, 249, 253, 255, 286
Wertheimer Adolf 236
Wiclif, John 208
Willaert, Adrian 43
Wittmann 208
Wodak, L. M. 164, 220, 222, 223, 228, 236, 286
Wolf, Johannes / János 41, 43, 286
Wolff, Helmuth Christian 38
Wölfflin, Heinrich 41

Z

Zakariás 112
Zephira, B. 96
Zrínyi Péter, gr. 59
Zunz, Leopold 38, 286

Zs

Zsigmond (császár) 42, 124

Zsidó zenei mutató

A

- abesszíniai zenei elemek 94, 95
ad notam-felirat 90, 257
Addir hu 180, 181
Adón ólam / Addun aulom 77, 181, 253
Adonaj moloch 179
aeol dallam 164, 223
afganisztáni zenei elemek 95
Ahavo rabbo / ~steiger 178, 179, 185, 186,
210, 213, 222, 223, 228, 237
akcentus-jelek 90, 93, 100
Akdómsuz 183
áldásmondát, áldásmondás 180, 212, 225, 228,
231, 237, 248
algfri zenei elemek 94
Amol iz der Rebe 88
anapestikus hangsúly 212
angliai zenei elemek 94
anhemiton ötfokúság 223
anthem 182
antifóna 32, 89, 90, 192; antifonális zsoltározás
93, 94, 152, 192
arab / arabos zenei elemek 94, 96, 99, 101, 163,
177, 217, 237, 253
arietta 181
askenáz / askenázi zenei stílus 94, 95, 104, 161,
178, 230; keleti ~ 178, 179, 181, 210, 222;
~ liturgia 187
ászór / asszur 32, 90
aulos 90

B

- Baal tefillah 183
babilóniai zenei dialektus / ~ zenei elemek 92,
94, 95, 98, 100, 104, 105, 169, 177, 183,
192, 258
balkáni zenei dialektus / ~ zenei elemek 92, 94,
101, 104, 172, 236, 253
beduin stílus / ~ zenei elemek 213

- berachoth 237
Berakot 91
berber stílus / ~ zenei elemek 213
besszarábiai zenei elemek 217
Biblia-dallam 176, 194–197, 210; ~felolvasás
/ ~intonáció / ~olvasás 91, 93, 98–100,
103, 106–108, 193, 197, 209, 212, 215, 217,
225, 231
bibliai epika 95
bichord 220, 237
Birkat hak-kohanim 249
bizánci zenei elemek 175, 210
bokharai zenei elemek 95
bombayi zenei elemek 95
Borchu 180
Boruch 232
Boruch sém kevaud 164, 186; 210, 220
bölcsofdal 94, 163

C

- cantillatio / kantilláció 169, 209, 230, 231, 233,
251
castagnette / kasztanyett 32, 90, 262
celcelim / celcilim 32, 90
chacócra, chacócróth 32, 90, 262
Chád gádjo 255
chalil / chólil 32, 90, 262
chanuka-esti dalok 38
chasszidikus dallamok 96, 182, 187, 210, 211
chazan / cházán 93, 179; chazanut / chazonusz
93, 173, 228
cifrázat 96
cigányos forma 163, 217
cilcelé sómá 90; cilcelé teruó 90; cilceles 32
cimbalom 32
cintányér 89, 90, 262, 263
cochini zenei elemek 95
concentus 91

Cs

csárdás 173
csatadal 192
csengetyű 192
csörgő 90, 192
csörgődob 32

D

dagesztáni zsidó zene 95, 169
dallamotáció 230
dallamszerkezet 165
dargo-tevir 164, 220
deklamáló / éneklő olvasás 90, 106, 175, 178, 186
dél-szefárdi zenei dialektus 92
diadalének 256
diatonika / diatonika 91, 94, 152, 192, 220, 223, 224
dob 32, 90, 94, 95, 213; kézi~ 192, 262; keretes ~ 90, 262
dór skála 34, 91
doxológia 261
dúr hangnem / dallam, ~ zene 101, 164, 183, 184, 210, 223, 228

E

Ebraica 86
Ecoajszáj soflu... 82
Echo 38
Echod mi jaudea 255
egyházi hangnemek 91, 98
egyiptomi zenei elemek 94; ~ dal 37
ekfonetikus jegyek 107, 175, 176, 210, 214, 233, 257, 259
Él bené 38
Éle ha-micvot 232
Eli Ción 36, 180, 187
előimádkozó 93, 99, 172, 178, 181
Énekek éneke 77, 83, 152, 176, 194–195, 210, 230, 258–260, 265
énekes 89, 263; ~, keleti 213; ~, templomi 89
éneklő olvasás 91, 107, 108, 152
engesztelőnap daltalmonok 38; lásd még Jom kippur
Erubin 34
esküvő / lakodalom 94, 95, 99

Esther-Weise 176
észak-afrikai zenei elemek 104

F

félhang 163, 164, 176; félhangos ötfokúság / pentatónia 222–224, 237, 260
finalis-hang 233
főtünepi liturgia 151, 161
francia–spanyol–olasz zenei dialektus 92
fríg menet 82, 166; ~ skála 36, 91; ~ zárlat 163
fuvola 32, 192, 262
fúvós hangszerek 91, 262
fúvósmű 90

G

gagliarda 75, 76, 253
gassenhauer 154
gavotte 187
Gemara (babilóniai) 100, 108
Gesem-dallam lásd Tal-dallam
gong 94, 95
görögországi zenei elemek 94
graduál-responsorium 109
gregorián / gregorius / gregorianum 33, 90, 98, 102, 103, 105, 108, 156, 175–177, 196, 210, 214, 215, 217, 221, 228, 231, 233, 237, 258–261, 265

Gy

győzelmi dal 89

H

habanéra 253
haftóra / Haftarah 176, 209, 210, 222, 233, 250
haggáda 92, 181
Hallelujah / halleluja-ének / alleluja 30, 93, 192
Hamelech-dallam 180
Hammavdil-dallam 84
Hamzeach 164, 236
Haneemórim 210
hangjegyzés / kótafrás / hangjelzés 194–197, 210, 230
hangmagasság 214
hangszeres zene 92, 101, 262, 263
hárfá 32, 71, 89, 192, 262

hármashangzat 237
 Ha-sirim aser li-Selómó 76
 Hat e Jid e Wabele 216
 Hatikva 64
 Haudu 82, 186, 191
 havdala-dalok 80
 hazadsz / hazag 253
 házi ájtatosság 92, 165, 228, 236
 Hazómír 36
 hegedű 32, 95
 heptachord 94
 heptatonikus dallam 231
 hexachord 94, 210
 hidshas 223
 himnusz 89, 93, 226
 hipofríg hangnem 91
 hirdető stílus 237, 248–252
 hirmos / heirmos 103, 109
 hivatásos zenész 263
 Ho lachmo / Ho lachmo anjo / Hā lahmā 82,
 162, 209, 237, 249
 hollandiai zenei elemek 94
 hymnodia 192
 hymnus 109

I

Íggereth muszar 35
 Im tauchalun noszin pirjo... 82
 ima, énekes 185, 215; ~dallam 209; ~, próza
lásd próza-ének
 improvizáció / rögtönzés 93, 98, 99, 106, 162,
 179, 259
 indiai zenei elemek 95
 interpunkciós dallamosság 93; interpunkciós
 jegyek 107
 iraki zenei elemek 94
 Izrael zenéje 94–96, 251

J

jambikus hangsúly / jambus-formák 103, 212
 Jebarechecha 82
 jeladó dallam 252
 jelzőkürt-stílus 237
 jemeni zsidó zene 94, 95, 96, 104, 105, 156,
 169, 192; ~arab zenei dialektus 92, 95, 98
 Jeruzsálem 105, 108

jiddis dalstílus, ~dallam, ~népdal 95, 157, 159,
 226; ~táncdal 154, 156
 Jidische Mame 216
 Jigdál 38
 Jom kippur 164, 186, 191, 220
 Joske, Joske, span dem losek 154
 Jubal 206–207
 jubiláció 30, 85
 júdaizáló dallam *lásd* zsidó dallam

K

Kaddis 33, 38, 82, 164, 180, 183, 186, 187, 220
 kánon 103
 kántor 35, 36, 39, 80, 81, 85, 92–94, 99, 151,
 163, 172–174, 179, 181, 186, 215, 236;
 ~ének 190, 217; ~képzés 207; ~kompozíció
 185, 187; kántorság 211, 228
 karének 76, 151, 184, 190, 191, 192
 kaukázusi zsidó zene 156, 169, 176, 192, 210
 Kedusa 77, 180
 kelet-európai zsidó zene 94, 101, 156, 211, 218,
 226
 keleti szefárd zenei dialektus 104, 169, 178,
 230
 keren 90
 keringő 173, 187
 Kerova-Weise, ~-ének 178, 186, 223
 keszthelyi banda 96
 kettős tagolás (zsoltárversben) 192
 kettőssíp 192
 kiddus 38
 kinnór 32, 89, 262, 263
 Kino-dallam 82
 kísérőzenész 89, 263
 kithara 89
 klarinét 95
 klezmer 211
 Kol mekaddés 164
 Kol nidré 38, 39, 92, 93, 95, 99–101, 161, 166,
 178, 180, 183, 186, 210
 kóló 187
 koloratúra-stílus 186
 kontakion 103, 109
 korál / korális 182, 186, 216, 217, 226
 kórus / énekkar 33, 89, 151, 181, 256, 262;
 egyszólamú ~ 151, 262; vegyeskar 264
 kötött ritmus 187

közép-ázsiai / mongolos ötfokúság 222
kurdisztáni zsidó zene 94, 95
kürt 32, 90, 262
kvartpárhuzam 94, 237; kvart hangköz 248
kvintpárhuzam 94, 237; kvint hangköz 248

L

ländler 181
lant 71, 263
lappangó alap- / főmelódia 106, 152, 158, 179, 184
Lecho daudi / Lecha dodi 84, 85, 181, 253
Lechu nerannenó 181
lekciódallam 98, 100, 251, 256
lengyelországi zenei elemek 101, 104; lengyel-orosz zenei elemek 181, 236; ~-zsidó népdal 34, 38, 85, 87, 163; ~ modor 173; ~ skála 32; ~ stílus 217
levantei zenei stílus 177, 178
léviták 263
lid hangnem 91
lyra 89, 192, 262

M

maamad 93
maariv-ima 33, 38
magréfa / megréfa 90, 262
magyar skála 34
magyar–lengyel–ukrán zenei stílus 178, 222; magyar–lengyel–balkáni ~ 252
magyar-zsidó népdal 64, 65, 101, 211
Mah nistannah 249
mahalat / maheleth 32, 109, 192, 257
makám 94, 98, 107, 158, 162, 164, 166, 177, 179, 210, 213, 223, 228, 237
marokkói zsidó zene 94, 98, 169, 192
mazurka 173, 187
meciltájim / mecilthaim 32, 90
Megilla 176, 180, 183, 237
melizma 95, 186
melosz 192
menaanim 32, 90
menüett 181, 187
mesórér 181
michtam 109, 192, 257
Minnesang 226
mise 182

Misebérah / Mi še berakh 209, 220, 237, 250
Miszináj-dallamok 92, 180, 184–186, 190, 210, 213, 228
mizmór 109, 192, 257
Móauz cur 38, 82, 101, 180, 181, 187
Mógén ovósz / Mógén Óvausz 179, 213
moll hangnem / dallam, ~ zene 164, 223, 224, 228
motetta 182
muszáf 191
muzsikus céh 96
műdal 94; műzenei elemek 93, 98, 226

N

nebel 32, 89, 262, 263; ~-asszur 32
negina / lekciójel, ~-stílus 34, 90, 91, 100, 107, 164, 175–177, 183, 185, 197, 220, 223, 228, 230–234, 257–259
Neila 38, 164, 180, 183, 191, 220
nekeb 32, 90
német zenei elemek, ~ (askenáz) zenei dialektus 92, 95, 96, 101, 178, 180, 181; ~-zsargon dalok 36
neológ zenei irány 172, 184
népdal 64, 92, 101, 152, 178
népének 104–110, 151, 192, 223, 265
népi játékok 96
népi zene / népzene 94–96, 98, 225, 226
népies ének 95
népünnep 96
neuma / pneuma 91, 175, 197, 233, 258
niggun 95, 98, 100, 107, 152, 179
nomosz 90
nők éneke 94
nuszah 162, 184, 190, 191, 237

Ny

nyárének 256
nyári ünnep 264
nyugati szefárdi (spanyol–olasz–francia) zenei dialektus 92, 101

O

olasz zenei elemek 94, 96
Olénu 99, 180
ómer-áldás, ómer-számláló dallam 220, 232, 237, 250

Omnom kén 180
opera 36, 93, 173
orchesztrikus dallam 187
orgona 90, 173, 187, 190, 215, 236, 262
ornamentika 98, 186
orosz–lengyel–magyar zenei dialektus 92, 174
oroszlengyel–magyar zenei elemek 95
orthodox zenei irány 172
ostinato 94

Ö

örmény zenei dialektus 177, 217
őskeleti énekstílus 190
őszi ünnepek 264

P

palesztinai népdal 64; ~ zenei dialektus 100, 105, 152, 170, 193, 211, 227
papi áldás / kohanita áldás 82, 249
parlando 162, 186, 187
párosének 258
pásztorének 258
pentachord 151, 163
pentatónia / ötfokúság, pentatonikus dallam 94, 100, 163, 164, 177, 183, 185, 192, 209, 212, 214, 220–224, 228, 231, 248, 251
perzsa zenei dialektus 92, 95, 98, 104, 163, 169, 217
Peszah 191; Pesahweise 176
pijut 35, 92, 93
pizmon 92
polifónia 93, 94, 97
polka 173
polonaise 187
portugál–zsidók arab dallamai 237
Prophetenweise 176
Provance 102
próza-ének, prózaima 90, 98, 176, 259
psalterium 90
pszalmódia 152, 156, 176, 177, 193, 209, 210, 216, 217, 221, 258
Purim, purimi dal 87, 96

R

Rajna-vidéki zenei stílus 179
recitálás 90, 103, 106, 152, 164, 165, 177;
recitáló elemek 91, 162, 163; recitativ 187,

230–234; ~ dallam 183; ~-ének 222; ~ formák 209; recitativo 36; spanyol ~ stílus 226
reform-istentisztelet 173, 182–185, 187, 190, 214, 226, 228, 236, 237
refrén 192, 253
repercussa-hang 233
responsorium 192; rezponzorális zsolttározás 93
rézfűvő 32
rokokó formák 181
román zenei elemek 217
romantika 198
Ros Hasono / roshasono dallamok 38, 187, 191

S

saba 223
Sabbat 37
Sacharit 223
Sáj alómosz-Lied 87
Salem lakem... 85
salisim 90
Salmi e cantici 77
sanzonszerű formálás 154
Schir Zion 183
Sebuóth 34
Semá-dallam 180
Semauno eszré 33, 38
Semini aceresz 191
sequentia 103, 109, 186
Sidó Mars 85
sír hamaalóth 109
sirató 89, 94, 192
skarbove / sakrale Gesänge 180
sófár 32, 90, 178, 197, 237, 262
sogitha 103, 109
spanyolországi zenei elemek 94–96, 99, 217, 237
steiger 162, 179, 186, 210, 213, 237

Sz

szabad hangsúly 103
Szamchénu 233
számдал [numerikus dal] 255
széder-esti dalok 38, 80, 99, 162, 220, 249
szefárd zenei dialektus 94, 95, 96, 210, 211
szeliha / szelicha, szelichot 24, 222, 223
szerelmi ének 258

szimmetriák 192

szfír zenei dialektus / zenei elemek 92, 94, 98, 175

szisztrum 89, 90, 192, 263

szláv zenei elemek 96, 101, 181, 217

Szóferim 91

szokásdallamok 94, 102

Szól a kakas már 64, 87

szóelőnének 95, 151, 184, 190, 192, 193, 258

szombat reggeli liturgia 163, 164, 178, 185, 222, 223

szövegolvasó dallam 193, 256, 257, 259; szöveggel való egység 186

Szukka 34

Szukkósz 186, 191

tabub 32

T

Tal- / Gesem-dallam 180, 191

táncdallam 154, 181; ~lejtés 187; francia táncritmus 226

tavaszi-ünneplő ének 256, 260, 264

Tefillah-Weise 176

templomi / zsinagógai liturgia 172, 174, 176, 181; ~ ének 92, 93, 102, 151, 179, 182, 228; ~ zene 215, 226, 263

tetrachord-rendszer 91, 152, 162, 209, 210, 231

tetratonikus skála, ~ dallam 248, 251

tisobeovi dallamok 38

Tíz ige 260

tóf 90, 262

tonus peregrinus 221

toponári banda 96

Torah wesimrah 183

Tóra-olvasás 34, 107, 156, 164, 165, 175–177, 186, 189, 190, 216, 217, 222, 223, 228, 236, 250, 251, 256, 257; perzsa ~ dallama 232; magyar ~ dallama 232;

töltő-hang 251

tömegének 192

török / törökországi zenei elemek 94, 101, 181, 217, 237

triangulum 32

trichord 94, 161, 163, 164, 209, 214, 220, 231, 237, 251

trigonon 89

tritonus, ~ stílus 164, 210, 223, 228; triton skála 248, 251

trombita, ezüst~ 32, 89, 192, 262, 263

troparion 103, 109

tropus 103, 109, 230

trubadúr-dal 186, 226, 237

tunisi zenei elemek 94

turba 86

U

udvari muzsikus 71, 74–76

ugab 32, 90, 262

Un'szánne taukef... / U-netanne tókef 254

Ü

ütőcrescendo 94

ütőhangszerek 262

V

Vajchullu 183, 223, 258

Vajdabér Elauhim 232

válaszének 192

vándor muzsikus 95

varázsformula 57

Vehakauhanim-dallam 180

világi dalok, dallamok, ~ énekes formák 182, 187, 211, 228, 253–255

vonós hangszerek 32

vonós zenekar 95

Z

zárlatforma 161, 162

zemirősz 38, 84, 92, 99, 164, 222, 237

Zemiroth Israel

zenekarkíséret 95

zenésznők 95

zurna 95

Zs

zsidótánc 86

zsidózó dallam 85, 86

zoltár 76, 90, 93, 256; ~dallam 192, 215, 233,

261; ~ének / zoltáros ének 152, 209; ~fel-

iratok 33, 90, 263; ~ formula 210, 228;

zoltározás 95, 237

Zoltárok könyve, I. 259; ~, 144. 37; ~, 150. 90

100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200

201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300

Osiris Kiadó, Budapest
A kiadásért felel Gyurgyák János
A nyomdai kivitelezés az Osiris Kft. munkája
Tördelő Lipót Éva
A helyesírás és a bibliográfiai hivatkozás
a szerkesztő felfogását követi

ISBN 963 508 083 2
ISSN 0865-1345

1280 Ft

ISBN 963 508 083 2

9 789635 080830